

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Ε΄

1939-40

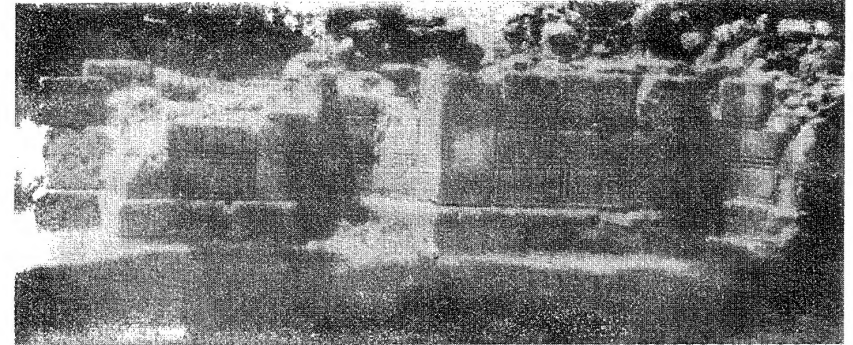
ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΜΑΪΣΝΕΡ & ΣΙΑ

Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΡΙΕΖΩΤΗ

Εἰς τὸ μέγα παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας κτῆμα τῆς οἰκογενείας τοῦ ἥρωος τῆς Ἐπαναστάσεως Ν. Κριεζώτη ὑπάρχει ἡρειπωμένη ἀξιόλογος βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη σήμερον εἰς μνήμην τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ φιλάρχαιοι καὶ φιλόθρησκοι ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς, σεβόμενοι αὐτὴν ἰδιαι-

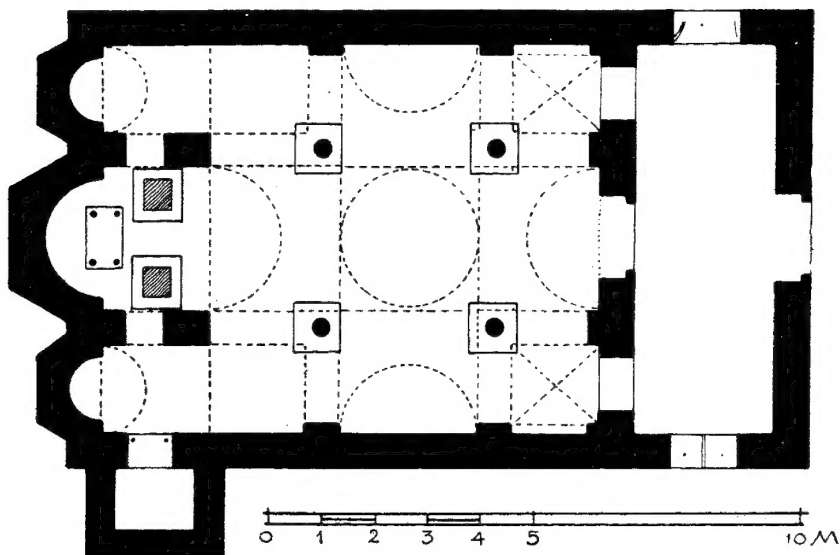

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

τέρως, μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἐπεχείρησαν πρό τινων ἐτῶν τὸν τέλειον αὐτῆς καθαρισμὸν ἀπὸ τοῦ ὄγκου τῶν χωμάτων καὶ πετρῶν καὶ τοῦ πλήθους τῶν θάμνων, δι' ὧν εἶχε καλυφθῆ σὺν τῷ χρόνῳ, εὐκολύναντες οὕτω τὰ μέγιστα τὴν μελέτην τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ναοῦ ἐφ' ᾧ—ὡς καὶ τὴν διὰ τὴν τόσον ὑποχρεωτικὴν φιλοξενίαν, ἣν μοι παρέσχον—μεγάλως ὀφείλω αὐτοῖς χάριτας.

Ἀρχιτεκτονική. Οἱ τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας διατηροῦνται σήμερον ἐν καλῇ ὁπωσδήποτε καταστάσει καὶ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν περίμετρον μέχρις ὕψους ἐνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, πλὴν τῆς Β. Δ. γωνίας, ἔνθα τὸ ὕψος φθάνει μέχρι τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἤτοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς θολωτῆς ὀροφῆς. Ἡ σωζομένη τοιχοδομία τῶν κάτω μερῶν εἶναι ἐπιμελεστάτη ἀποτελουμένη ἐκ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἰσοδόμως τεθειμένων μετὰ παρεμβολῆς διπλῶν μὲν κατὰ τοὺς ὀριζοντίους, ἀπλῶν δὲ κατὰ τοὺς κατακορυφους ἄρμους σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων μικροῦ πάχους (0.025 - 0.03 μ). Ἰδιαιτέρως προσεκτικὰ ἐκτελεσμένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῶν τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1), ἔνθα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς γωνίας μεγάλοι, ὀρθοί, κανονικῶς λαξευμένοι πωρολίθοι.

Ἡ ἐκκλησία ἔχει γενικῶς σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθωνίου (8.65 × 14.00 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς ἀνατολὰς αἱ τρεῖς κόγχαι τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2) ἐσωτερικῶς διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ νάρθηξ εἶναι ἀδιαίρετος φέρει δὲ ἀνὰ μίαν μὲν θύραν ἐπὶ τῆς δυτικῆς, τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, τρεῖς δὲ κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι' ὧν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τ' ἀντίστοιχα κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος σῶζεται λιθίνη σαρκοφάγος, μήκους 2.05 μ. καὶ ὕψους 0.74 ἐπὶ τῆς προσθίου κατακορύφου παρειᾶς τῆς ὁποίας εἶναι γεγλυμμένον περίξ μὲν πλαίσιον ἔξ ἐλικοειδοῦς φυλλώματος, ἐν

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδος.

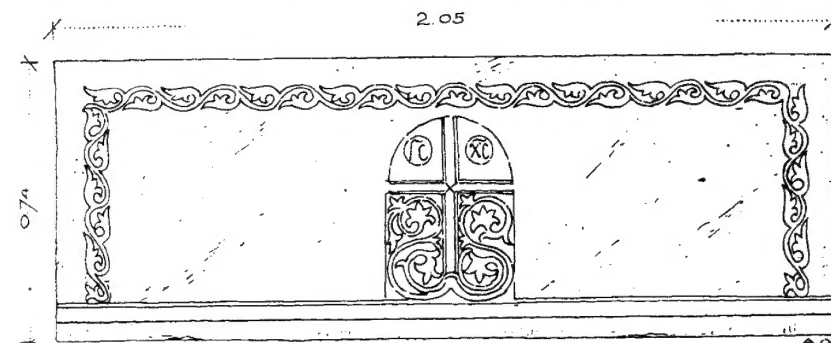
δὲ τῷ μέσῳ μέγας σταυρός, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐλικοειδεῖς ἀνθοφόροι πλοχμοί, ἐν ᾧ τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ἄνω κεραίας αὐτοῦ διαμερίσματα φέρουσι χαρακτὰ ἐντὸς κύκλου τὰ συνήθη μονογράφηματα ΙϚ-ΧϚ (Ἰησοῦς-Χριστός) (εἰκ. 3).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας, οἵτινες, λόγῳ τῆς ἐν τετραγώνῳ σχήματι διατάξεώς των καὶ τῆς συμμετρικῆς ἀπὸ τῶν τοιχωμάτων ἀποστάσεως εἶναι βέβαιοι, ὅτι ὑπεβάσταζον, τῇ βοηθείᾳ σταυροειδῶς διατεταγμένων κυλινδρικῶν καμαρῶν, κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου 2.50 μ. Εἰς τὸ τετράγωνον τοῦτο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσσηρημένον τὸ τριμερὲς ἱερόν. Ἀνῆκε λοιπὸν ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τροῦλλον καὶ δὴ τῶν τετρακονίων ἐκείνων, εἰς οὓς τὸ τριμερὲς ἱερόν εἶναι ὁλόκληρον—ἥτοι ἄνευ διεισδύσεως—προσκεκολλημένον εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον τοῦ σταυροῦ. Τὸν τύπον τοῦτον ὁ Millet ἀπεκάλεσε σύνθετον

ἢ Κωνσταντινουπολιτικὸν ἐχαρκτήρισε δὲ ὡς ἐξάίρεσιν διὰ τὴν Ἑλλάδα¹, ἐπεὶ τὸν ἀνεῦρε μόνον εἰς τὰ ἐξῆς τέσσαρα παραδείγματα: 1) Παναγία Μονῆς ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος, 2) Χώνικα Ἀργολίδος, 3) Μέρμπακα καὶ 4) Ἀγ. Μονήν.

Περὶ τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τροῦλλον ναῶν θεωρῶ ἐπ' ἀνάγκης νὰ κάμω ἐνταῦθα ἰδιαιτέρον λόγον, ἵνα σαφέστερον διευκρινηθῶσι τὰ κατ' αὐτούς, καταταχθῶσι δὲ τινες ἐξ αὐτῶν ὁρθότερον ἢ ὅσον ἐγένετο μέχρι τοῦδε.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Struck, ὅστις πρῶτος ἐμελέτησεν αὐτούς², οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι μετὰ τροῦλλον ναοὶ διεκρίθησαν εἰς δύο κατηγορίας:

Εἰκ. 3. Ἡ προσθία ὄψις τῆς ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγου.

τοὺς τετρακονίους καὶ τοὺς δικιόνιους· οἱ δεύτεροι δ' οὗτοι ἐχαρκτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ἐπιστήμονος ὡς «συνεσταλμένη μορφή τῶν τετρακονίων». Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ Millet μελετήσας βαθύτερον τὸ ζήτημα ὑπέδειξεν ὁρθῶς, ὅτι οὐχὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στηριγμάτων (κίωνων ἢ πεσσῶν) ἀλλ' ἡ ἀμοιβαία σχέσις τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου πρὸς τὸ ἱερόν καθορίζει τὸν τύπον. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν δοθεῖσαν ἀρχὴν ταύτην διέκρινεν ὁ Millet³, τρεῖς τύπους ἥτοι 1) τὸν σύνθετον τετρακινόνιον 2) τὸν ἁπλοῦν τετρακινόνιον καὶ 3) τὸν δικινόνιον. Ἀλλ' ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ αὕτη ἡ διαίρεσις δὲν ἐξαντλεῖ τὰς ὑφισταμένας περιπτώσεις παρίσταται δ' ἀνάγκη προσθήκης καὶ τετάρτου τύπου, μεταβατικοῦ μεταξὺ τοῦ 1^{ου} καὶ τοῦ 2^{ου}, ὃν θὰ καλέσωμεν, ἡμισύνθετον ἢ νόθον. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Millet ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡστόχησεν ἐν μέρει ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν τότε γνωστῶν παραδειγμάτων εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ καθορισθέντας τρεῖς τύπους, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνήγαγε οὐχὶ πάντοτε ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ὡς ἀπέδειξαν τὰ ἀργότερον εὑρεθέντα παραδείγματα ναῶν.

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57.

² Athen. Mitt. 1909 σ. 189 ἐ.

³ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 86.

Διὰ τοῦτο ἐνόμισα καλὸν νὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα, προβῶ δ' ἅμα καὶ εἰς νέαν κατὰταξιν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρουλλοῦ νὰ ὦν τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹, ὧν ὁ ἀριθμὸς σημαντικῶς ἠϋξήθη ἐπ' ἐσχάτων.

Ἀνεξαρκῆτως τοῦ νάρθηκος, ὃν φέρουσιν ἐνίοτε προσκεκολλημένον κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτῶν πλευράν, οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ ἀπαρτίζονται ἐκ τῶν ἐξῆς δύο μερῶν: τοῦ βασικοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ὑψοῦται ὁ τρουλλός, καὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ. Ἄν λάβωμεν χωριστὰ ἕκαστον τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ μορφῇ παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν πρῶτον, ἥτοι τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς 9 ἐν ὅλῳ διαμερίσματα: 1) τὸ εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τρουλλοῦ 2) τὰ τέσσαρα ὑπὸ τὰς ἀνεχούσας τὸν τρουλλὸν κυλινδρικὰς καμάρας ἥτοι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ 3) τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐν ᾧ ἐγγράφεται ὁ σταυρὸς διαμερίσματα ἅτινα καλύπτονται διὰ χαμηλοτέρων θολωτῶν ὀροφῶν. Τὸ δὲ δεύτερον στοιχεῖον, ἥτοι τὸ ἱερόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 παράλληλα διαμερίσματα χωριζόμενα μὲν διὰ τοίχων συγκοινωνοῦντα δ' ὅμως πρὸς ἄλληλα διὰ θυρῶν καὶ ἀποτελούμενα ἕκαστον ἀπὸ ἐν τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον τμήμα καὶ ἀπὸ μίαν πρὸς ἀνατολὰς αὐτοῦ προσηρτημένην ἡμικυλινδρικήν κόγχην. Τὰ τμήματα ταῦτα τοῦ ἱεροῦ καλύπτονται πάντοτε δι' ἡμικυλινδρικῶν καμαρῶν, ὧν αἱ τῶν ἄκρων εἶναι χαμηλότεραι τῶν θόλων τῶν ἀντιστοίχων γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου.

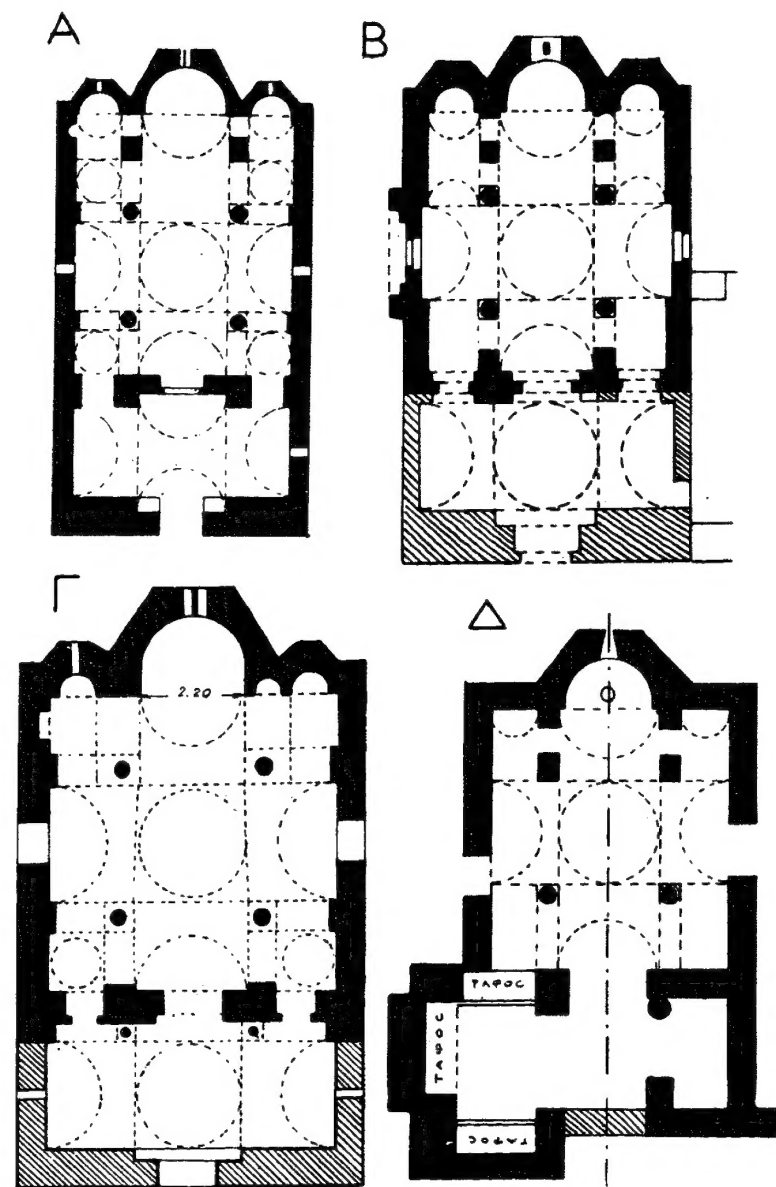
Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη κατὰ ποίους τρόπους συντίθενται τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

1) Τὰ δύο κύρια στοιχεῖα παρατίθενται πλήρη, οὕτως ὥστε δηλαδὴ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου νὰ ἐφάπτεται τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ ἱεροῦ. Ὁ προκύπτων κατὰ τὴν διάταξιν ταύτην τύπος εἶναι ὁ *σύνθετος τετρακίονιος* (εἰκ. 4 Α).

2) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς εἰσδύει εἰς τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνον *τμήμα* τῶν πρὸ τῶν κογχῶν διαμερισμάτων. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι δὲν φέρουνσι πάντοτε θύρας, οἱ δὲ θόλοι τοῦ ἱεροῦ ἀνερχόμενοι προεκτείνονται εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου. Ὁ οὕτω δημιουργούμενος τύπος εἶναι ὁ *ἡμισύνθετος ἢ μεταβατικὸς τετρακίονιος* (εἰκ. 4 Β).

3) Τὸ σταυρικὸν τετράγωνον ἐπεκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς καταλαμβάνει ὁλόκληρα τὰ πρὸ τῶν κογχῶν διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ, οὕτινος οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι καταργοῦνται ὁλοσχερῶς ἢ περιορίζονται εἰς μόλις σημειουμένας παραστάδας. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁ *ἀπλοῦς τετρακίονιος* (εἰκ. 4 Γ).

¹ Τίθενται ἐκτὸς ἐξετάσεως οἱ ναοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ οἱ τῆς σφαίρας τῆς ἐπιρροῆς αὐτῆς (Ἄγ. Ὁρος κλπ.).

Εἰκ. 4. Δείγματα ναῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουλλοῦ ἐξ Ἀττικῆς. Α, Ἀστέρη. Β, Καισαριανή. Γ, Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Δ, Ὁμολογηταί.

4) Τὸ ἱερὸν εἰσδύει εἰς τὸ σταυρικὸν τετράγωνον, οὕτινος τὰ πρὸς ἀνατολὰς διαμερίσματα Ζ, Η, Θ καὶ οἱ ἀνατολικοὶ κίονες καταργοῦνται. Ὁ οὕτω προκύπτων τύπος εἶναι ὁ δικιόνιος.

Ἄς ἴδωμεν ἤδη ποῖοι ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ναῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἀνήκουσιν εἰς ἕκαστον τῶν ἄνω τεσσάρων τύπων:

Πρώτος τύπος

Τετρακλιόνιος σύνθετος

1) Καπνικαρέα Ἀθηνῶν ¹ 2) Ἀγ. Αἰκατερίνη Ἀθηνῶν ² 3) Σωτεῖρα Κοττάκη ³ Ἀθηνῶν 4) Καθολικὸν Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν ⁴ 5) Καθολικὸν Μ. Ἀστερίου ⁵ Ὑμηττοῦ (εἰκ. 4, Α) 6) Ἀγ. Νικόλαος ⁶ παρὰ τὸν Κηφισὸν 7) Ἀγ. Τριάς ⁷ Κριεζώτη Εὐβοίας 8) Παναγία Ὁσίου Λουκά ⁸ Φωκίδος 9) Κοίμησις Θεοτόκου Μέρμπιχα ⁹ Ἀργολίδος 10) Ναὸς Χώνικα ¹⁰ Ἀργολίδος 11) Ἀγία Μονή ¹¹ Ἀργολίδος 12) Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ ¹² Τροιζηνίας 13) Καθολικὸν μονῆς Λουκοῦς ¹³ Κυνουρίας 14) Ζωοδόχος Πηγὴ Στεμνίτσης ¹⁴ Γορτυνίας 15) Ταξιάρχης Λοκρίδος ¹⁵ 16) Καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ¹⁶ 17) Ἀγ. Νικόλαος Ὀλύμπου ¹⁷.

Δεύτερος τύπος

Ἡμισύνθετος ἢ μεταβατικὸς τετρακλιόνιος

- 1) Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν ¹⁸.
- 2) Καθολικὸν Μονῆς Καισαριανῆς ¹⁹ (εἰκ. 4, Β).

¹ U. Monneret de Villard, Inedita bizantina, Monitore tecnico 1912 N° 22, Συγγόπουλος Εὐρετ. τευχ. 2 σ. 69 εικ. 57.

² Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εικ. 108.

³ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εικ. 107. Monneret de Villard, Monitore tecnico 1912 N° 22.

⁴ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Μεσαιων. Μνημ. τευχ. 3 σ. 126 εικ. 158.

⁵ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 166 εικ. 223.

⁶ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 215 εικ. 288.

⁷ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 4 σ. 2.

⁸ Schultz and Barnsley, The monastery of S Luke in Phocis πίν. 1.

⁹ Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. X.

¹⁰ Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. IX.

¹¹ Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. XI.

¹² Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Μεσαιων. Μνημ. τευχ. 3 σ. 126 εικ. 158.

¹³ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 166 εικ. 223.

¹⁴ Α. Ζάχος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 8 (1923-25) σ. 76 εικ. 13.

¹⁵ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 215 εικ. 288.

¹⁶ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 4 σ. 2.

¹⁷ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 126 εικ. 158.

¹⁸ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 166 εικ. 223.

¹⁹ Α. Ζάχος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 8 (1923-25) σ. 76 εικ. 13.

²⁰ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 215 εικ. 288.

²¹ Strzykowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1902 σ. 54, Ὁρλάνδος, Εὐρετ. σ. 161 εικ. 215.

3) Ἀγ. Ἰωάννης Κερίων Μάνης ¹.

4) Ἀγ. Ταξιάρχης Καρούδας Μάνης ².

5) Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας ³.

Οἱ ὡς ἄνω ναοὶ διατηροῦσι μικρὸν μόνον τμήμα τῶν πρὸ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ χώρων, οὕτινος οἱ χωρίζοντες τοῖχοι ἔχουσι τοσοῦτον περισταλῆ, ὥστε νὰ μὴ χωρῇ πλέον θύρα ἐπικοινωνίας.

Τρίτος τύπος

Ἀπλοὺς τετρακλιόνιος μετὰ ἱεροῦ περιοριζομένου μόνον εἰς τὰς κόγχας.

1) Ἀγ. Νικόλαος Ραγκαβᾶ Ἀθηνῶν ⁴.

2) Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτήρος Ἀθηνῶν ⁵.

3) Ἀγ. Ἰωάννης Καρέας Ὑμηττοῦ ⁶.

4) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ὑμηττοῦ ⁷ (εἰκ. 4, Γ).

5) Καθολικὸν Μονῆς Πεντέλης ⁸.

6) Μεταμόρφωσις Κουτήφαρη Μάνης ⁹.

7) Βλαχέρνα Μάνης ¹⁰.

8) Ἀγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης ¹¹.

9) Ἀγ. Ἰωάννης παρὰ τὸ Minor ¹².

Τέταρτος τύπος

Δικιόνιος μετὰ πλήρους ἱεροῦ (εἰκ. 4, Δ).

Τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου κατέλεξε λεπτομερῶς ὁ Millet ¹³. Εἰς ταῦτα δύναται νὰ προσθήσῃ τις καὶ πολλὰ ἄλλα ὑστερώτερον μελετηθέντα.

Συνεχίζοντες ἤδη τὴν περιγραφὴν τῆς κατόψεως τῆς Ἀγ. Τριάδος Κριεζώτη παρατηροῦμεν, ὅτι τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ καταλήγοντα ἑξωτερικῶς εἰς ἡμιεξαγώνους κόγχας, συνεκοινώνουν πρὸς ἄλληλα διὰ μικρῶν θυρῶν. Εἰς τὸ βόρειον δὲ διαμέρισμα, ἥτοι τὴν πρόθεσιν, εἶναι πρὸς βορρᾶν

¹ Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.

² Traquair, ἔ. ἀ. πίν. XI.

³ Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημερίς 1919 σ. 94.

⁴ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 95 εικ. 106.

⁵ Συγγόπουλος, Εὐρετήριον τευχ. 2 σ. 75 εικ. 71.

⁶ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 157 εικ. 208.

⁷ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον σ. 168 εικ. 227.

⁸ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον σ. 189 εικ. 253.

⁹ Traquair, British School Annual XV 1908-9 πίν. XV.

¹⁰ Megaw, Brit. School Annual XXXIII σ. 149.

¹¹ Traquair, Brit. School Annual XV (1908-9) πίν. XI.

¹² Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. 3 σ. 213 εικ. 285.

¹³ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 57 ἔ.

προσκεκολλημένος μικρός ὀρθογώνιος χώρος συγκοινωνῶν διὰ θύρας μετὰ τῆς προθέσεως. Ὁ χώρος οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἀγίασμα· διότι καὶ σήμερον ἔτι ἀναβλύζει κάτωθεν αὐτοῦ ὕδωρ.

Διακόσμησις. Τὸ δάπεδον τοῦ ὅλου ναοῦ, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦ νάρθηκος, ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν· ἐκ τούτων

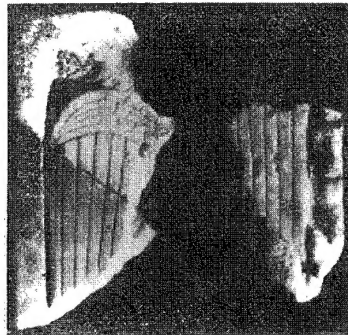

Εἰκ. 5. Τεμάχια πλακῶν τοῦ δαπέδου.

ναοῦ τὸ στρώμα ἀπηρτίζετο ἐκ πλακῶν μετὰ μαρμαροθετημάτων, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ πλείονων μαρμαρίνων πλακῶν, μὴ εὐρίσκομένων πλέον κατὰ χώραν, αἵτινες φέρουσιν οὐ μόνον τὰς χαρακτηριστικὰς βαθεῖας ἐγκοπὰς (εἰκ. 5) ἀλλὰ καὶ ἴχνη κεραμοκονίας (κουρασάνι) τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας προσεκολλῶντο τὰ ἐμφυτευόμενα χρωματιστὰ τεμάχια τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἦσαν δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ δαπέδου κοσμήματα οὐ μόνον γεωμετρικὰ — τὰ σωζόμενα τεμάχια μαρτυροῦσι καὶ ἐνταῦθα τὴν παρουσίαν τοῦ συνήθους πενταμοφάλου θέματος, τοῦ κοινῶς λεγομένου «πέντε ἄρτοι» — ἀλλὰ καὶ μετὰ ζωϊκῶν παραστάσεων, οἷον ἀετοῦ, οὗτινος δύο συνανήκοντα τεμάχια ἀνευρέθησαν μεταξὺ τοῦ σωροῦ τῶν γλυπτῶν (εἰκ. 6). Ὅτι δ' ὁ ἐν λόγῳ ἀετὸς προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἀποδεικνύει οὐ μόνον ἡ ἐπίπεδος καὶ γραμμικὴ τεχνικὴ τῆς ἐκτέλεσεως αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν σωζόμενον ἀνώμαλον βάθος τῆς ἐγκοπῆς, ὅπερ προϋποθέτει τὴν ἐνταῦθα τοποθέτησιν μικρῶν χρωματιστῶν τεμαχίων.

Ἰδιαιτέρως πλούσιον εἶχεν ἡ ἐκκλησία τὸν γλυπτὸν αὐτῆς διάκοσμον. Αἱ θύραι καὶ τὰ παραθύρα, αἱ ζῶναι καὶ τὸ τέμπλον ἔφερον μαρμαρίνην

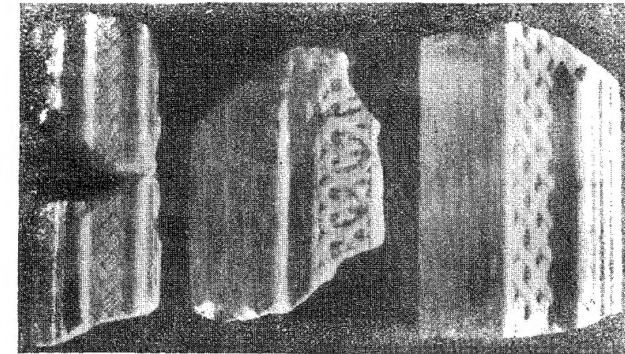
τινὲς σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν ἐν τῷ μέσῳ ἱερῷ, ἐνθα παρατηροῦνται ἐπὶ ὀρθογώνιου πλακὸς καὶ αἱ κυκλικαὶ ἐγκοπαί, εἰς ὧς εἰσῆρχοντο οἱ φέροντες τὴν Ἀγ. Τράπεζαν τέσσαρες κυλινδρικοὶ κιονίσκοι. Καὶ αἱ μὲν ἐν τῷ ἱερῷ σωζόμεναι πλάκες τοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) εἶναι ἀπλαῖ τετράγωνοι, μὲ πλαίσια λευκά, καὶ ἐσωτερικὸν ἔξ ἐρυθροποῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ κυρίως

Εἰκ. 6. Ἀετὸς ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ.

ἀνάγλυπτον διακόσμησιν ἀρίστης τεχνικῆς ἐκτέλεσεως. Οὕτω αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἄγουσαι θύραι περιεβάλλοντο διὰ πλαισίων πολυγλύφων, ὧν τινὰ δείγματα παρέχει ἡ εἰκὼν 7. Ἡ τομὴ τῶν εἶναι ἢ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} συνηθιζομένη, τὰ δὲ διακοσμητικὰ θέματά τῶν ἀπλᾶ ἢ τριμερῇ πλέγματα, ἀνθέμια ἐπιπεδόγλυφα ἢ καὶ ὁλόκληρος ζωφόρος ἐκ ζῶων καὶ πτηνῶν παιζόντων ἐν μέσῳ φυλλωμάτων. Τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν εἶναι ἄψογος.

Οὐχ' ἦττον ἐπιμελὲς εἶναι καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἐπὶ τῶν ολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων κοσμη-

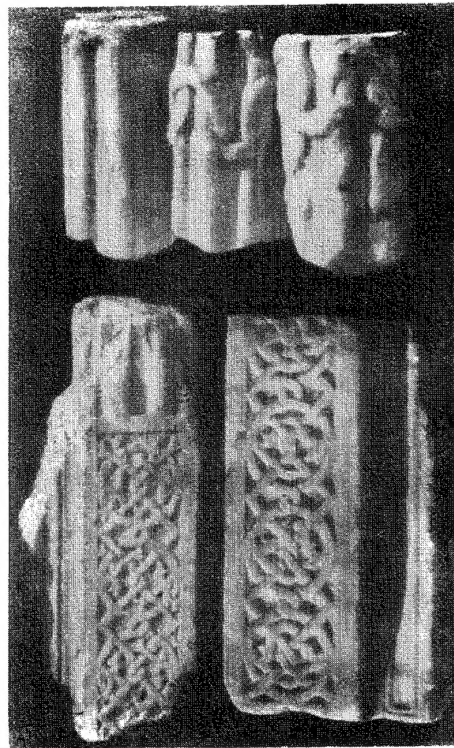
Εἰκ. 7. Δείγματα πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ.

μάτων (εἰκ. 8), ἅτινα παρουσιάζουσιν ὅτε μὲν ἀπλοῦν καρδιόσχημον φύλλον ὅτε δὲ τριπλοῦν ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἑλικοειδεῖς πλοχμοὺς ἀγνῶς μεσοβυζαντινῆς τεχνοτροπίας. Καὶ αὐτοὶ δ' οἱ λεπτοὶ κορμοὶ τῶν διαχωριστικῶν κιονίσκων μὲ τὴν ἡμιοκτάγωνον τομὴν καταλήγουσιν ἄνω εἰς τὰ γνωστὰ βαλανόσχημα ἔξογκώματα, ἅτινα καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς συχνάκις συναντῶμεν.

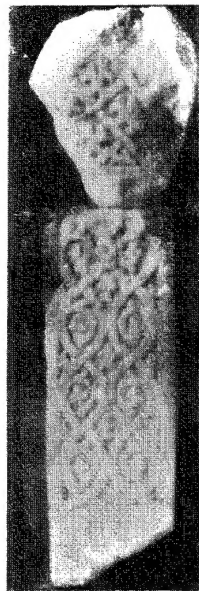
Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξια εἶναι καὶ τ' ἀπαρτίζοντα τὸ μαρμάρινον τέμπλον τῆς ἐκκλησίας ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, ἅτινα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων μὲ ὡραίαν ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν. Τὸ τέμπλον τοῦτο ἦτο τοποθετημένον ἐγκαρσίως πρὸς τὸ μέτωπον τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν δύο τοίχων, ἐνθα καὶ σφῶνται εἰσέτι ἐπὶ τοῦ δαπέδου τὰ ἴχνη τῆς προσηλώσεως τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν. Ἦτο δ' ὡς συνήθως κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, χαμηλὸν ἀποτελούμενον ἀπὸ σκελετὸν ἐκ κιονίσκων φερόντων ἀπλοῦν τι ἐπιστύλιον καὶ γέμισμα ἐκ θωρακίων φρασσόντων τὸ κάτω μέρος τοῦ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενοῦ.

Οἱ κιονίσκοι κατὰ μὲν τὸ κάτω αὐτῶν τμήμα ἦσαν τετράγωνοι φέροντες

ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτῶν ὄψεως ἀνάγλυφον κόσμημα ἀποτελούμενον ὅτε μὲν ἀπὸ δύο ἁρμονικῶς συμπλεκόμενας ἀλύσεις ρόμβων καὶ κύκλων (εἰκ. 8) ἢ ἐλίκων μετ' ἀνθεμίων (εἰκ. 9), ἄνω δὲ κυλινδρικοί, ὥσεὶ δέσμη στελεχῶν συσφιγγομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ σχοινίων μετὰ κόμβων (εἰκ. 8). Τοιοῦτοι δεσμοειδεῖς κιονίσκοι ἀπαντῶνται καὶ εἰς ἄλλα μεσοβυζαντινὰ τέμπλα ὡς π. χ. ἐν τῷ ἐν

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι καὶ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 9. Πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.

Ἀμφίσση ναῶ τοῦ Σωτῆρος¹, ἐν ὁσίῳ Λουκᾷ², Βλαχέρναις Ἀρτης³ Παναγία Βελλᾶς⁴ κλπ. Τὰ κιονόκρανα, δι' ὧν ἐστέφοντο οἱ κιονίσκοι ἔχουσιν ἄλλοτε μὲν καλαθοειδῆ κορινθιάζοντα τύπον (εἰκ. 10) — ὅποτε καλύπτονται διὰ τεσσάρων μεγάλων φύλλων ἀκάνθης μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἄνω

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 193 εἰκ. 10

² Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 25 καὶ εἰκ. 28.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σελ. 23 εἰκ. 16, β.

⁴ Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτικά Χρονικά Β' σελ. 163 εἰκ. 20.

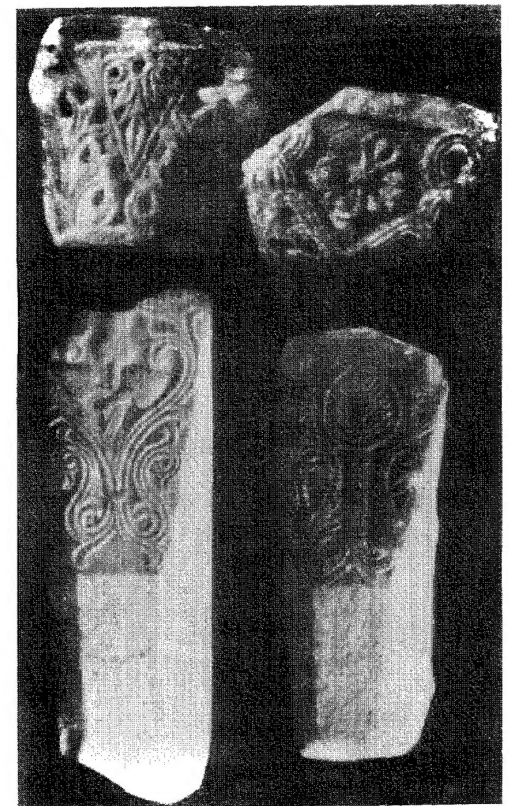
ἀκανθοειδῆς ἀντεστραμμένον ἀνθέμιον — ἄλλοτε δὲ τὸν κολουροπυραμιδοειδῆ κοσμούμενον διὰ πλεγμάτων καὶ κόμβων περιβαλλόντων μέγαν ρόδακα (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν δύο τούτων τύπων ὁ δεύτερος εἶναι συνήθης εἰς τὰ μεσοβυζαντινὰ τέμπλα τὸν ἐπανευρίσκομεν πρῶτῳ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὀσίου Λουκᾶ¹ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐκ τῶν θωρακίων ὀλίγα διετηρήθησαν τεμάχια. Ἐν τούτων (εἰκ. 11) στενοῦ καὶ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου σχήματος ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρόθεσιν ἢ τὸ διακονικόν, ἐνθα λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ἀνοίγματος ἐπεβάλλετο ἡ κατασκευὴ στενομήκων θωρακίων². Τὸ κόσμημα, ὅπερ φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο εἶναι ἀλύσεις κύκλων περιβαλλόντων σταυροὺς συνδυαζομένους πρὸς ἀνθέμια. Ἐκ τῆς λοξοτηνότητος δὲ στέψεως τῶν θωρακίων προέρχεται πιθανώτατα τὸ κάτω τεμάχιον τῆς εἰκόνης 9, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐν μέσῳ θαυμασίως συντεθειμένων ἐλικοειδῶν ἀνθεμίων, ὥραίας ἐπιπεδογλύφου ἐκτελέσεως.

Τέλος τὸ ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου, ἔχον τὴν γνωστὴν λοξότμητον μορφήν, φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς κεκλιμένης εἰκονίζονται πυκνοὶ λημνισκόμορφοι πλοχοὶ μετ' ἀνθεμίων καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἰσχυρῶς ἑξεργοὶ πολυφύλλοι ρόδακες (εἰκ. 12, ἄνω), ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας κύκλοι ἐφαπτόμενοι μετὰ πλεγμάτων σχηματίζόντων δύο συμπλεκόμενα καμπυλόγραμμα τρίγωνα (εἰκ. 13).

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 23 ἀριστερᾷ κάτω.

² Πβλ. σχετικῶς τὸ τέμπλον τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος, Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. V' σ. 364 εἰκ. 15.

Εἰκ. 10. Ἄνω: Κιονόκρανα τοῦ τέμπλου. Κάτω: Ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων.

Εἰς τὰ μέτωπα τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων θὰ ὑπῆρχον προσκυνητάρια ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ ἄλλαις βυζαντιναῖς ἐκκλησίαις σωζόμενα. Τμήμα τοῦ τοξωτοῦ ἄνω μέρους ἐνὸς τοιούτου προσκυνηταρίου διασωθὲν παρουσιάζει ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ ὥραϊον παγώνιον ἐν μέσῳ φυλλωμάτων.

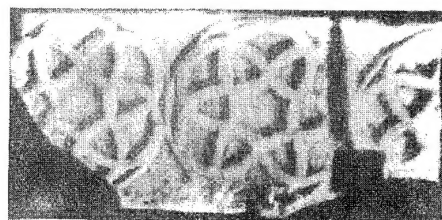
Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας θὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς, ἐλλείπει γραπτῶν μαρτυριῶν, τεχνικὰ στοιχεῖα.

Εἰκ. 11. Θωράκιον ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν κλιτῶν.

Εἰκ. 12. Ἄνω: Ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου
Κάτω: Στέψις θωρακίου τοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 13. Κόσμημα τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

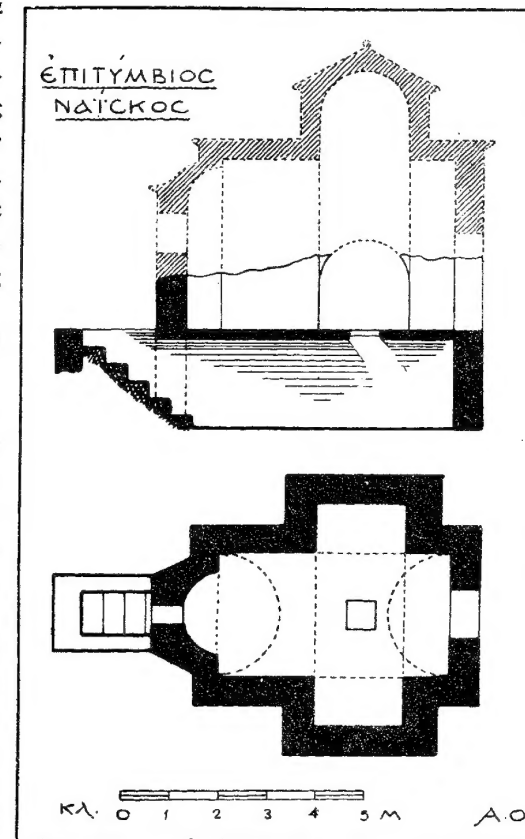
Καὶ δὴ 1) ἡ ἐπιμελεστάτη δι' ἰσχνῶν πλίνθων καὶ κανονικῶν πώρων τοιχοδομία 2) ἡ κατὰ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσία σταυροθολίων, ἅτινα συνηθίζονται, κατ' ἐπίδρασιν τῆς πρωτευούσης, κυρίως εἰς ναοὺς τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν¹. 3) ἡ ὑπαρξίς μαρμαροθετημένου δαπέδου. 4) ἡ ἄμεμπτος ἀνάγλυφος ἐργασία τῶν μαρμαρίνων μερῶν — θυρῶν, παραθύρων καὶ τέμπλου —, ὧν τὰ τε θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ ἰδιάζουσιν εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

¹ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 66.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἁγ. Τριάς τοῦ κτήματος Κριεζώτῃ θὰ κατεσκευάσθῃ πιθανώτατα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1050 καὶ 1150.

Παρεκκλήσιον. Εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς ἐξετασθείσης ἐκκλησίας ἀπόστασιν πρὸς ἀνατολὰς εὐρίσκεται ναῖσκος, οὗτινος οἱ ἀρχικοὶ τοῖχοι δεικνύοντες ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, διατηροῦνται μέχρις ὕψους περίπου 1.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναΐσκου, ἣν πρὸ τινῶν ἐτῶν ἐπεχείρησαν οἱ ἰδιοκτῆται τῆς περιοχῆς. Ὁ ναῖσκος ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 14) τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ φέρει δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσιν ἡμιεξάγωνον κόγχην ἱεροῦ. Εἰς τὰ δύο πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ σώζονται ἐσωτερικῶς αἱ γεννήσεις χαμηλῶν κυλινδρικών θόλων ἥτοι ἀρκοσολίων, κάτωθεν τῶν ὁποίων θὰ ἦσαν τοποθετημέναι σαροκοφάγοι. Πρόκειται λοιπὸν περὶ μαυσωλλείου, ὡς τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπόγειος κρύπτη, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη ὑπὸ τὸ μέσον κλίτος εἰς βάθος 1.80 μ. Ἡ κρύπτη αὕτη ἦτο προσεῖτη δι' ἐξωτερικῆς κλίμακος εὐρισκομένης παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Ἀφ' ἐτέρου ὁπὲρ τετράγωνος (0.60 × 0.60) εὐρισκομένη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καλυπτομένη δ' ὑπὸ κινητῆς πλακὸς ἐπέτρεπε πιθανῶς τὴν θέαν τῶν ἐν τῇ κρύπτῃ τάφων ἢ ἐχρησίμευε πρὸς τέλεσιν ἀγιασμοῦ ἢ ἄλλης τινὸς τελετουργικῆς πράξεως σχετικῆς πρὸς τοὺς ἐν τῇ κρύπτῃ ἀποκειμένους σκελετοὺς.

Ὁ ναῖσκος θὰ ἦτο πιθανώτατα σταυρεπίστεγος καὶ δὴ τοῦ τύπου Β' κατὰ τὴν ταξινόμησιν, ἣν κατεστρώσαμεν ἐν τῇ σχετικῇ ἡμῶν μελέτῃ¹. Συνάγω

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου τῆς μονῆς.

¹ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 42-50.

δὲ τοῦτο κυρίως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ δὲν δημιουργεῖται τετράγωνον — ὅποτε ὁ ναὸς εἶναι πιθανώτερον νὰ ἦτο μετὰ τρουύλλου ἢ τρουύλλοκαμάρας — ἀλλὰ μᾶλλον ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, καίτοι τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλὲς τεκμήριον, ὅτι δὲν ἐπεκάθητο τρουύλλος

Ἡ παρουσία ἐπιτυμβίου ναΐσκου εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπόστασιν ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ μέγας ναὸς θὰ ἦτο πότε τὸ καθολικὸν μονῆς, οἱ τρόφιμοι τῆς ὁποίας θὰ ἐθάπτοντο εἰς τὸ κοιμητηριακὸν παρεκκλήσιον, περὶ οὗ εἴπομεν. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιοῦτου νεκρικοῦ παρεκκλησίου διωρόφου ἔχομεν ἐν Δαφνίῳ¹ καὶ εἰς τὴν μονὴν Βατοκόβου².

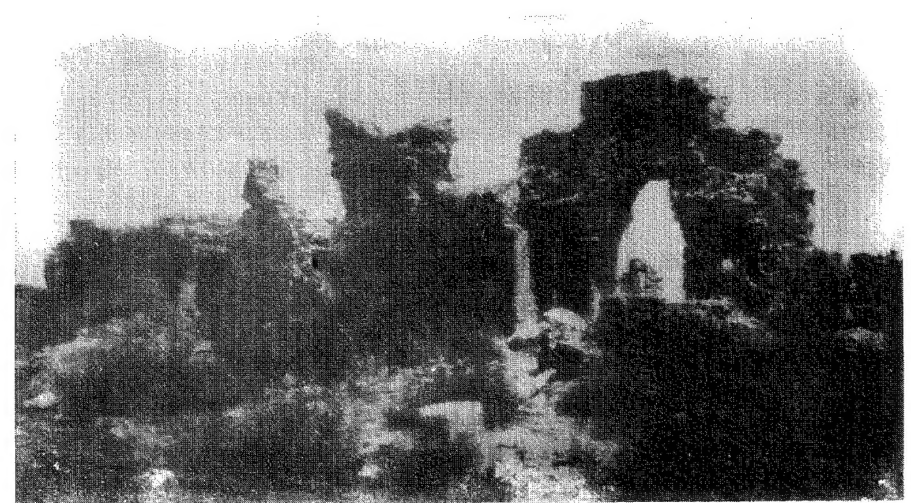
Σημειωτέον δ' ἐν τέλει ὅτι πλὴν τῶν δύο ἐξετασθέντων ναῶν ὑπάρχουσι πρὸς βορρᾶν τὰ λείψανα καὶ πολλῶν ἄλλων μικρῶν ἐκκλησιῶν, ὧντινες διασώζουσι καὶ γλυπτὸν διάκοσμον ἐπὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν των. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχεν ἐνταῦθα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνοικισμός, ὅστις πιθανῶς θὰ διεδέχθη προϋπάρχον ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν ἱερόν· διότι ἐν τῇ αὐτῇ θέσει εὗρέθη πρό τινων ἐτῶν μαρμαρίνον ἄγαλμα μετακομισθὲν εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱεροῦ προέρχονται αἱ τε βάσεις καὶ τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τῆς Ἀγ. Τριάδος.

¹ Millet, Daphni, Paris 1899 σ. 23, Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 σ. 88 εἰκ. 134.

² Grabar, Les églises sépulcrales bulgares, Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ ἀρχαιολ. Ἰνστιτούτου I 1922 σ. 103. Περὶ τῶν διωρόφων ναῶν γενικώτερον ὄρα καὶ G. Balz, ἐν Actes du IV Congrès d'Études byzantines τ. II Sofia 1936 σ. 156 εἰκ.

Η "ΕΠΙΣΚΟΠΗ,, ΤΟΥ ΔΑΜΑΛΑ

Ἐπὶ τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας Τροιζήνος, ἅτινα ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Legrand¹ καὶ τοῦ Welter², ὀρθοῦται μεγαλοπρεπὲς ἐρείπιον χριστιανικῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 1) γνωστῆς εἰς τοὺς παλαιότερους ἐρευνητάς ὑπὸ

Εἰκ. 1. Ἀποψὺς τῆς ᾿Επισκοπῆς τοῦ Δαμαλᾶ ἀπὸ Ν. Α.

τὸ ὄνομα ᾿Επισκοπὴ³ ἢ Παλαιοεπισκοπὴ⁴ ἢ Παναγία ᾿Επισκοπὴ⁵. Ἡ περιοχὴ

¹ Bulletin de Correspondance Hellénique XVI 165 εἰκ., XVII 84 εἰκ. καὶ 526-7, XXI 543 εἰκ., XXIV 179 εἰκ., XXIX 269 εἰκ.

² Ἀδημοσίεστοι εἰσέτι.

³ Fourmont (1729) Bibl. Nat. nouvelles acquisitions franç. 1892, φ. 450 εἰκ. Curtius, Peloponnesos τ. 2 σ. 436 Gotha 1852. Bursian, Geographie von Griechenland, Leipzig 1868 σ. 88.

⁴ Dodwell, A classical and topographical tour through Greece London 1819 σ. 270. Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. V (Paris 1827) σ. 252.

⁵ Expédition Scientifique de Morée τ. 2 Paris 1833 σ. 171. — Gell, The Itinerary of Greece, London 1810 σ. 121. Ἡ τελευταία αὕτη ὀνομασία ἔρχεται εἰς ἐπίφωσιν τῆς θεωρίας τοῦ Α. Χατζῆ περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ὀνομασίας ᾿Επισκοπὴ ἐξ ἐπιθέτου τῆς Παναγίας ᾿Επίσκοπος, ὅρα Ἐπετηρ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τ. 2 (1938) σ. 152. Ἐν Τροιζήνι ἢ Παναγία ᾿Επίσκοπος θὰ διεδέχθη τὴν Ἀφροδίτην Κατασκοπίαν (Παυσ. 2, 32, 3).

ἐν ᾗ εὐρίσκεται τὸ ἐρείπιον ὀνομάζεται Δαμαλᾶς, ὄνομα ὅπερ φέρει καὶ χωρίον κείμενον ἡμίσειαν ὥραν νοτιοανατολικῶς τῶν ἐρειπίων τῆς Τροιζήνης.

Κύριον θέμα τῆς παρούσης μελέτης εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐξέτασις τῆς μνημονευθείσης ἐκκλησίας, ἣν οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ἐμελέτησε, τοῦ ἀειμνήστου Λαμπάκη περιορισθέντος μόνον εἰς φωτογραφίαν τοῦ ἐρειπίου¹. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μνημεῖον ἔχει ἄμεσον σχέσιν καὶ πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Δαμαλᾶ, αἱ περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς ὁποίας εἰδήσεις, κατεσπαρμέναι τῇδε κακεῖσε, δὲν συνελέχθησαν εἰσέτι, ὥστε ν' ἀπαρτίσωσιν αὐτοτελὴ μονογραφίαν, ἐιδώρησα καλὸν νὰ προτάξω τῆς ἐξετάσεως τοῦ μνημείου ὅσας περὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Δαμαλᾶ εἰδήσεις κατ'ὀρθωσα νὰ συλλέξω ἐν ταῖς ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκαις.

α) **Πολιτικὴ ἱστορία.** Ἡ ἀρχαία Τροιζὴν φαίνεται ὅτι ἐπέζησε καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Τοῦτο τοῦλάχιστον μαρτυροῦσι παλαιοχριστιανικά τινα γλυπτὰ (θωράκιον, κιονόκρανον) ἅτινα εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησίας καὶ περὶ ὧν θέλει γίνεαι κατωτέρω λόγος. Ἀλλως τε ἡ κατὰ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ὑπαρξίς τῆς Τροιζήνης μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ Συνεκδήμου τοῦ γραμματικοῦ Ἱεροκλέους², ὅστις καταλέγει τὴν «Τρουζένα» μεταξὺ τῶν «πόλεων τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον». Ἀργότερον μάλιστα ἡ περιοχὴ τῆς Τροιζήνης προήχθη εἰς ἐπισκοπὴν, ἣς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ ἔτους 787, ὡς «Τροιζήνης»³.

Ἐνα ὅμως αἰῶνα ὑστερότερον, ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου (886-907) τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τῆς Τροιζήνης ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ Δαμαλᾶ⁴.

Ἡ ἐν τῷ τακτικῷ τοῦ Λέοντος μνεῖα τοῦ Δαμαλᾶ εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη. Μετ' αὐτὴν συναντῶμεν φέρουσαν τὸ ὄνομα τοῦ Δαμαλᾶ τὴν περιοχὴν τῆς Ἐπιδαύρου—ἀντὶ τῆς γειτονικῆς Τροιζήνης, ἣν θ' ἀνέμενέ τις—ἐν τῷ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος γραφέντι βίῳ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε⁵, ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ Ὁσίος «πεμπταῖος οὐριοδρομήσας εἰς Πίδαυρον, ὃν καὶ Δαμαλᾶν εἰώθασιν καλεῖν οἱ ἐγχώριοι, κατέλαβεν». Καὶ περαιτέρω «καὶ τῷ Δαμαλᾶ ἐπι-

¹ Πβλ. Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. τευχ. Θ' (1910) σ. 13.

² Hieroclis, Synecdemus ἔκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 11 ἀριθ. 647.

³ Mansi, Conciliorum amplissima collectio τόμ. 13, 145. Gams, Series episcoporum, Ratisbonae 1873 σ. 430. Le Quien, Oriens christianus τ. 2 σ. 224.

⁴ Notitiae Episcopatum ἔκδ. Parthey, Βερολῖνον 1866 σ. 117 ἀρ. 411. Gelzer, Ungedruckte oder ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum ἐν Abhandlungen der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften I Classe, III, Abteilung München 1900 σ. 556.

⁵ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ', 153 πβλ. καὶ ἀρχιμ. Μελετίου Γαλανοπούλου, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 78 καὶ 80.

δημήσας ὁ Ὁσίος καὶ τῷ κηρύγματι τῆς μετανοίας πάντας πρὸς ἀληθινὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας ἐπανάξας ἐγνω καὶ πρὸς τὴν Κέκροπος ἀπαίρειν». Πόθεν προήλθεν ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς εἰς Δαμαλᾶν δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς. Πιθανώτατόν μοι φαίνεται νὰ ὀνομάσθῃ οὕτω ἡ τοποθεσία, ἀπὸ τινος Δαμαλᾶ κατέχοντος μεγάλας αὐτόθι ἐκτάσεις. Εἶναι ἄλλως τε τὸ ὄνομα Δαμαλᾶς βυζαντινόν, ἀφοῦ ἀπαντᾶται καὶ ἐν ἐγγράφοις τοῦ 13^{ου} μ. Χ. αἰῶνος¹.

Ὁ Δαμαλᾶς ἀναφέρεται μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1212 ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ III πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου ὑπὸ τὸν τύπον Damelant², μνημονεύεται δ' ὡσαύτως καὶ εἰς τὰς διαφορὰς παραλλαγὰς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν ἀναγράφεται ὡς Δαμαλᾶς³, εἰς δὲ τὴν γαλλικὴν ὡς Damales⁴ ἢ Damalet⁵, εἰς τὴν ἰταλικὴν ὡς Damalà⁶, καὶ εἰς τὴν ἀραγωνικὴν ὡς Eldamala⁷ (δέον El Damala). Ἀπὸ τὴν τελευταίαν μάλιστα παραλλαγὴν ταύτην μανθάνομεν, ὅτι ὁ Δαμαλᾶς ἅμα τῇ κατακτῆσει τῆς Κορινθίας ὑπὸ τῶν Φράγκων (1210) ἐδόθη εἰς «εὐγενῇ ἱππότην» (gentil cavallero), ὅστις «ἐκτίσεν αὐτόθι καὶ κάστρον», κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν συνήθειαν.

Ὁ Φράγκος δ' οὗτος ἡγεμὼν τοῦ Δαμαλᾶ ἦτο συγγενὴς τις τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Gui de la Roche εἰς ὃν, ὡς τὸ αὐτὸ χρονικὸν ἀναφέρει, ἐδόθη ἡ περὶ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον περιοχὴ⁸, ὡς καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον⁹. Τὸ δὲ κάστρον, ὅπερ ἀναφέρει τὸ χρονικόν, ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βάσεων

¹ Miklosich - Müller, Acta et diplomata τόμ. 4 σ. 35 (Δαμαλᾶς), τ. 4 σ. 230 (Δαμάλιος). Ἴσως καὶ ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15 αἰ. ἀκμάσας Ἀντώνιος Δαμιλᾶς νὰ ἐλέγετο ἀρχικῶς Δαμαλᾶς (Κ. Σάθας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868 σ. 106). Ἀργότερον (17^{ον} αἰ.) συναντῶμεν καὶ τὸν πρωτοτύγκελλον Θεσσαλονίκης Νεόφυτον Δαμαλᾶν (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Θ' σ. 259). Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα καὶ ὅτι τοποθεσία τις ἐν Χαλκηδόνι τῇ ἐναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀνομάζετο Δάμαλον «ἵστατο γὰρ (αὐτόθι) δάμαλῖς τις μαρμαρίνη ἐπάνω κίονος ἰδρυμένη» (πβλ. Notitias episcopatum (Parthey) σ. 274). ἡ Δάμαλῖς (Νικ. Χωνιάτης 280, 22 Βόννης, Κίνναμος 80, 12. 101, 9. 277, 21 καὶ 294, 7 Βόννης). Προσθετέον δ' ἐν τέλει καὶ ὅτι χωρίον Δαμαλᾶ εὐρίσκεται καὶ ἐν Νάξῳ (Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades ἔκδ. Longnon Paris 1911 σ. 166 σημ. 3).

² Migne, Patrol. Latina τ. 216 στήλ. 587 οὐχὶ δὲ Damelanta, ὡς φέρεται παρὰ Max, Herzog zu Sachsen, Das christliche Hellas, Leipzig 1918 σ. 165.

³ Buchon, Chroniques étrangères σ. 166 τ. I σ. 36, τοῦ αὐτοῦ Recherches historiques Paris 1845 τ. II σ. 57.

⁴ Buchon, Chroniques I σ. 36.

⁵ Buchon, Recherches historiques τ. 1 σ. 438 (Paris 1845).

⁶ Hopf, Chroniques Grégoromanes, Berlin 1873 σ. 423.

⁷ Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea ἔκδ. Alfr. Morel-Fatio, Genève 1885 σ. 30 παράγρ. 124.

⁸ Libro de los fechos σ. 29 παράγρ. 119.

⁹ Marino Sanudo Torsello, Istoria del Regno di Romania παρὰ Hopf, Chroniques Grégoromanes σ. 100.

τοῦ φρουρίου τῆς ἀρχαίας Τροϊζήνης. Σήμερον ἐξ αὐτοῦ δὲν σώζονται πλέον ἄλλα λείψανα ἐκτὸς ὁρόφου τινὸς μετὰ τοξικῶν θυρίδων προστεθέντος ἐπὶ πύργου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ τείχους¹. Σκαφή ἐνεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Legrand παρὰ τὴν βάσιν τοῦ εἰρημένου πύργου ἔφερεν εἰς φῶς νομίσματα (ὀβολοὺς) Γουλιέλμου τοῦ 1^{ου} de la Roche, δυνκὸς τῶν Ἀθηνῶν (1280-1287) ὡς καὶ τορνήσια ἄλλων Γάλλων πριγκίπων². Περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὁ Δαμαλᾶς περιήλθεν εἰς τὸν ἐκ Mons τοῦ Βελγίου Ματθαῖον II de Walincourt, ὅστις διὰ τοῦτο ἐπιτοφορεῖτο «βαρῶνος τῆς Βελιγόστης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ». Τὸν Ματθαῖον δὲ τοῦτον — ὃν ὁ Παχυμέρης (I 208 Βόννης) ἀποκαλεῖ Μάϊον δὲ Βελικοῦρτον — ἐνυμφεύθη εἰς δεύτερον γάμον ἢ θυγάτηρ Θεοδώρου Β' τοῦ Λασκάρεως Θεοδώρα, ἣτις, χηρεύσασα, εὐρίσκειτο τότε εἰς τὸν Μορέαν³.

Ὁ Ματθαῖος ἐδέσποσε τοῦ Δαμαλᾶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος⁴, ὁπότε τὸ κάστρον τοῦτο περιήλθεν εἰς τοὺς ἰσχυροὺς Γενοβέζους δυνάστας τῆς Χίου Zaccaria⁵, ὃν ὁ Μαρτίνος εἶχε νυμφευθῇ τῇ 1325 τὴν Jaqueline ἢ Jacobine de la Roche, δισεγγόνην τοῦ Γουλιέλμου. Ἐκοψε μάλιστα ὁ Zaccaria καὶ νόμισμα ἐν τῷ κάστρῳ τοῦ Δαμαλᾶ, τὸ τορνήσιον δὲ τοῦτο τῆς βαρωνείας τοῦ Δαμαλᾶ ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ Παῦλος Λάμπρος⁶.

Ὅταν τῇ 1329 οἱ Ζαχααῖαι ἐξεδιώχθησαν ἐκ Χίου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γ' ὁ μὲν Βενέδικτος ἀπέθανεν ἐκ λύπης τῇ 1330, ὁ δὲ Μαρτίνος διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν αἰχμάλωτος τῶν Βυζαντινῶν, ἀποθανὼν ἀργότερον ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ κατὰ τοῦ Ἑμίρου τοῦ Ἀϊδινίου. Οἱ υἱοὶ τοῦ ὅμως Βαρθολομαῖος καὶ Κεντυρίων διετήρησαν τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πατρῶας κτήσεις τῆς Χαλανδρίτης καὶ τοῦ Δαμαλᾶ, φέροντες τὸν τίτλον «βαρῶνου τοῦ Δαμαλᾶ» μέχρι τοῦ 1382 ὅτε, ἀποθανόντος καὶ τοῦ Κεντυρίωνος, ὁ Δαμαλᾶς ἀνεκτίθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων⁷.

Ἡ ἐπὶ τοῦ Δαμαλᾶ κυριαρχία τῶν Ἑλλήνων διήρκεσε μέχρι τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως. Εὐθὺς δὲ μετὰ ταύτην ἦτοι τὸ 1456 δύο τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων ἐπρότειναν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς νὰ παραδώσωσιν εἰς αὐτοὺς τὸ Μουχλί

¹ Ὅρα ἀπεικόνισιν τοῦ πύργου τούτου μετὰ τῆς ὑπεράνω φραγκικῆς προσθήκης παρὰ Dodwell, Classical tour through Greece πίν. ἐναντι σ. 270 καὶ Wordsworth, La Grèce pittoresque et historique, μετάφρ. Regnault, Paris 1841 σ. 354.

² Bull. Corresp. Hellén. XXIX (1905) σ. 278 σημ. 1.

³ Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἀθήναι 1898 σ. 488, πβλ. καὶ D. Zakythinos, Le despotat Grec de Morée, Paris 1932 σ. 42, καθ' ὃν ἡ Εὐδοκία καὶ οὐχὶ ἡ Θεοδώρα ὑπανδρεύθη τὸν Ματθαῖον.

⁴ Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐν πράξει μνηστείας τοῦ 1307 τῆς Ματθίλδης μετὰ τοῦ Φιλίππου D'Anjou ὑπογράφει ὡς μάρτυς καὶ ὁ «κύριος τοῦ Δαμαλᾶ» Ρενάλδος De la Roche (St Genois, Monuments anciens, droit des terres de Haynaut σ. CCXV).

⁵ G. Schlumberger, Les principautés franques du Levant, 1877 σ. 103.

⁶ Mélanges de Numismatique τόμ. II καὶ B.C.H. I, tab. I N° 11. Πβλ. καὶ Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878 πίν. XII N° 35.

⁷ G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin Paris 1878 σ. 326.

καὶ τὰ τρία κάστρα τῆς Ἀργολίδος: Δαμαλᾶ, Λιγουριὸ καὶ Φανάρι. Ἡ δὲ ἐνετικὴ κυβέρνησις, εὗρεν ὡς ἦτο εὐνόητον, λίαν δελεαστικὴν τὴν πρότασιν ταύτην¹. διότι τὰ τρία εἰρημένα κάστρα ἔκειντο οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης.

Ἀφ' ἐτέρου ἐξ ἀποσπάσματος τοῦ χρονικοῦ τοῦ Stefano Magno² ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1463 μανθάνομεν, ὅτι οἱ Ἑνετοὶ κατέλαβον «τὸν Δαμαλᾶν παρὰ τὸ Ναύπλιον καὶ διήγον ἐφεξῆς εἰρηνικῶς» (πρὸς τοὺς Τούρκους). Ἐν ἄλλῳ δὲ πάλιν ἀποσπάσματι τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸ ἔτος 1467 καὶ περιέχοντι κατάλογον τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κάστρων³, μνημονεύονται τὰ κάστρα τοῦ Δαμαλᾶ καὶ τῆς γειτονικῆς Πιάδας ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Ἑνετὸν διοικητὴν Ναυπλίου ἄλλ' ὡς ὄντα ῥηρειπωμένα. Πόσον ἀκόμη χρόνον παρέμειναν οἱ Ἑνετοὶ ἐν Δαμαλᾶ δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὸν⁴. πάντως περὶ τὸ 1531 αἱ πηγαὶ ἀναφέρουσι τὸν Δαμαλᾶν ὡς «territorio Turchesco»⁵.

Παρέμεινε δ' ὁ Δαμαλᾶς εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τῇ δὲ 1827 διετέλεσεν ἔδρα τῆς Γ' τῶν Ἑλλήνων Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἣτις ἀνηγόρευσε καὶ προσεκάλεσε Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος τὸν Καποδίστριαν⁶. Ἡ συνέλευσις δ' αὕτη, ἣτις ἀρχίσασα ἐν Ἐπιδαύρῳ τῇ 1826 ἐσυνεχίσθη ἐν Ἐρμιόνη καὶ ἐτελείωσεν ἐν Δαμαλᾶ, ὀνομάσθη ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος τῆς περιοχῆς «ἡ ἐν Τροϊζήνι».

β). **Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος ὑφίστατο ἐπισκοπὴ Τροϊζήνης, ἥς ὁ ἐπίσκοπος Ἀντώνιος ὑπέγραψε τὸ πρακτικὸν τῆς Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 787⁷. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 9^{ου} αἰ ἡ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10^{ου} ἡ ἐπισκοπὴ Τροϊζήνης μετωνομάσθη εἰς ἐπισκοπὴν Δαμαλᾶ, ἣτις πρώτη μεθ' ἐξ ἄλλων ἐπισκοπῶν ἀναφέ-

¹ William Miller, The Latins in the Levant London 1908, σ. 430. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Β' σ. 148.

² Annali veneti di Stefano Magno παρὰ H o p f, Chroniques Grécoromanes, Berlin 1873 σ. 203.

³ H o p f, ἔ. ἀ. σ. 205 καὶ 206. Ὁ αὐτὸς κατάλογος τῶν κάστρων εὐρεται — χρονολογημένος ὅμως ἀπὸ τοῦ 1469 — καὶ εἰς τὰ Genealogica varia ἦτοι τὸν ὑπ' ἀριθ. 90 Μαρκανὸν κώδικα (Ital. Cl. VII fol. 31 r. v.).

⁴ Κατὰ τὰς ἐν Δαμαλᾶ ἀνασκαφὰς τοῦ Legrand (BCH 1905 σ. 271 σημ. 1) εὐρέθησαν ἐνετικὰ νομίσματα μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Antonio Veniero καὶ Andrea Contarini. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος διετέλεσε προνοητὴς Κορώνης τῇ 1486 καὶ Μεθώνης τῇ 1494, ὁ δὲ δεύτερος Ναυπλίου τῇ 1519 πβλ. H o p f, Chroniques Grécoromanes σ. 381, 382 καὶ 384.

⁵ Κ. Σάθα, Μνημεῖα τῆς Ἑλλήν. Ἱστορίας τόμ. Γ' 254. Ὁ Δαμαλᾶς σημειοῦται καὶ ἐν τῇ χάρτῃ τοῦ Giacomo Gastaldi τοῦ 1545 τῇ προτασσομένη τοῦ 3^{ου} τόμου τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλήν. Ἱστορίας τοῦ Σάθα (Paris 1882).

⁶ Α. Ζ. Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος τόμ. Ζ' σ. 104-113 καὶ 132.

⁷ Ὅρα τὰς ἐν σελ. 18 σημ. 1 μνημονευθείσας πηγὰς.

ρεται ὡς ἀποτελοῦσα τὴν μητρόπολιν Κορίνθου ἐν τῷ τακτικῷ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (886-911)¹.

Τῷ 1210, ὅτε ἡ Κόρινθος κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐδέχθη λατινικὴν ἀρχιεπισκοπὴν, ἰδρύθη παραλλήλως καὶ λατινικὴ Ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ ΙΙΙ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου Gualter² χρονολογούμενης ἀπὸ 11^{ης} Καλανδῶν Ἰουνίου 1212.

Διειρηθῆ δ' ἡ Λατινικὴ αὕτη ἐπισκοπὴ, ἐφ' ὅσον διήρκεσε καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Φράγκων Γενοβέζων καὶ Ἑνετῶν κατοχὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Δαμαλᾶ. Ἄν δὲ παραλλήλως πρὸς τὴν Λατινικὴν ὑφίστατο ἐν Δαμαλᾶ καὶ ἡ ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ ἢ ἂν ἐσχόλαζεν, ὡς συνέβη δι' ἄλλας, δὲν γνωρίζομεν πάντως τὸ νέον τακτικὸν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τὸ συνταχθὲν ἐπὶ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου (1251-1282) ἀναγράφει τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Δαμαλᾶ καὶ πάλιν ὡς πρώτην μεταξὺ τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν μητρόπολιν Κορίνθου³. Ἐκ κώδικος δὲ μάλιστα τῆς Πάτμου μανθάνομεν, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1262 ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ ἦτο ὁ Λουκάς, ὅστις καὶ φέρει ἐνταῦθα τὸν σύνθετον τίτλον «Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»⁴. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ Δαμαλᾶ ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος εἶχε συμπεριλάβει καὶ τὴν Πεδιάδα ἥτοι τὴν σημερινὴν Πιάδα ἐνυμολογηθεῖσαν ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον ἐκ τοῦ Πεδιάς (Πεδιάδα) ὅπως καὶ «τὰ Δαμαλᾶ»⁵ ἐθεωρήθησαν ὡς τὰ Δαμαλᾶ ἥτοι ὡς ὀνομαστικὴ πληθυντικὴ οὐδετέρου τινὸς <Δαμαλόν>, κατὰ γενικὴν δ' ἐνταῦθα πληθυντικὴν «Δαμαλῶν».

Ὑπὸ τὸν ἀπλοῦν τίτλον, Δαμαλῶν, φέρεται ἡ ἐξεταζομένη ἐπισκοπὴ καὶ εἰς τὴν ἐκθεσιν Νεῖλου τοῦ Δοξαπατρῆ⁶ (1386-7), ὑπὸ δὲ τὸν σύνθετον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς διασωθέντα τακτικά. Ἐν τούτοις ἐν κώδιτι τινὶ τῆς ἐν Βιέννῃ Βιβλιοθήκης (Tholog. gr. 266, Nessel) γεγραμμένῳ τὸν 15^{ον} αἰῶνα ὑπάρχει σημείωμα περὶ τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Πελοποννήσου, ἐν ᾧ ἀναγράφεται καὶ πάλιν ὁ Δαμαλῶν ἄνευ τοῦ Πεδιάδος⁷.

¹ Notitiae episcopatum (ἐκδ. Parthey) σ. 117, 215 καὶ 256 Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 556.

² Migne, Patrol. latina τόμ. 216 στ. 587. Ἐνταῦθα ὁ Δαμαλᾶς (Damelant) φέρεται 3^{ος} μεταξὺ τῶν εἰς τὴν διοίκησιν Κορίνθου ὑπαγομένων ἐπὶ τὰ ἐπισκοπῶν: Κεφαλλήνιος, Ζακύνθος, Δαμαλᾶ, Μονεμβασίας, Ἀργούς, Ἐλούς καὶ Ζεμενοῦ. Σημειώ-
τέον δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Burg μνημονεύει ἐν Journal of Hellenic Studies VII, 318, ἐπιστολὴν τοῦ Ἰννοκεντίου ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ, χρονολογούμενην δὲ ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1210. Ταύτην ὁμως ἐρευνήσας δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνεύρω μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἔτους τούτου.

³ Notitiae episcopatum ἐκδ. Parthey σ. 300. Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 639. Κονι-
δάρης, Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος στ. 297.

⁴ Σακελλίωνος, Πατριαρχ. Βιβλιοθήκη σ. 62 κώδ. ργ'.

⁵ Πβλ. τὰ βυζαντινὰ «τὰ Κύρου», «τὰ Ἀρματίου» καὶ πλεῖστα ἄλλα.

⁶ Notitiae Episcopatum ἐκδ. Parthey, σ. 300 ἀρ. 258.

⁷ Lambecius, Commentarii τ. Ε' σ. 586 πβλ. Σπ. Λάμπρον, Ν. Ἑλληνο-
μνήμων τ. Γ' σ. 180.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ φαίνεται ὅτι ἀπέλαυνεν ἰδιαι-
τέρων προνομίων· διότι ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ οὐ μόνον ἐξηκολούθει νὰ
εἶναι πρωτόθρονος τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνδύεται πολυ-
τελέστερον τῶν ὑπολοίπων τεσσάρων ἐπισκόπων¹, οἵτινες ἀνήκον εἰς τὴν
αὐτὴν μητρόπολιν. Τοῦτο δὲ συνάγομεν ἐκ τακτικοῦ τινος, ὅπερ, κατὰ τὸν
Gelzer², ἀνάγεται πιθανώτατα εἰς τὸ 2^{ον} ἡμῖς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ ἐν ᾧ
γράφονται τὰ ἐξῆς³:

«Ὁ Κορίνθου τῆς Πελοποννήσου ἔχει ταύτας
τοῦ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος»

μεθ' ὃ εὐθὺς προστίθεται:

«Ὁ Δαμαλὸς (sic) πρωτόθρονος φορεῖ πολυσταύριον καὶ βαστάζει καὶ
εἰς τὸν μανδῦαν ποταμούς⁴, ὡς ὁ Κίτρους· οὐχὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἔχουν τὴν
τσαούτην [ἄξιν] τάξιν.

Μεθ' ὃ ἔπονται αἱ 4 ἐπισκοπαὶ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου.

Ὑπερμεσοῦντος δὲ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν ἐμφανίζεται
συννηνωμένη μετὰ τοῦ Πολυφέγγους ἐν τῇ πράξει καθαιρέσεως τοῦ Πα-
τριάρχου Ἰωάσαφ⁵, τοῦ 1565, ἣν συνυπογράφει καὶ ὁ «Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν
καὶ Πολυφέγγους» Ὀλίγον ὁμως μετὰ ταῦτα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν, χωρισθεῖσα
ἀπὸ τοῦ Πολυφέγγους, συννηώθη καὶ πάλιν μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς ἦτο φυσι-
κόν, ἀφ' οὗ ἡ μὲν Πιάδα συνορεύει πρὸς τὸν Δαμαλᾶν, τὸ δὲ Πολύφεγγος
παράκειται τῇ Νεμέῳ. Πράγματι ἐν κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἀνατολικῶς τῆς
Ἐπιδαύρου κειμένης ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, φερούση τὴν χρο-
νολογίαν 1577 ἀναφέρεται καὶ πάλιν ὁ «θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Δαμαλῶν
καὶ Πεδιάδος Δωρόθεος ἐκ πόλεως Κορίνθου»⁶. Ἐν τούτοις ὀλίγα ἔτη μετὰ
ταῦτα συναντῶμεν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν καὶ πάλιν συννηνωμένην πρὸς τὸ
Πολύφεγγον «γνώμη συνοδικῇ» ἐν σιγίλλῳ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ

¹ Αἱ ἐπισκοπαὶ Ἀργούς καὶ Μονεμβασίας εἶχον μετὰ τὴν προαχθὴν εἰς ἀρχιεπισκοπᾶς.

² Ungedruckte κλπ. σ. 614.

³ Gelzer, ἔ. ἀ. σ. 634.

⁴ Ποταμοὶ ἦσαν ταινίαι ἐρυθραὶ καὶ λευκαὶ ὀφιοειδεῖς βαίνουσαι κατακορύφως
εἰς δῆλωσιν τῶν κρουσῶν τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος τῶν ἐκ τῆς θείας πλευρᾶς ἀποστα-
ξάντων. Διὰ τούτων ἐκοσμοῦντο τὰ στιχάρια ἢ οἱ μανδῦαι τῶν ἀρχιερέων, ἐν ᾧ οἱ φαι-
νόλαι ἐκοσμοῦντο διὰ σταυρῶν. Ὅρα σχετικῶς Συμεῶν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ
θείου ναοῦ. (Migne, Patr. Gr. τόμ. 155 στήλη 256c καὶ 712c). Δημ. Χωματιανόν,
ἀπάντησις Σ πρὸς Κ. Καβάσιαν (Pitra, Analecta sacra 6, 634). Κωδινόν,
Περὶ ὀφφικιαλίων 105, 18 (Βόννης).

⁵ Πατριαρχ. Ἱστορία ἐκδ. Βόννης σ. 186, 10 Πβλ. καὶ Ὁττοβονιανὸν κώδικα 75
φ. 154^β παρὰ Feron-Battaglini, Codices manuscripti Ottoboniani biblio-
thecae Vaticanae Ρώμη 1873 σ. 47. (Ἡ παραπομπὴ παρὰ Λάμπρον, Ν. Ἑλληνο-
μνήμων τ. Γ' σ. 180) πβλ. καὶ Crusius, Turcograecia τ. 2 σ. 174.

⁶ Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25, 412.

Β' τοῦ ἔτους 1591¹. Μόνην δὲ πάλιν τὴν ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν ἐν πατριαρχικῷ σιγίλλῳ καὶ λογαριασμῷ τοῦ αὐτοῦ πατριάρχου, τοῦ ἔτους 1593-4, περὶ τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν².

Κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα εὐρίσκομεν τὴν Ἐπισκοπὴν Δαμαλῶν συνηνωμένην μετὰ τῆς Πεδιάδος, ἐν νομοκάνονι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς (φυλ. 168^α κεφ. σλζ') ἐνθα σημείωμα λέγει ὅτι «ὁ Κορὴνθου τῆς Πελοποννήσου ἐχὶ ταύτας (τὰς ἐπισκοπὰς): τοῦ Δαμαλλῶν καὶ Παιδιάδος»³. Ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλον τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν διετέλεσε συνηνωμένη μετὰ τῆς Πεδιάδος, ὡς διδάσκουσιν ἐπιγραφαὶ ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου, αἵτινες εἶναι κατὰ τοῦτο πολὺτιμοι, διότι μανθάνουσι εἰς ἡμᾶς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν κατὰ καιροὺς διατελεσάντων ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς. Οὕτω, ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ 1701 τοῦ ἐν Λιγουριῷ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἀναφέρεται «ὁ Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Ἰάκωβος»⁴. Ὁ αὐτὸς δ' ἐπίσκοπος ἀναφέρεται καὶ διὰ τὰ ἔτη 1710 καὶ 1713 ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῶν ἐκκλησιῶν Ἀγ. Ἰωάννου ἐπὶ τοῦ φρουρίου Νέας Ἐπιδαύρου⁵ καὶ Ἀγ. Μαρίνης Β. Δ. τοῦ Λιγουριῶ⁶. Ἐσφαλμένως δ' ὁ Μηλιαράκης⁷ γράφει ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος Θεοφύλακτος· τοιοῦτον ὄνομα δὲν μνημονεύει ἡ ἐπιγραφή, προήλθε δ' ἀναμφιβόλως ἐκ παρανοήσεως τοῦ ἐπιθέτου «θεοφιλέστατος», ὅπερ φέρει ὁ περαιτέρω ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἐπίσκοπος Ἰάκωβος. Τῷ 1719 ἡ ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος ἔτυχε τῆς ἐξαιρετικῆς τιμῆς νὰ ὑψωθῇ εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου καὶ ἐξαρτηθεῖσα ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐγένετο δ' ἡ ἀπόσπασις αὕτη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' ἕνεκα τῆς σκανδαλώδους διαγωγῆς τοῦ τότε μητροπολίτου Κορίνθου Μητροφάνους, ὅστις πολλὰ ὥς ἐπέβη, χάριν χρηματισμοῦ, τὸν ἐνάρετον ἐπίσκοπον Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος Σωφρόνιον, καθ' ὃ λεπτομερῶς ἀναφέρει ἡ σχετικὴ συνοδικὴ διάγνωσις⁸.

Πράγματι δὲ τὸν εἰρημένον Σωφρόνιον συναντῶμεν μὲ τὸν τίτλον τοῦ «Πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου» ἐν ἐπιγραφῇ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Νικο-

¹ Σάθα, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα Ἱερεμίου τοῦ Β' σ. 171.

² Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ' σ. 379. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Ζακυνθινοῦ (Ἑλληνικά τ. 5 σ. 195). Ἐπὶ τοῦ νότου τοῦ χειρογράφου τούτου ἀναφέρεται ἡ περιλήψις ἔχουσα ὡς ἑξῆς «ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Δαμαλῶν μοναστήριον Ἀγ. Δημητρίου». Πρόκειται περὶ τῆς εὐθὺς ὑπὲρ τὸ χωρίον Δαμαλᾶ ἡρειτωμένης μονῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, περὶ ἧς ἰδὲ Λαμπράκη, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Β' σ. 10.

³ Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. Γ' 117.

⁴ Ζησίου, Σύνμικτα σ. 87 ἀρ. 37, Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 422.

⁵ Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 423.

⁶ Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ 25 σ. 425.

⁷ Ἀντ. Μηλιαράκη, Γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας Ἀθῆναι 1886 σ. 81, ἐξ οὗ παρέλαβε καὶ ὁ Ν. Πολίτης, Λαογραφία τόμ. Α' σ. 695.

⁸ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τ. Δ' σ. 377. Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων 5', 184.

λάου καὶ Δημητρίου τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀδαμίου¹. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἐν χαράγματι τοῦ 1751 εὐρίσκομένῳ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου κειμένα ἀνατολικῶς τῆς Ν. Ἐπιδαύρου, ἀναφέρεται ὁ θεοφιλέστατος Εὐθύμιος ὁ Τρικαλῆτης², ὥστε φαίνεται ὅτι, ἀποθανόντων τοῦ Μητροφάνους καὶ τοῦ Σωφρόνιου, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δαμαλῶν ὑπεβιβάσθη εἰς ἐπισκοπὴν. Ὡς ἐπισκοπὴς δὲ γίνεται μνεῖα αὐτῆς καὶ ἐν σιγίλλῳ τοῦ 1791 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου τοῦ Ζ'³, ἐνθα ἀνώνυμός τις ἐπίσκοπος φέρει ἀπλῶς—πιθανώτατα λόγῳ συντομίας—τὸν τίτλον Δαμαλῶν ἄνευ δηλ. τοῦ Πεδιάδος. Ὁμοίως ὡς Δαμαλῶν ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἐν ἐγγράφῳ τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων περὶ τῆς Σταυροπηγιακῆς μονῆς τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν τῆς εὐρισκομένης ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δαμαλῶν, ὑπογεγραμμένῳ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου καθηγουμένου καὶ ὑποβεβαιουμένου ὑπὸ τοῦ «Δαμαλῶν Νεοφύτου» ἀπὸ α', Δεκεμβρίου 1797⁴.

Τελευταῖος δ' ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς ἐγένετο ὁ Ἰωνᾶς⁵, ὅστις μνημονευόμενος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1821⁶, διεδέχθη τῷ 1825 τὸν παραιτηθέντα «μνίστρον τῆς θρησκείας» Ἰωσήφ τὸν Ἀνδρούσης⁷ διετέλεσε δ' ἐπίσκοπος Δαμαλῶν, μέχρι τοῦ 1833, ὅτε ἡ Ἐπισκοπὴ Δαμαλῶν συνεχωνεύθη πρὸς τὴν τοῦ «Ἀργους καὶ Ναυπλίου» ἀποτελέσασα μετ' αὐτῶν τὴν σημερινὴν ἐπισκοπὴν Ἀργολίδος.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ καταστρώσωμεν—μετὰ πολλῶν βεβαίως χασμάτων—τὸν κάτωθι πίνακα ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς Τροιζήνος-Δαμαλᾶ.

Ἔτος	Ὄνομα	Τίτλος
787	Ἀντώνιος	Ἐπίσκοπος Τροιζήνος
1262	Λουκάς	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1565	Ἰωάσαφ	» Δαμαλῶν καὶ Πολυφύγγους
1577	Δωρόθεος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1701 1710 1713	Ἰάκωβος	» Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1719	Σωφρόνιος	Ἀρχιεπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1751	Εὐθύμιος	Ἐπίσκοπος Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος
1791	(ἀνώνυμος)	» Δαμαλῶν
1797	Νεοφυτος	» Δαμαλῶν
1821	Ἰωνᾶς	» Δαμαλῶν

¹ Χρ. Γιαμαλίδης, Ἀθηνᾶ τ. 25 σ. 428.

² Χρ. Γιαμαλίδης, ἔ. ἀ. σ. 413.

³ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ', 396 ἀρ. 69. Δ. Ζακυνθινός, Ἑλληνικά τ. 5 σ. 197.

⁴ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Ζ' σ. 344.

⁵ Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σφζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα τ. Β' σ. 5. Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτης, Ἐκκλησι. Ἀλήθεια 1910 ἀρ. 28 σ. 223.

⁶ Κωνστ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σφζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα, Ἀθήνησι 1864 τ. 2 σ. 4.

⁷ Κωνστ. Οἰκονόμου, ἔ. ἀ. τ. 2 σ. 38.

γ) Παραδόσεις, θρύλοι και παροιμίες. Περί της ονομασίας του χωρίου Δαμαλᾶ ὑπάρχει παρὰ τοῖς ἐντοπίοις περίεργος παράδοσις, ἣν ἀκούσας παρὰ τινος γέροντος χωρικοῦ τοῦ Δαμαλᾶ, κατέγραψε τῷ 1868 ὁ Μιχαήλ Π. Λάμπρος¹. Ἴδου δὲ πῶς ἔχει αὕτη:

«Ἐλυμαίνεται ποτὲ τὸ χωρίον δεινὴ πανώλης. Ἄνθρωποι καὶ ζῶα ἀπέθνησκον καὶ ἐν γένει ἡ δυστυχία κατέλαβε τὸν τόπον, χωρὶς νὰ φαίνεται οὐδεὶς τρόπος σωτηρίας. Κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν μία δάμαλις ἐγέννησε δίδυμα τέκνα, ἅτινα ἐντὸς 40 ἡμερῶν ἡδυνήθησαν ζευχθέντα νὰ ἀροτριώσωσιν ἱκανὸν διάστημα γῆς. Ἐσυλλογίσθησαν λοιπὸν νὰ περιφέρουν τὰ δαμάλια εἰς τὸ χωρίον καὶ ἔπειτα νὰ τὰ σφάζωσιν ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ· τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο καὶ ἡ πανώλης ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης κατέπαυσεν ὀλοσχερῶς. Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, εὐγνωμονοῦντες τὰ σώσαντα αὐτοὺς δαμάλια, ὠνόμασαν ἐξ αὐτῶν τὸ χωρίον Δαμαλᾶν».

Πολλὰ ἐπίσης διηγοῦνται οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τοῦ Δαμαλᾶ καὶ περὶ τῆς ἡρειτωμένης ἐκκλησίας· τὸ ὅχι τόσον πολυδαίδαλον αὐτὸ κτίσμα θεωροῦσιν οἱ ἀπλοῖκοι χωρικοὶ ὥς τὸ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλειφθὲν ἐπισκοπικὸν μέγαρον—τὴν Ἐπισκοπὴν—ἣν φαντάζονται «μὲ ἀναριθμήτους θύρας καὶ λαβυρινθώδεις θολωτοὺς χώρους²», ἐν ᾧ, ὥς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, εἶναι μία ἐπιμήκης ἀπλὴ ἐκκλησία μετὰ νάρθηκος καὶ προσκτισμάτων.

Πανελλήνιος τέλος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ «Ἐπισκόπου τοῦ Δαμαλᾶ» παροιμία, ἥτις εἶναι διαδεδομένη μετὰ πλείστων παραλλαγῶν, ἀπὸ Κερκύρας μέχρι Καππαδοκίας, τοῦθ' ὅπερ ἔλέγει, κατὰ τὸν Νικ. Πολίτην³, τὴν παλαιότητα αὐτῆς.

Τὴν ἐν λόγῳ παροιμίαν ἀντέγραψε πρῶτος, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὁ Ἄγγλος περιηγητής Chandler⁴ ἀκούσας ἐν αὐτῇ τῇ ἔδρῳ τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐχει δ' αὕτη ὡς ἐξῆς:

*Πίσκοπε τοῦ Δαμαλᾶ
δίχως νοῦ, δίχως μυαλὶ
τὰ λιανὰ⁵ δὲν ἤθελες
τὰ μεγάλα γύρευες
τραυὰ τὸ χερόμυλο
κούνα τ' ἀραπόπουλο.*

¹ Ἐκδρομὴ εἰς τὴν Γέφυραν τοῦ Διαβόλου, ἐν Καζαμία τοῦ Α. Κορομηλᾶ τοῦ 1868 σ. 115-116.

² Curtius, Peloponnesos, τόμ. II Gotha 1852 σ. 436.—Τὰ αὐτὰ ἐπὶ λέξει ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III London 1898 σ. 273.

³ Παροιμίες τόμ. Α' σ. 259.

⁴ Travels in Greece, Oxford 1776 σ. 218. Τοῦ αὐτοῦ Γ' αλλ. μετάφρ. Voyages 1806 τ. III σ. 245.

⁵ Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὑπάρχουσιν ἀνορθογραφίαι, γράφεται δὲ καὶ λιανὰ, ὅπερ ὁ Κοραῖς διώρθωσεν εἰς λιανὰ (Κοραῖ, Στράβων 1819 τ. Α' σ. 162).

Ἡ παροιμία αὕτη λέγεται, ὡς γνωστὸν, ἐπὶ τῶν δεινὰ πασχόντων λόγῳ τῆς ἀπληστίας των, ὁ αὐτὸς δὲ Chandler ἐξηγεῖ τὸ ἱστορικὸν της ὡς ἐξῆς:

«Προσέφεράν ποτε εἰς ἐπίσκοπον δῶρον ἰχθύς, οὗς οὗτος μικροὺς ἰδὼν δυσηρεστήθη· ἐλπίζων δ' ὅτι θὰ εὖρη μεγαλυτέρους ἀπεφάσισε νὰ δοκιμάσῃ· ἀλλὰ τὸ πλοῖον συνελήφθη ὑπὸ Βαρβαρίνων πειρατῶν· αἰχμαλωτίσαντες οὗτοι αὐτὸν τὸν ἡνάγκασαν ν' ἀλέθῃ σῖτον καὶ ταῦτοχρόνως νὰ λικνίσῃ ἐν βρέφους· ἐκίνησεν ὅμως εἰς συμπάθειαν τὸν κύριον αὐτοῦ ἄδων στίχους τινάς, οὗς αὐτὸς ἐποίησε, μὴ ἔχοντας μὲν ποιητικὴν ἀξίαν ἀλλ' ἐκφράζοντας τὴν ἀσυνεσίαν του καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς».

Ἐπειδὴ, ὡς εἶναι διατυπωμένη ἡ παροιμία, δὲν γίνεται φανερὸς ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὑπόκειται ὁ μῦθος οὔτε δὲ καὶ γνωστὸν τι γεγονός, ἐξ οὗ νὰ δύνатаί τις νὰ συμπεράνῃ ἀσφαλῶς αὐτόν, πολλαὶ ἐξηγέσθησαν εἰκασίαι περὶ τοῦ εἰς ποῖον ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ ἀναφέρεται ἡ παροιμία. Ἐκ τῶν εἰκασιῶν ὅλως ἀναξία προσοχῆς τυγχάνει ἡ τοῦ Θεοδ. Κληρονόμου¹, σοβαρωτέρα δὲ ἡ τοῦ Μιχ. Λαμπρινίδου², καθ' ὃν ἡ παροιμία ὑπαινίσσεται τὸν ἐπίσκοπον Δαμαλᾶ Ἰάκωβον³, ὅστις κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1715 γενομένην πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων συλληφθεὶς φαίνεται ὑπὸ Ἀλγερίνων πειρατῶν βοηθούτων τὸν τουρκικὸν στόλον καὶ ἀχθεὶς πρὸ τοῦ Τούρκου ναυάρχου ἐξηναγκάσθη ὑπ' αὐτοῦ νὰ γράψῃ πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς τοῦ Ναυπλίου νὰ παραδοθῶσι· προσθέσας ὅμως ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὸ γνωστὸν δίστιχον «πίσκοπος κρεμάμενος ἔγραφε κί' ἀπόγραφε» καὶ ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐμαστιγώθη καὶ ἤχθη αἰχμάλωτος μετ' ἄλλων λαφύρων εἰς Ἀλγέριον. Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Λαμπρινίδου ἡσπάσθη ὁ τότε ἀρχιμανδρίτης καὶ νῦν μητροπολίτης Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης⁴, ἀνέτρεψεν ὅμως ὡς ἀβάσιμον ὁ Νικόλαος Πολίτης⁵ ἀποδείξας ὅτι ἡ παροιμία εἶναι πολὺ ἀρχαιότερα τοῦ Ἰακώβου. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην τοῦ Πολίτου ἐστήριξεν ἀργότερον ὁ Φ. Κουκουλές⁶, προσαγαγὼν ἔγγραφον μαρτυρίαν τοῦ 13^{ου} αἰῶνος περὶ ζωγράφου μητροπολίτου τινὸς ὑπὸ πειρατῶν⁷. Ὁ μητροπολίτης οὗτος ὅμως δὲν ἦτο ἐπίσκοπος Δαμαλᾶ, ἀλλὰ Ναυπάκτου, ἡ ἀσυμφωνία δ' αὕτη θεραπεύεται, κατὰ τὸν κ. Κουκουλέν, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης Ναυπάκτου ὠνομάζετο Δαμαλᾶς, τὸ δὲ οἰκογενειακὸν τοῦτο ἐπίθετον, παρανοηθὲν ἀργότερον, ἔδωκε τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Δαμαλᾶ τῆς παροιμίας.

¹ Ἀργολικὸν Ἡμερολόγιον, Ἀθῆναι 1910 σ. 181.

² Ἡμερολόγιον Κ. Φ. Σκόκου τοῦ ἔτους 1910 σ. 361.

³ Ὅρα ἀνωτέρω σ. 24.

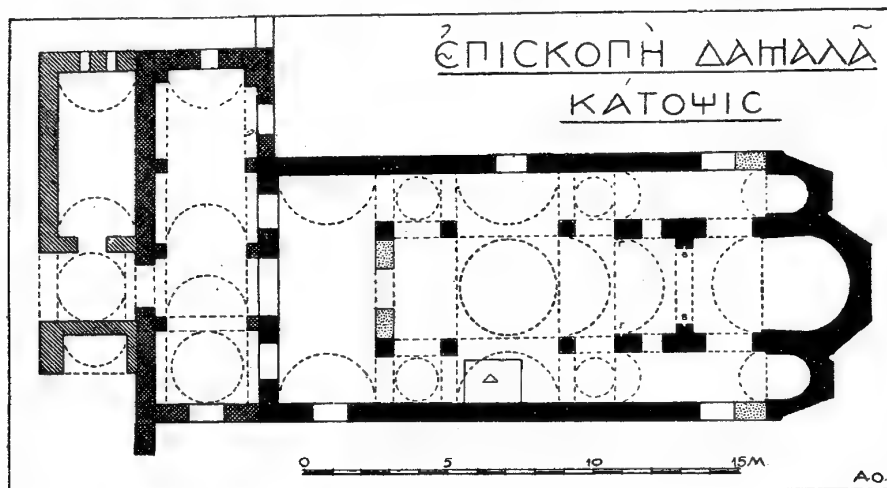
⁴ Ν. Ἑλληνογμ. Γ' 332 καὶ Λαογραφ. Α', 693.

⁵ Λαογραφ. Α', 695.

⁶ Λαογραφ. Β'. σ. 550.

⁷ Πρόκειται περὶ τῆς ἐν ἔτει 1232 σταλείσης ἀπαντήσεως τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Β' πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Ἡπείρου Μανουὴλ Δούκαν Miklosich-Müller, Acta et diplomata τόμ. Γ' σ. 61.

δ) **Ἀρχιτεκτονική διάταξις.** Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Ἐπισκοπῆς εἶναι ἐπίμηκες κτήριο, ἰδρυμένον πιθανῶς, ὡς ἤδη παρατήρησαν παλαιοὶ ἐρευνηταί, ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου τινὸς ναοῦ τῆς Τροιζήνης. Εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ἀρχαίου ὕλικου, ἰδίᾳ πωρίνων δωρικῶν σφονδύλων ἐνεκτισμένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς ἢ τοὺς διαμέσους τοίχους. Παλαιότεροι μελετηταί¹ ἀναφέρουσιν ὅτι μαρμάρινόν τι ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, μὲ κυμάτια καὶ ἀνθήμια ἐνθυμίζοντα τὰ τοῦ Ἑρεχθείου, ἦτο που ἐν αὐτῷ ἐντετειχισμένον· σήμερον τὸ μέλος τοῦτου δὲν ὑπάρχει πλέον, ὡς δὲν ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα βυζαντινὰ γλυπτὰ,

Εἰκ. 2. Κάτοψις τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ.

ἅτινα φαίνονται εἰς φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη κατὰ τὸ 1890².

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτηρίου διατηροῦνται ἐνιαχοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῶν γεννήσεων τῶν θόλων του (3,60) εἰς τινὰ μάλιστα μέρη σώζονται καὶ τμήματα τῶν καλυπτουσῶν θολωτῶν ὀροφῶν. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι πολὺ κανονικὴ ἀποτελεῖται δ' ἀπὸ μικροὺς σχετικῶς λίθους τοῦ ἐντοπίου σκοτεινοχρόου πετρώματος καὶ πλίνθους, αἵτινες πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν λίθων κενά. Κατὰ τὴν νοτιὰν πλευράν, ἥτις σώζεται καλύτερον, διακρίνει τις κάτω μεγάλους ὀρθοὺς λίθους τεθειμένους κατ' ἀποστάσεις, ἐφ' ὧν εἶναι τεθειμένοι ἄλλοι ὀριζοντίως καὶ ἐπὶ τούτων πάλιν ἄλλοι κατακορύφως εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κάτω, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζονται σταυροί. Τοιοῦτο σύστημα τοιχοδομίας συνηθίζεται εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐν συνδυασμῷ

ὁμοῦ πρὸς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοποιίαν, ὡς π. χ. ἐν τῷ ναῷ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος τοῦ χωρίου Χριστιάνου τῆς Τροιφυλίας¹, ἐν τῇ Καπνικαρέᾳ Ἀθηνῶν, τῷ καθολικῷ τῆς Μονῆς Δαφνίου² κλπ.

Εἰς τὰ σωζόμενα λείψανα διακρίνει τις τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: (εἰκ. 2) α) τὸν κυρίως ναὸν β) τὸν νάρθηκα καὶ γ) τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα μετὰ τοῦ περιβόλου. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα δὲν εἶναι σύγχρονα ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν διαδοχικῶς, ὡς ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς διαφορῆς τοιχοδομίας των ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Τούτου ἕνεκα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 2) ἕκαστον αὐτῶν ἐσημειώθη ἰδιαιτέρως ἥτοι ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς διὰ μέλανος χρώματος, ὁ νάρθηξ διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως καὶ τὰ ἔξω τοῦ νάρθηκος προσκτίσματα δι' ἀπλῆς διαγραμμίσεως. Τέλος τμήματά τινα κατεδαφισθέντα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν διὰ κοκκιδίων.

α) **Ὁ κυρίως ναός.** Οὗτος εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κτίσμα καταλήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς βαθεῖας ἡμιεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ.

Τὸ ἐν λόγῳ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς τρία κατὰ μήκος μέρη α) εἰς νάρθηκα β) εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ γ) εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ φέρει προσκεκολλημένας τὰς εἰρημένας τρεῖς κόγχας ἢ ἀψίδας.

Καὶ ὁ μὲν νάρθηξ ἔφερε πρὸς δυσμὰς τρεῖς θύρας, μίαν δὲ κατὰ τὴν νοτιὰν στενὴν αὐτοῦ πλευράν· δι' ἐτέρων δὲ τριῶν θυρῶν συνεκoinώνει πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Οὗτος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τέσσαρας κίονας ἐν τετραγώνῳ, οἵτινες βεβαίως θὰ ὑπεβάσταζον κεντρικὸν τροῦλλον διαμέτρου περίπου 3.50 μ. Τῶν εἰρημένων κίωνων σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν αἱ μαρμάριναι ἰωνικαὶ βάσεις βαίνουσαι ἐπὶ 0.24 ὕψους πλίνθου πλευρᾶς 0.55. Σώζονται δ' ἐπίσης καὶ οἱ 4 μονόλιθοι, ἀρράβδωτοι, μαρμάρινοι κορμοί, ὕψους 2.95 - 3.00 μ., οἵτινες προφανῶς ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων· διότι ἐπὶ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν εὗρεται ἡ ἐπιγραφή (IG IV 781): *Εὐτυχος Ἑρμοῦ | σὺν τῷ νίῳ Εἰσίου | ἀνέθηκεν*.

Κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀνεύρω τεμάχια, θὰ ἦσαν δὲ ταῦτα πιθανώτατα ἰωνικά.

Τὰ τέσσαρα μικρὰ διαμερίσματα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes) ὡς διδάσκει τμήμα θόλου διατηρούμενον κατὰ τὴν νοτανατολικὴν γωνίαν.

Ὅπως ἰδιαιτέρα σημασία ἐδόθη εἰς τὸ ἱερόν, ὅπερ καταλαμβάνει σχετικῶς μεγάλην ἐπιφάνειαν. Τοῦτο διαίρεται κατὰ τὸ πλάτος εἰς τρία διαμερίσματα καλυπτόμενα πάντα διὰ κατὰ μήκος κυλινδρικών καμαρῶν, ὧν σώζονται αἱ γεννήσεις καὶ τμήματα τῆς ἀρχῆς τῶν θόλων. Ἡ μεσαία μάλιστα καμάρα ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην βαίνουσαν ἐπὶ ποδαρικῶν εἰς τὸ

¹ Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. V (Paris 1827) σ. 252. Frazer, Pausanias' description of Greece τόμ. III 1898 σ. 273.

² Φωτογραφία ἀρ. 1805 πβλ. Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. τευχ. Θ' (1910) σ. 13.

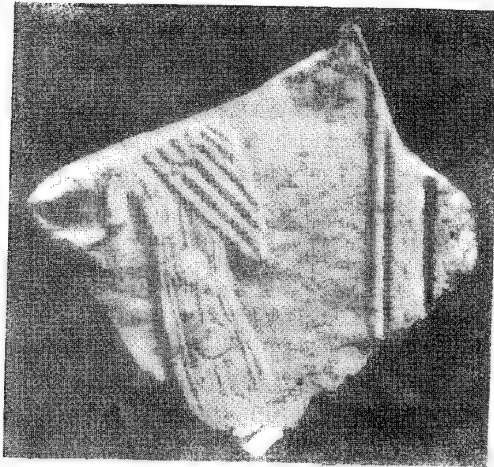
¹ Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

² Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. IV, 2.

κάτω μέρος τῶν ὁποίων παρατηροῦνται ἐγκοπαὶ ὀρθογώνιοι, πιθανώτατα χάριν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 Β, Β) ἄλλαι ὁμως πάλιν ὅμοιαι ἐγκοπαὶ παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸ ἄκρον τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 2) ὥστε πρέπει νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐνταῦθα σολέας τις. Τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συνεκινῶνουν πρὸς ἄλληλα διὰ δύο ἀνοιγμάτων, ἐνὸς μεγάλου πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς μικροτέρου πρὸς δυσμὰς, οὗτινος διατηρεῖται εἰσέτι καὶ τὸ τοξωτὸν ὑπέρθυρον.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ βάθος τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ,

Εἰκ. 3. Τμήμα θωρακίου μετ' ἀναγλύπτου παρασταάσεως παγωνίου.

αἵτινες εἶναι πᾶσαι ὑπερυψωμένοι. ἡ δὲ μέση ἐξ αὐτῶν ἔχει καὶ ἐλαφρῶς πεταλοειδὲς σχῆμα (εἰκ. 2).

Ἐκ τῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ ἀνεῦρον μόνον τεμάχιον θωρακίου ἐκ σκούτενοχρόου μαρμάρου (διαστάσεις σωζόμεναι 0,50 × 0,50 × 0,08 μ.) ἐφ' οὗ εἰκονίζεται τὸ ὀπίσθιον ἡμισυ παγωνίου (εἰκ. 3). Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐλαφρῶς ἔξεργον, αἱ δὲ πτέρυγες καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ πτηνοῦ παρουσιάζουσι γραμμικότητα καὶ σχηματοποιήσιν. Δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἐνθα

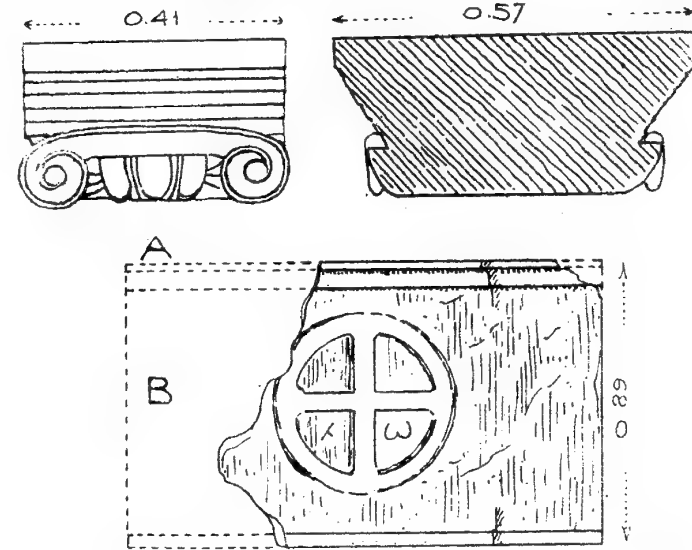
θὰ ἐχρησιμοποιήθη ἐκ δευτέρου ληφθὲν ἐκ παλαιότερου κτίσματος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς εἶχε τὸν τύπον Α τοῦ συνθέτου τετρακιονίου, περὶ οὗ εἵπομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ.

Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι τοῦ ἱεροῦ σώζεται καὶ τμήμα τῆς ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν στρώσεως τοῦ δαπέδου, ἣτις ἐκοσμεῖτο διὰ μαρμαροθετημάτων ἥτοι μικρῶν τεμαχίων μαρμάρων φυτευμένων τῇ βοήθειᾳ κεραμαλεύρου (κορράσανι) ἐντὸς ρομβοειδῶν καὶ κυκλικῶν ἐγκοπῶν τοῦ μαρμάρου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς ταύτην βοηθεῖ ἡμᾶς ἀφ' ἐνὸς τὸ σύστημα δομῆς ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ χρῆσις ἀσπίδων διὰ τὰς ὀροφὰς τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του καὶ τέλος ἡ διὰ μαρμαροθετήματος ἐκτέλεσις τοῦ δαπέδου· πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὁδηγοῦσιν εἰς τὸν 12^{ον} μ. Χ. αἰῶνα. Τὴν δὲ ὑπαρξίν σολέα δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν ὡς ἐπιβίωσιν ἐκ παλαιότερου ναοῦ — βασιλικῆς βεβαίως, — ἣτις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν

ἐνταῦθα ἀφ' οὗ ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8^{ου} αἰῶνος. Λεῖψανα ἄλλως τε τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς διετηρήθησαν ὀλίγα ἀλλ' ἐνδεικτικά· εἶναι δὲ ταῦτα 1) κιονόκρανον ἰωνικὸν μαρμαρινὸν συνηνωμένον μετὰ τοῦ ἐπιθήματος (εἰκ. 4, Α) καὶ παρουσιάζον εὐτελεῖ ἐπαρχιακὴν ἐργασίαν τοῦ 6^{ου} αἰῶνος καὶ 2) Πλάξ μαρμαρίνη, ὕψους 0.89, φέρουσα ἄνω στέψιν καὶ κάτω ταινίαν ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῆς προσθίας ὀψεως ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ

Εἰκ. 4. Γλυπτὰ λεῖψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Τροϊζήνης.

ὁποίου ὑπάρχουσι χαραγμένα τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 4, Β). Ἡ πλάξ αὕτη προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ χαμηλοῦ τέμπλου τῆς παλαιότερας βασιλικῆς καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ διετηρήθη καὶ εἰς τὸν σολέα τοῦ μεσαιωνικοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ φέρουσα τὸ παγώνιον (εἰκ. 3).

Ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ἀρχαιοτέρας βασιλικῆς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως καὶ τὸ μαρμαρινὸν τεμάχιον τῆς βάσεως ἐξαγώνου ἁμβωνος ὅπερ σώζει μετ' ἄλλων κεχαραγμένην καὶ τὴν ἐξῆς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Legrand¹ καὶ μετ' αὐτὸν πληρέστερον ὁ Fränkel (ἐν IG IV, 784) μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὁμως τοῦ ὁποίου διαφωνῶ ἀναγινώσκων οὕτω:

ΙΟΥΔΗΝΙΣ ΑΝΑΓΙΓΝΩΣΤΗΣ ΥΠΕΡ (εὐχῆς ἑαυτοῦ) ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ
[ἐκ] ΑΛΛΗΕΡΓΗΣΕΝ² ΤΟΝ ΑΒΒ(ω)ΝΑΕΙΣΛΟ(ξ)ΑΙΙ
ΚΑΙ ΕΠΑΙΝΟΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΝΙΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ.

¹ B. C. H. XXIV (1900) σ. 207. Τὸ τεμάχιον ἀπόκειται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

² Τὸ ρῆμα τοῦτο ἀπαντᾷται συνηθέστατα εἰς ἀφιερωτικὰς χριστιανικὰς ἐπιγραφὰς τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων. Οὕτω π. χ. ἐν Γκερεμὲ «ἐκαλλιουργήθη τὸ βῆμα

Ὁ ἐξωνάρθηξ (εἰκ. 5). Εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσετέθη ἀργότερον ἐξωνάρθηξ ὅστις κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν ἐκτείνεται πέραν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ νάρθηξ οὗτος φέρει ἐσωτερικῶς τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 5) ἐφ' ὧν ἔβαινε κυλινδρική καμάρα μόνον δὲ κατὰ τὸ νότιον αὐτοῦ διαμέρισμα ἐκαλύπτετο διὰ χαμηλωμένου σφαιρικοῦ θόλου (calotte) οὗτινος σώζεται μικρὸν τμήμα κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (εἰκ. 5) ἐκτισμένον διὰ κανονικῶν μαλακῶν πωρολίθων.

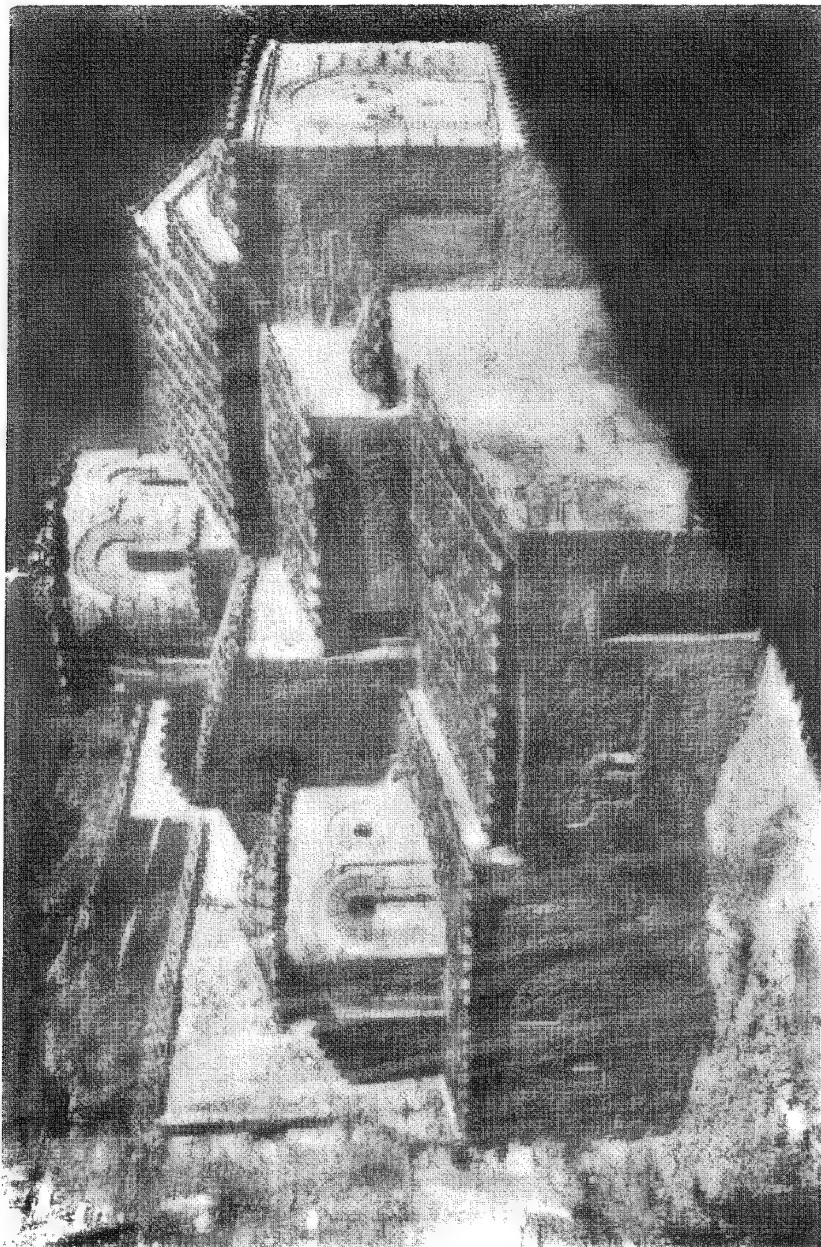
Εἰκ. 5. Ἀποψις τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπ' ἀνατολῶν.

Προσκτίσματα. Ὁ ἐξωνάρθηξ ἔφερε πλὴν τῶν τριῶν θυρῶν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ναὸν καὶ τρεῖς ἐξωτερικὰς ἤτοι μίαν κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν προέκτασιν αὐτοῦ, μίαν πρὸς νότον καὶ τρίτην πρὸς δυσμὰς κατὰ προέκτασιν τῆς μεσαίας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρὸ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας κατεσκευάσθη θολωτὸς πυλῶν (εἰκ. 2) καλυφθεὶς δι' ἀσπίδος, δεξιᾷ δὲ τοῦ πυλῶνος αὐτοῦ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαμέρισμα φέρον κατὰ τὴν πρὸς βορρᾶν

τοῦτο· (Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* σ. 227 πβλ. καὶ σ. 136, 222, 355) ἐν Ὀλυμπίᾳ «ἐκαλλιέργησεν τὴν στρωσιν» (*Ergebnisse* V, 656, B. Λεονάρδος, ἡ Ὀλυμπία σ. 160), ἐν Σικυνῶνι (Ὁρλάνδος, *Πρακτικά Ἀρχ. Ἐταιρ.* 1933, 83), ἐν Μ. Ἀσίᾳ (H. Grégoire, *Recueil des inscriptions Grecques, chrétiennes d'Asie Mineure* σ. 13 ἀρ. 31). Τὸ ρῆμα εὐρηται καὶ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου εὐχὴ τῆς ἐκτενοῦς ἱερείας (Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι Ἀθῆναι 1935 σ. 60) ὡς καὶ ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διατάξεσιν (VIII, 10) καὶ παρὰ Λουκᾶ XXIII, 42. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα συναντῶμεν τὸ ρῆμα ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Μακεδονίας *Muljukof*, *Izvestija* τοῦ Ρωσ. Ἰνστιτ. Κ/πόλεως τόμ. IV σ. 136.

στενὴν αὐτοῦ πλευρὰν δύο μικρὰ μονόλοβα παράθυρα (εἰκ. 2). Ἀφ' ἑτέρου πρὸς νότον τοῦ πυλῶνος κατεσκευάσθη ἀρκοσόλιον, βλέπον πρὸς νότον, (εἰκ. 2) πιθανώτατα ὑπερθεῖν τοῦ τάφου κτίτορός τινος ἢ ἄλλου προσώπου συνδεομένου πρὸς τὸν ναόν. Ἡ τοιχοποιία τῶν προσκτισμάτων τούτων εἶναι εὐτελεστέρα, θ' ἀνήκει δὲ ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν ᾧ ὁ ἐξωνάρθηξ δυνατὸν νὰ εἶναι τοῦ 14^{ου} ἢ 15^{ου} τὸ πολὺ αἰῶνος.

Τέλος ἀναφέρομεν καὶ τὸν σωζόμενον μανδρότοιχον τὸν κλείοντα τὴν αὐλήν, ἣτις ἐξετείνετο πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς πρὸς βορρᾶν προεκτάσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 2) κάμπει πρὸς βορρᾶν καὶ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν ναὸν εἰς ἀπόστασιν μόνον 3.00 μ. ἀκολούθως δ' ἀναγαμματιζόμενος πρὸς νότον βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰ προσκτίσματα καὶ εἰς ἀπόστασιν 3.10 ἐξωτερικῶς. Ἡ νοτία αὐτοῦ πλευρὰ δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὴ ἄνευ σκαφῆς καὶ καθαρισμοῦ τοῦ μέρους ἐκ τῶν καλυπτουσῶν αὐτὸ πετρῶν καὶ τῶν χωμάτων.

Εικ. 1. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἀπὸ Ν.Α.

Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΑ ΑΥΤΗΣ

Τελευτῶντος τοῦ 11^{ου} αἰῶνος αἱ πρὸς τὴν Μεγαρίδα νεύουσαι πλαγιαί τοῦ Κιθαιρώνος ἐφιλοξένησαν σπουδαίαν μοναχικὴν πολιτείαν, συμπληθεῖσαν περὶ τὴν κέλλαν τοῦ περιφήμου θαυματουργοῦ καὶ μεταρρυθμιστοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσ. Μελετίου. Τοσαύτη ἦτο ἡ γοητεία, ἣν ἥσκησεν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὁ αὐστηρὸς καὶ περισσόθρησκος οὗτος ἀναχωρητής, ὥστε πλήθη μοναχῶν οὐ μόνον συνέρρεον πρὸς αὐτόν, ὡς αἱ μέλισσαι πρὸς τὸ μέλι, ἀλλὰ καὶ μονίμως ἐγκαθίσταντο περὶ τὴν λαύραν του, ἰδρύνοντες ὁλονὲν νέα παραλαύρια. Κατήντησεν οὕτω, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ν' ἀποβῇ ὁ Κιθαιρὼν δεύτερον Ἅγιον Ὅρος, ἀπαρτισθὲν ἀπὸ τὴν κεντρικὴν μονὴν καὶ εἴκοσι τέσσαρα ἄλλα παραλαύρια. Αἱ σύνδενδροι κλιτύες τοῦ δυσβάτου βουνοῦ, αἱ ὅπαι καὶ αἱ χαράδραι του ἔβριθον τῶρα ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων, αἵτινες ἐβασάνιζον ἑαυτὰς «ἵνα μείζονος ἀναστάσεως τύχωσιν». Ὑπὲρ πάντα δὲ σεβαστὸν περιηγεῖτο πανταχοῦ τὸ ὄνομα τοῦ Μελετίου, ὅστις εἶχεν ἀποβῇ ἐφάμιλλος τῶν παλαιῶν ἀναχωρητῶν καὶ «κάλλος τοῦ αἰῶνος». Αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ὁ Α' ὁ Κομνηνὸς ποικιλοτρόπως τῷ ἐπέδειξε τὴν εὐνοϊάν του¹, οὐχ ἦττον δ' εὐμενὴς πρὸς τὸν Μελέτιον ἐφάνη καὶ ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Νικόλαος ὁ Γραμματικὸς, ὅστις ἐπέτρεψεν αὐτῷ πλὴν ἄλλων καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξομολογεῖν. Τοσαύτη δ' ἐν γένει ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Μελετίου, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ νότιος Κιθαιρῶν, ὅστις σημειωτέον κατὰ τὸν μεσαῖωνα ὠνομάζετο ὄρος Μουσυπόλεως, ἐκαλεῖτο ἐφεξῆς ὑπὸ τῶν συγχρόνων μοναχῶν «Ὅρος τοῦ Κυροῦ Μελετίου».

Ἐν τούτοις παρὰ τὴν μεγάλην ἀκμὴν, εἰς ἣν ἔφθασεν ἡ μοναχικὴ τοῦ Κιθαιρώνος πολιτεία δὲν ἠυνοήθη δυστυχῶς περαιτέρω ὑπὸ τῆς τύχης καὶ τῶν περιστάσεων. Ἐνα ἢ δύο αἰῶνας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ἐμψυχωτοῦ (1105) τὰ παραλαύρια ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ παρακμάζωσι, νὰ ἐρημοῦνται, ν' ἀφανίζωνται. Μόνη εἰς τὰ πλήγματα τοῦ χρόνου καὶ τῶν

¹ Ὁ Μελέτιος προσεφήτησε περὶ τῶν πρὸς τοὺς Κομάνους καὶ ἄλλους πολέμων τοῦ Ἀλεξίου, οὗς λεπτομερῶς ἀφηγεῖται Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (Ἀλεξιάς X 2-4 καὶ IX, 2 Reifferscheid) καὶ ρητῶς ἀναφέρει ὁ βιογράφος του Νικόλαος ὁ Μεθώνης (§ 15). Ἐντεῦθεν συνάγεται συνάφεια αὐτοῦ πρὸς τὴν βυζαντινὴν αὐλήν, ἣν ἄλλως τε πιστοποιοῦσι καὶ οἱ βιογράφοι του.

ἀνθρώπων κατώρθωσεν ἐκ τοῦ ὅλου συγκροτήματος ν' ἀντιστῇ ἡ καὶ σήμερον ἔτι ἐν λειτουργίᾳ σωζομένη μονή, ἡ περικλείουσα τὸν τίμιον τάφον τοῦ ὁσίου τῶν δὲ ποτε περιβαλλόντων αὐτὴν μονυδρίων σήμερον ἄλλα μὲν μόλις διαφαίνονται ἐν ἐρειπίοις διὰ μέσου τῆς πυκνῆς ὄρεινῆς βλαστήσεως, ἄλλων δὲ πάλιν διετηρήθη εἰς γειτονικὰς τοποθεσίας μόνον ἡ ἀνάμνησις.

Μοναχικὸν συγκρότημα ἰδρυθὲν κατὰ τὸ μεσουράνημα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τυχὸν τῆς εὐνοίας καὶ τῆς χορηγίας τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τῆς ὁμοθύμου λατρείας καὶ ἀφοσιώσεως τῆς πέριξ χώρας, δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀπετέλει ἀπλῶς μίαν κιβωτὸν πίστεως, περισυλλογῆς καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἐνατενίσεως, ἀλλὰ θὰ ἦτο, ἀναμφιβόλως, καὶ σημαντικὸν κέντρον παιδείας τε καὶ τέχνης. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυροῦσι τόσον τὰ ἐπὶ διασωθέντων κωδίκων σημειώματα, ὅσον καὶ τὰ ἀφθονα ἐν αὐτῷ διατηρηθέντα λείψανα τέχνης, ἥτις, παρὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς διαίτης, ἦν ἐπέβαλεν ὁ Μελέτιος¹, εὗρεν ἐντούτοις εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ εἰς κομψὰ ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα παντοίων τύπων καὶ εἰς μαρμαρίνας γλυπτὰς διακοσμήσεις—τέμπλων, κοσμητῶν, περιθωρωμάτων, σαρκοφάγων—καὶ εἰς ζωγραφικὰς συνθέσεις καλυπτούσας τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τῶν ναῶν καὶ τῶν κελλίων, δι' ὧν ὑπεβोधεῖτο ἡ πρὸς τὸ θεῖον ἀνάτασις τῶν ψυχῶν τῶν ἀσκουμένων.

Τὰ λείψανα ταῦτα τῆς τέχνης τῆς μοναχικῆς τοῦ Κιθαιρώνος πολιτείας διετηρήθησαν ἄλλα μὲν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἄλλα δὲ πάλιν ἤχθησαν εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῶν, ὡς ἐνήργησα, τῇ προθύμῳ ἀρωγῇ τῶν μοναχῶν, εἰς τινὰ τῶν παραλαυρίων. Καίτοι δ' ὅμως καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ τυγχάνει ἀξιόλογος καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος αὐτοῦ—τε καὶ τῶν παραλαυρίων πλουσιώτατος, ἱκανοποιητικὴ δὲ ἂν καὶ μεταγενεστέρᾳ καὶ ἡ γραφικὴ τοῦ καθολικοῦ καὶ τινων παραλαυρίων διακόσμησις, ὅμως—ἐξαιρέσει σποραδικῶν τινων μνηεῶν² καὶ συντόμων ἐκλαϊκευτικῶν περιγραφῶν³—ἡ τέχνη τοῦ σπουδαίου μοναχικοῦ συγκροτήματος τοῦ Κιθαιρώνος παρέμεινεν εἰσέτι ἄγνωστος εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐπιστήμην· διότι ἔλειπε μέχρι τοῦδε μία συστηματικὴ τεχνοῖστορικὴ μονογραφία περὶ τε τῆς Μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων τῆς. Εἰς τοῦτου δὲ τοῦ κενοῦ τὴν πλήρωσιν ἀφορᾷ ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη, καρπὸς μακροχρονίων μου ἐρευνῶν καὶ καταμετρήσεων ἐν τῇ ἱερᾷ περιοχῇ τοῦ Κυροῦ Μελετίου.

¹ Τρίκινος σάκκος, κουρὰ ἐν χρῶ, ἐν μόνον φαγητὸν τρεῖς τῆς ἐβδομάδος, συνεχεῖς προσευχαὶ καὶ γονυκλισίαι, ἀκτιμοσύνη κλπ.

² Κ. Κωνσταντόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' 1924 σ. 49 ἐ.—Martin Leake, Travels in Northern Greece London 1835 II σ. 373 ἐ.

³ Α. Ὁρλάνδου, Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ι. Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Ἀθήναι 1931. Νικ. Καλογερόπουλος, Ἐφημ. «Καθημερινή» τῆς 5 Σεπτ. 1933.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΩΝ ΤΗΣ

Διὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων τῆς ὡς καὶ διὰ τὴν ὀνομασίαν τινῶν ἐκ τῶν τελευταίων, πολύτιμον πηγὴν ἀποτελεῖ ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἡ δρᾶσις τοῦ ὁποίου εἶναι συνυφασμένη πρὸς τὰ κτήρια. Εἶναι δ' ἡ πηγὴ αὕτη λίαν ἀξιόπιστος· διότι δὲν προέρχεται, ὡς ἄλλοι βίοι, ἐκ τοῦ καλᾶμου μεταγενεστέρου τινὸς καλογήρου παρεμβάλλοντος εἰς τὴν διήγησιν αὐτοῦ φανταστικὰ στοιχεῖα, ἀλλ' ἐξ ἀνδρῶν γνωστῶν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα, ἀνωτέραν κατεχόντων κοινωνικὴν θέσιν καὶ δὴ καὶ συγχρόνων περίτου τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ ἄρα ἀπηχούντων ζώσας παραδόσεις. Εἶναι δ' οἱ βιογράφοι οὗτοι ἀφ' ἐνὸς· μὲν ὁ Νικόλαος, ἐπίσκοπος Μεθώνης († περὶ τὸ 1160) ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ πολὺς Θεόδωρος ὁ Προδρόμος, ὁ κοινότερον γνωστὸς ὡς Πτωχοπρόδρομος. Ἐκάτερος τῶν ἀνδρῶν τούτων συνέγραψε τὸν βίον τοῦ ὁσίου εἰς γλῶσσαν καθαρεύουσαν· ὑπάρχει ὅμως, πλὴν τῶν μνημονευθέντων βίων καὶ μεταγενεστέρᾳ τις διασκεπὴ τοῦ βίου τοῦ Μελετίου γεγραμμένη εἰς ἀπλοελληνικὴν, φιλοτεχνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ πολυγράφου λογίου τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Ἀγαπίου Λάνδου, ἐπανειλημμένως ἐν Βενετίᾳ ἐκδοθεῖσα¹. Οἱ δὲ δύο παλαιότεροι βίοι τοῦ ὁσίου ἐξεδόθησαν καὶ ἐσχολιάσθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Vassilievskij², πρὶν τινων δ' ἐτῶν καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου³, ὅστις καὶ καθώρισεν ὅτι ἀμφότεροι οἱ βίοι ἐγράφησαν περὶ τὸ ἔτος 1141 καὶ ὁρθῶς διέγνωσεν, ὅτι ὁ μὲν τοῦ Νικολίου εἶναι γεγραμμένος ἀφελῶς καὶ ἄνευ ρητορικῶν σχημάτων, ἐν ᾧ τουναντίον ὁ τοῦ Θεοδώρου φέρει μᾶλλον τὸν χαρακτήρα ἐγκωμίου.

Λὲν θὰ διαλάβωμεν βεβαίως ἐνταῦθα λεπτομερῶς περὶ τοῦ βίου, τῆς πολιτείας καὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ὁσίου, περὶ ὧν δύναται τις νὰ πληροφορηθῇ ἐν πλάτει ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἐκδόσεως τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡμεῖς ἀπλῶς θὰ σταχυολογήσωμεν ἐκ τοῦ βίου του, ὅσα στοιχεῖα μᾶς εἶναι χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ τῶν παραλαυρίων τῆς.

Ἀναφέρουσι λοιπὸν οἱ βιογράφοι, ὅτι ὁ Ὁσῖος Μελέτιος, γεννηθεὶς (περὶ τὸ 1035) ἐν τινὶ ἀσήμεν χωρίῳ τῆς Καππαδοκίας ὀνομαζομένῳ Μουταλάσκα, δεκαπενταετὴς ἔτι τὴν ἡλικίαν ἐγκατέλιπε τὸν πατρικὸν οἶκον καὶ «τὸ σῶμα μόνον ἀράμενος καὶ ὀβολοὺς ἐπτά» μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰσήχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ Χρυσοστόμου, ἐνθα καὶ ἐκάθη μετὰ τριετίαν μοναχός,

¹ Νέος Παράδεισος Βενετία 1641, 2^α ἐκδ. 1664. Νέα ἐκδοσις 1806. Πβλ. καὶ Δουκάκη, Μ. Συναξαριστὴν μηνὸς Σεπτεμβρίου, Ἀθήναι 1893.

² Pravoslavnij Palestinskij Shornik τ. VI τευχ. 2. Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου βίοι Μελετίου τοῦ νέου.

³ Ὁ Ὁσῖος Μελέτιος ὁ Νέος. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι Β', ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 34-91.

διακριθείς ἐπὶ αὐστηρότητι ἀσκήσεως. Τὸ φιλόδοξον ἀλλὰ καὶ φιλόδοξον τοῦ νεαρωτάτου τότε μοναχοῦ μαρτυροῦσιν ἅψ' ἐνὸς μὲν αἱ ἐπισκέψεις του εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν, ἅψ' ἐτέρου δ' ἡ ἐπακολουθήσασα ἔναρξις ἀποδημίας του εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους, καθ' ἣν διήλθεν ἅψ' ἐνὸς μὲν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἔνθα ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν τοῦ πολιούχου Ἁγίου Δημητρίου, προσκυνήσας τὴν «*ἀγιοφόρον σορόν*» του, ἅψ' ἐτέρου δ' ἐξ Ἀθηνῶν, ἔνθα ἀνελθὼν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, προσεκύνησε τὸν ἐν τῷ Παρθενῶνι ναὸν τῆς Θεοτόκου. Διὰ ποῖον δὲ λόγον διέκοψεν ὁ Μελέτιος τότε τὸ εἰς Ρώμην καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους ταξιδιόν του μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκ τῶν βιογράφων τοῦ Νικόλαος, ὅστις ἀναφέρει ὅτι μόλις ὁ Μελέτιος ἐξηλθε τῆς Θεσσαλονίκης παρουσιάσθη εἰς αὐτὸν «*νεανίας τις... τὴν ὄρασιν εὐπρεπῆς, τὴν ἐντευξιν εὐμενῆς, τὸ ἦθος κόσμιος*», ὅστις συνοδεύσας αὐτὸν ἐπ' ὀλίγον, ὑπέδειξεν ν' ἀναβάλῃ τὸ ταξιδιον καὶ νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν μάρτυρα Γεώργιον, ὅστις «*ἠντρεπίσειν αὐτῷ καταγῶγιον περίπου τὰ Θηβαϊκὰ τῆς Ἑλλάδος ὄρια, ἐν τῷ πρὸς νότον μέρει τῆς πόλεως*». Λέγει δὲ περαιτέρω ὁ αὐτὸς βιογράφος, ὅτι τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ἐν ᾧ ἐγκατεστάθη ὁ Μελέτιος ἀπείχε τῶν Θηβῶν, «*περὶ σταδίους εἴκοσιν*».

Εἴκοσι καὶ ὀκτὼ ὅλα ἔτη διέμεινε παρὰ τὰς Θήβας ὁ Ὅσιος Μελέτιος, μέ τινα διαλείμματα, καθ' ἃ ἀπεδημῆσεν εἰς Ἁγίους Τόπους—ἔνθα διέτριψεν ὀλόκληρον τριετίαν (1070-1073)—καὶ εἰς Ρώμην πρὸς προσκύνησιν τῶν τάφων τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐκεῖθεν δ' εἰς Κομποστέλλαν τῆς Ἰσπανίας, ἔνθα ὑπῆρχεν ὁ τάφος τοῦ ἐν Ἰσπανίᾳ κηρύξαντος ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ Ζεβεδαίου.

Περὶ τὸ 1081 ὁ Ὅσιος ἐπιθυμῶν νὰ ἡσυχάσῃ καὶ ἀποφύγῃ τὰς συχνὰς ἐπισκέψεις, ἃς ὑφίστατο λόγῳ τῆς πρὸς τὰς Θήβας γεινιάσεως τοῦ ἡσυχαστηρίου του ἔκρινε σκόπιμον νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ μονῆριον τοῦ ἁγ. Γεωργίου—ἐν ᾧ ἀφῆκε 12 μοναχοὺς ὑπὸ ἡγούμενον τὸν Νικόλαον—καὶ νὰ τραπῇ πρὸς τὰ ὄρη. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν μετέβη εἰς τι ὄρος τῆς Βοιωτίας ὀνομαζόμενον Φιλάγγιον, ἔνθα καὶ ἤρχισε νὰ κτίζῃ κελλία· μετ' ὀλίγον ὁμως, ἀντιληφθεὶς ὅτι ὁ τόπος οὗτος δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ μονήν, ἐγκατέλιπεν αὐτὸν καὶ ἐτράπη πρὸς τὰς δυσβάτους νοτίους ὑπαρξίας τοῦ ὄρους Μυουπόλεως¹. Εἰς

¹ Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἔλαβεν ὁ νότιος Κιθαιρῶν ἐκ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας αὐτοῦ εὐρισκομένου πολιόσματος, ὅπερ ὀνομάζετο κατὰ τὸν μεσαίωνα Μυούπολις· τὰ εἰρηστικά του, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόνην, σώζονται εἰσέτι ἐν τῇ πρὸς τὰ Ν. Δ. τῆς μονῆς πεδιάδι, πβλ. Μελετίου Γεωγραφίαν τ. Β' σ. 356. Σουρμελῆ, Ἀττικὰ ἢ περὶ δήμων Ἀττικῆς σελ. 24. Leake Travels, in northern Greece II σ. 271. Lil. Chandler, Journal of Hellenic Studies XLVI (1926) σ. 8 καὶ 9 Kahrstedt, Ath. Mitt. 57 (1932) σ. 10 ἐ., Wrede, Attische Mauern Ἀθήναι 1933 σ. 25. Σημειωτέον ὅτι ὁ Δ. Σουρμελῆς, (Ἀττικὰ ἢ περὶ δήμων Ἀττικῆς, ἐν Ἀθήναις 1854 σ. 24) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ πόλισμα ἐλέγετο Νοιούπολις εἰτα δὲ Μυιούπολις «κατὰ διόρθωσιν τῶν Μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀληθοῦς ὀνόματος». Τοῦτο εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένον.

τὸ μέρος αὐτὸ ὑφίστατο ἤδη παλαιότερα τις μονὴ ἐπονομαζομένη τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου τιμωμένη δ' εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ἀρχιστρατήγων. Εἰς ταύτης τῆς μονῆς τὸν ἡγούμενον Θεοδόσιον προσήλθεν ὁ Ὅσιος Μελέτιος παρεχώρησε δ' ὁ Θεοδόσιος εἰς αὐτὸν ὡς τόπον παραμονῆς τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος «*τότε μὲν σμικρότατον ὦν, ὅπερ ἴστερον παρὰ τῶν τοῦ μεγάλου (δηλ. Μελετίου), φοιτητῶν ἀνηγέρθη, οἷον ὀρεῖται νῦν μέγιστον καὶ κάλλιστον*». Προσθέτει δ' ὁ βιογράφος, ὅτι ὁ Μελέτιος ᾤκοδόμησε κελλία παρὰ τὸ ἀρχικὸν εὐκτήριον, μικρὸν δὲ κατὰ μικρὸν ἐλκυόμενοι ὑπὸ τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς ἀγιότητος αὐτοῦ συνεκεντρώθησαν περὶ αὐτὸν ἑκατὸν περίπου μοναχοί, χάριν τῶν ὁποίων ἱδρυσεν ὁ Ὅσιος καὶ ἐτέρους δύο ναοὺς τὸν μὲν εἰς μνήμην τῆς Θεοτόκου, τὸν δὲ εἰς τιμὴν τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ τοῦ Θεοβίτου.

Ἀργότερον, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδόσιου, ὁ Μελέτιος παρέλαβε καὶ ταύτην, ἣν καὶ κατέστησε κεντρικὴν λαύραν¹. Συνεχιζομένης δὲ τῆς προσελεύσεως πολλῶν μοναχῶν, οὓς δὲν ἤθελε ν' ἀποπέμψῃ ὁ Μελέτιος, ἱδρύθησαν κατὰ μὲν Νικόλαον τὸν Μεθώνης εἴκοσι δύο, κατὰ δὲ Θεόδωρον τὸν Προδρόμον εἴκοσι τέσσαρα ἐν ὅλῳ παραλαίρῳ, ὃν ἕκαστον περιελάμβανε οὐχὶ ὀλιγωτέρους τῶν 6 κοινοβιακῶς ζώντων μοναχῶν. Τούτους ὁ Μελέτιος ἐβοήθησεν εἰς τὴν κτίσιν κελλίων οὐ μόνον ὑποδεκνύων εἰς αὐτοὺς τὸν κατάλληλον τόπον ἀλλὰ καὶ πολλάκις προσωπικῶς βοηθῶν εἰς τὴν κτίσιν διὰ μεταφορᾶς λίθων ἢ ἄλλως πως. Ὁ βίος τοῦ Μελετίου ἐπανειλημμένως ἀναφέρει τὸ φιλόδομον ἐν γένει τοῦ Μελετίου φυσικὸν λοιπὸν ἦτο, ὅταν παρέλαβεν οὗτος καὶ τὴν μονήν τοῦ Συμβόλου νὰ προβῇ εἰς ἀνακαινίσιν καὶ μεγέθυνσιν αὐτῆς, ὅπως ἀργότερον οἱ μαθηταὶ καὶ διάδοχοί του προέβησαν εἰς ἄλλας προσθήκας, περὶ ὧν θὰ διαλάβωμεν ἀργότερον.

Ὁ τὴν «*ἀσκητικὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος*» Μελέτιος ἀπέθανεν ἑβδομηκοντοετῆς περὶ τὸ 1105. Τὸ ἱερὸν αὐτοῦ λείψανον ἐτάφη, ὡς προεῖπεν ὁ ἅγιος, ὑπὸ τοῦ ἱκανάτου Βάρδα, κατ' ἀρχὰς μὲν πιθανώτατα ἐν τῇ ὑπὸ τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς κρύπτῃ, ἔπειτα δ' ἐν τῇ βορείᾳ προεκτάσει τοῦ νάρθηκος κάτωθεν ἀρχισολίου, ὡς συνηθίζετο τοῦτο διὰ τοὺς κτίτορας τῶν μονῶν. Ἡ κοίμησις τοῦ Ὁσίου συνέπεσε μὲ τὴν τότε ἀρχὴν τοῦ ἔτους ἡτοι τὴν 1^{ην} Σεπτεμβρίου. Ἐκτοτε ἡ μνήμη του εορτάζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, τελουμένης καὶ πανηγύρεως. Ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου ἔγραψεν ὁ Ἀγάπιος Λάνδος². Ἐφεξῆς ἡ μονὴ τοῦ Συμβόλου ὀνομάζετο τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

¹ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Λαύρας ὄρα Ἀλ. Λαυριώτην ἐν Ἐκκλησ. Ἀληθείᾳ XII (1892) 39-40 καὶ 46-47.

² Περὶ τῶν διαφορῶν ἐκδόσεων τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὁσίου Μελετίου ὄρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies Grecques Bruxelles 1926 σ. 189. Ἡ παλαιότατη ἐξ αὐτῶν ἐξεδόθη τῇ 1819 «*δαπάναις τῆς κατὰ τὰς Μυίας ἱερᾶς Μονῆς*». Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Petit σημειωθείσας ἐκδόσεις πρόσθετε νῦν καὶ τὴν ἐπιμελεία τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χρυσόστομου Μπόγδη τῇ 1933 ἐν Ἀθήναις γενομένην.

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ στοιχεῖα ὅσα ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου διδασκόμεθα. Τὰς δὲ μεταγενεστέρας τύχας τῆς κεντρικῆς μονῆς — διότι οὐδείς πλέον λόγος γίνεται περὶ τῶν παραλαυρίων — μανθάνομεν ἐκ τυχαίων μνηιῶν αὐτῆς παρὰ συγγραφεῦσι ἢ ἄλλαις πηγαῖς.

Οὕτω π. χ. ἐν βιβλιογραφικῷ σημειώματι γραφέντι ὑπὸ μοναχοῦ τινος τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 81 τετραευαγγέλου τοῦ ἔτους 1092 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἀναγινώσκομεν:

«*Νικηφόρῳ τλήμονι τῷ ταλαιπώρῳ
ὅς τῆς μονῆς ὑπάρχει τοῦ Μελετίου
τοῦ τρισμάκαρος τῷ βίῳ καὶ τῇ πράξει*»¹.

Ὅτι δὲ ἐγένετο ἀντιγραφή χειρογράφων ἐν τῇ μονῇ καὶ ἄρα ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ πνευματικὴ κίνησις συνάγομεν καὶ ἐξ ἄλλων σημειωμάτων. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. Addit. 28816 (φυλ. 149α) Ἑλληνικῷ κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀναγινώσκομεν: «*Ετελειώθη χάριτι Χριστοῦ ἡ ἱερὰ καὶ ψυχωφελὴς βίβλος αὕτη διὰ χειρὸς Ἀνδρέου ἀμαρτωλοῦ καὶ παρ' ἀξίαν μοναχοῦ μηνὶ Μαρτίῳ Ἰνδικτιῶνος τετάρτης ἔτους κτίσεως κόσμου ἑξακισχιλιοστὸν ἑξακοσιοστὸν ἑννέα καὶ δέκατον εἰς τὸ ὄρος τοῦ πατρὸς κυροῦ μοναχοῦ Μελετίου τῆς Μουσπόλεως ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σωτήρος... ἐν ἔτει ϞΧΙΘ' ἰνδ. δ'*» (=1111). Ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι (φ. 143α) σημειοῦται²: «*Μνήσθητι κύριε τοῦ δούλου σου Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σου Ὡλένης τοῦ Μοραίου, τοῦ κτίσαντος καὶ γράψαντος τὴν δέλτον ταύτην*» καὶ δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν «*ἐγράφη ὁ ὄρος οὗτος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἐβδόμης συνόδου ἐν τῷ ὄρει τοῦ σοφοῦ μοναχοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν κυροῦ Μελετίου τῆς Μουσπόλεως διὰ χειρὸς Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ*»³.

Συχναὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου μνηεῖαι γίνονται ἐπίσης ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, ὅς ἀπηύθυνεν ἐκ Κέας — ἐνθα εἶχε καταφύγει μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν — ὁ περίπυστος μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, πρὸς τὸν τότε ἡγούμενον τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου Ἰωαννίκιον. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις⁴ προσνέμει ὁ Ἀκομινᾶτος εἰς τὴν μονὴν

¹ Omont, Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IX au XIVe siècle. Παρίσι 1890 σ. 8 καὶ πίν. XXXIX. Πρβ. τοῦ αὐτοῦ Inventaire sommaire τ. Α' σ. 11 ἀριθ. 81 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 91.

² Περί τῶν εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀναφερομένων ἀνωτέρω σημειωμάτων δρ. Κ. Σάβαν, Documents Α' σ. XXXIV σημ. 2 Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' (1907) 88 ε. καὶ Vogel - Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909 σ. 28-29 καὶ 340.

³ Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' σ. 88, 89.

⁴ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα ἐκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1880 τόμ. Β' σ. 148, 155, 272, 313, 319, 352.

καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς τὰ λίαν κολακευτικὰ ἐπιθέτα τῆς φιλοσόφου μάνδρας, φιλοσόφων φροντιστηρίων, ἱεροῦ τάγματος, κλπ. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' ἐπιστολῶν καταφαίνεται καὶ ὅτι ἡ Μ. Ὁσ. Μελετίου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας μονὰς τῆς Ἀττικῆς (Δαφνίου κλπ.) δὲν εἶχε καταληφθῇ ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ἐξ ἄλλης ἀφ' ἑτέρου πηγῆς πληροφορούμεθα, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἡ μονὴ ὑπέστη διαρπαγὴν ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Ἀγγέλου Κομνηνοῦ Δούκα¹ (1216-1230) κατὰ τινὰ ἐκστρατείαν τοῦ Θεοδώρου πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βουλγάρων. Τὴν διαρπαγὴν περιγράφει μακρὸς ἔμμετρος «θρῆνος» σωζόμενος ἐν κώδικι τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (Histor. gr. 106 φ. 184-185) συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε τροφίμου τῆς Μονῆς καὶ ὕστερον Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας Ἰακώβου².

Ἐτέραν εἰδησιν πληροφοροῦσαν ἡμᾶς περὶ τῆς κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα ἀκμῆς τῆς μονῆς ἀρνούμεθα ἐκ σιγίλλου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Paris gr. suppl. 706) τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763-1768, 1773-1774) ἐκδοθέντος κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 πρὸς ἀνανέωσιν προνομίων τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγίου³. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ, ὅτι ἤδη πρὸ τῆς Ἀλώσεως ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Μητροφάνης ὁ β' (1440-1445) εἶχεν ἐκδόσει ὑπὲρ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου σιγίλλιον, δι' οὗ παρεχωροῦντο εἰς τὴν μονὴν προνόμια ὡς καὶ ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία καὶ ὅτι τὰς αὐτὰς πρὸς τὴν μονὴν παραχωρήσεις ἀνενέωσε δι' ἄλλων σιγίλλων καὶ ὁ Πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ α' (1466-1469) ἢ μᾶλλον Ἰωάσαφ ὁ β' (1551-1565).

Μεσοῦντος δὲ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν καὶ ὁ γνωστὸς καὶ πολυγραφώτατος Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος († 1553), ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν καλλιγράφον Φίλιππον⁴, ἐπαινεῖ τὸ ἐπικαιρὸν τῆς θέσεως τῆς μονῆς γράφων «*Δι' ἡσυχίαν δὲ καὶ τὴν τῶν ἀναγκαίων χρεῖαν εἰσι μὲν καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἐτέραις νήσοις (μοναὶ) οἶμαι δὲ κατὰ πάντων ἔχειν τὸ νίκος τὴν τοῦ Ἀγ. Μελετίου μονὴν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν, οὐσαν ἐν μεθορίοις Ἀττικῆς τε καὶ Βοιωτίας, ἔχουσαν δὲ πόλεις ἀξιολόγους οὐκ ἄπωθεν, Ἀθήνας*

¹ Οὐχὶ δὲ τοῦ Θεοδώρου II τοῦ Λασκάρεως, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Κ. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur München 1897 σ. 774. Ἑλλ. μ.τ.φ. σ. 748, Πρβ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Δελτ. Χρστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1924 σ. 57.

² Τὸν θρῆνον ἀναφέρει καὶ ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ του Ἱστορίᾳ (Β' 748 ἐκδ. Βιέννης), ὅστις ὅμως τὸν μοναχὸν ὀνομάζει Ἰωάννην, ἐν ᾧ ἐν τῷ θρῆνι οὗτος ἀποκαλεῖται Ἰακώβος.

³ Ἐξεδόθη ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομνήμων Δ' 97-100 Α. Ζακυθνοῦ, Ἑλληνικά Γ' (1930) σ. 448-451 καὶ Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας, Ἀθήναι 1929 σ. 428.

⁴ Α. Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων Α' 1843-53 σ. 673.

φημι καὶ Θήβας, Χαλκίδα τε τὴν κατ' Εὔριπον καὶ Μέγαρά τε καὶ Κόρινθον. Ἡπειρώτις δὲ ἐστίν, οὐκ ἀπορεῖ δὲ κόλπων ἐνθάλασσιον, τῶν τε ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ ἰσθμοῦ καὶ τοῦ Εὐδρίπου». Σήμερον βεβαίως, ὅτε ἡ συγκοινωνία ἔχει τοσοῦτον ἀναπτυχθῇ, ἡ θέσις τῆς μονῆς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι συγκεντρώνει σπουδαῖα πλεονεκτήματα ἀφ' οὗ καὶ ἡ πέριξ χώρα καὶ βουνώδης εἶναι καὶ ξηρὰ καὶ ἄγονος.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος βοήθειαν εἰς τὴν μονὴν παρέσχε καὶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικάνωρ (1570-1592) ἀνακαινίσας πιθανῶς τὰ κελλῖα τῆς, ἐξημερώθηνα ὑπὸ τῆς καιρικῆς ἀνωμαλίας. Τοῦτο τοῦλάχιστον ὑποδηλοῖ ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῶν κελλίων τῆς Β. Δ. γωνίας ἐντετειχισμένη πλάξ, ἐφ' ἧς ἀναγράφεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐν σταυρικῷ συμπλέγματι Ἀθηνῶν Νικάνωρ, ἀφ' ἑτέρου δὲ κάτωθεν ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογία ετους 573 (=1573)¹, καθ' ἣν θὰ ἐγένετο ἡ εἰρημένη ἀνακαινίσις.

Κατὰ δὲ τὸν ἐπόμενον, 17^{ον} αἰῶνα, στερούμεθα παντελῶς εἰδήσεων περὶ τῆς μονῆς, φαίνεται δ' ὅτι αὕτη τότε οὐδόλως ἠυδοκίμει· σινάγομεν δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ μνημονευθέντος σιγίλλου τοῦ Σαμουήλ ἐξ οὗ πληροφορούμεθα, ὅτι ἡ μονὴ ὑπέστη δύο φθοράς καὶ ἐκπτώσεις μετὰ τὸ 1565 καὶ τοῦ 1766. Τὰς φθοράς δὲ ταύτας πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν μᾶλλον περὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνος· διότι πρότερον ἡ μονὴ εὐμέρει, ἀφ' οὗ τότε πιθανώτατα ἀπέκτησε τὰ δύο ἐν Ἀθήναις μετόχια αὐτῆς ἥτοι α) τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου μετὰ τοῦ εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τιμωμένου παρεκκλησίου² καὶ β) τὸ κατὰ τὰ Σεπόλια μετὰ ναΐσκου εἰς τιμὴν τοῦ Ὁσίου Μελετίου³ εὐρονθέντος ἀργότερον εἰς ἐνοριακὸν ναόν.

Περὶ δὲ τῆς κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἐνημερίας τῆς μονῆς πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ αὐτὸ σιγίλλιον γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σαμουήλ, δι' οὗ ἀνανεοῦνται τὰ προνόμια τῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ὡς σταυροπηγιακῆς. Τὸ σιγίλλιον τοῦτο ἐξεδόθη κατ' Ἰούλιον τοῦ 1766 προσυπεγράφη δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐν Κ/πόλει τότε διατρίβοντος μητροπολίτου Ἀθηνῶν Βαρθολομαίου (1764-1780) εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ οὐοῦ ὑπῆγετο ἡ μονή.

Εἰδήσεις τινὰς περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρνούμεθα καὶ ἐκ τῶν ἀφθόνων ἐνθυμημάτων δηλ. τῶν χαραγμάτων, ἅτινα ἐχάρασσον δι' αἰχμηρᾶς ἀκίδος ἐπὶ τῶν κίωνων καὶ τῶν τοίχων τοῦ καθολικοῦ εἴτε αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς μοναχοὶ εἴτε οἱ μακρόθεν ἐρχόμενοι προσκυνηταί, οἵτινες,

¹ Τὸ συμπύλημα ἀνέγνωσε πρῶτον ὁ διαπρεπὴς νομισματικὸς κ. Κ. Κωνσταντινίδης (Δελτ. Χρυσ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 59).

² Α. Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Β' σ. 924 εἰκ. 9.

³ Ὁ παλαιὸς ναὸς ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ διακατοχῆς (Ταπὶ) τοῦ 1706 τῆς Μ. Ἀσσωμάτων Πετράκη πβλ. Δ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Α', 327 καὶ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, 1922 σ. 433. Α. Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον μεσαιων. μνημείων τεύχ. Γ' (1933) σ. 139.

πρὸς δῆλωση τοῦ ταξιδίου των, ἐχάρασσον παραπλεύρως καὶ τὴν εἰκόνα καραβίου¹. Πλεῖστα τοιαῦτα χαράγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος, ἐκ τούτων δ' ἱστορικῶς ἐνδιαφέρον εἶναι ἐν εὐρισκόμενον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, κάτωθεν περίπου τῆς εἰκόνης τοῦ Ὁσίου Μελετίου. Λέγει δὲ τοῦτο: 1770 οπου ἐσκαβώσανε τὸ ..... στω μοναστηριον ἐπυρανε ριαλῖα² 300. Πρόκειται προφανῶς περὶ ἐπιδρομῆς Ἀλβανῶν οἵτινες, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770, ὅτε ἐπανεστάτησε καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, ἐληλάτησαν πολλὰ μέρη καὶ μονὰς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος³ (Ρούμελης) μετὰ τῶν ὁποίων θὰ πρέπει νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἡ Μ. Ὁσίον Μελετίου, ὡς τόσαι ἄλλαι μοναί, παρέσχε πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἀγῶνα. Πλησίον τῆς ὡς γνωστόν, ἐγένετο ἡ σύγκρουσις τοῦ ὑπὸ τὸν Ἡλίαν καὶ Κυριακούλην Μαυρομιχάλην καὶ τὸν Νικήταν Σταματελλόπουλον σώματος Μανιατῶν καὶ ἄλλων Πελοποννησίων, μεταβαίνοντων μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Τριπόλεως πρὸς βοήθειαν τῆς Ρούμελης, πρὸς τοὺς Τούρκους, διοικουμένους ὑπὸ τοῦ Κιοσὲ Μεχμέτ. Βραδύτερον ἐπίσης δις ἐληλάτησε τὴν μονὴν καὶ ἔκαψεν αὐτὴν ὁ Ὁμὲρ Πασσᾶς τῆς Εὐβοίας⁴.

Παρὰ τὰς πολλαπλὰς δηώσεις καὶ καταστροφὰς, ἃς ἡ Μονὴ ὑπέστη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὅμως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀνέκτησε, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀκμὴν καὶ κατάρθωσε νὰ διατηρηθῇ ἐν λειτουργίᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη τῷ 1834 διελύθησαν πολλὰ ἄλλα μοναὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Βραδύτερον ὅμως, ἐλαττουμένων διαρκῶς τῶν μοναχῶν ἐπιβαλλομένων δὲ καὶ ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἄλλων καταπατήσεων ἡ μονὴ ὁλονὲν ἐφθίνεν, καίπερ ἔχουσα μεγάλην κτηματικὴν περιουσίαν. Οὕτω κατήνησεν ἐπὶ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Προκοπίου τοῦ α' (1874-1889) νὰ συγχωνευθῇ πρὸς τὴν ἐν Σαλαμῖνι μονὴν τῆς Φανερωμένης καὶ ν' ἀποβῇ μετόχιον αὐτῆς ἐν ἔτει 1883. Τὸ μετόχιον δὲ τοῦτο δὲν εἶχεν εὐκαταφρόνητον περιουσίαν· διότι πλὴν πολλῶν ἀγρῶν, ἐλαιοδένδρων καὶ πευκῶν εἶχε καὶ 1500 αἶγας, 120 ἀγελάδας, 30 βόας ἀροτῆρας καὶ 100 ἵππους ἀλωνιστήρας.

Ὡς μετόχιον τῆς Φανερωμένης ἡ μονὴ ἐλαχίστης ἢ οὐδεμιᾶς ἐτύγχανε φροντίδος· δι' ὃ καὶ τὰ κτήριά τῆς ἤρχισαν ὁλονὲν νὰ ἐρειποῦνται καὶ ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε ἔσφυζε μοναχικὴ ζωὴ, νεκρικὴ σιγὴ ἐπεκράτει οὐδ' ἀπλῆς ψαλμωδίας ἀντηχούσης ἐν τῷ περιφῆμῳ καθολικῷ. Ἡ κατάστασις δ' αὕτη διήρκεσε μέχρι τοῦ 1928, ὅτε ὁ ἀειμνηστὸς μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος συνέλαβε τὴν ἰδέαν, ἣν καὶ ἐπραγματοποίησε, τῆς ἀνασυστάσεως τῆς μονῆς

¹ Σχέδια τοιούτων καραβίων ὄρα κατωτέρω.

² Παλαιὸν ἰσπανικὸν νόμισμα.

³ Πβλ. Ξανάλατον ἐν Ἑπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζαντιν. Σπουδῶν τ. ΠΓ' σ. 375.

⁴ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Ε. Α. Ἑλ. λ. Μελέτιος.

δι' ἐγκαταστάσεως νέων μοναχῶν, δι' ἧς ἀπεφεύχθη ὁ ὀλοσχερὴς ὕλεθρος τοῦ μνημείου. Ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὸν μητροπολίτην καὶ ἡ κρατικὴ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως, ἀποβλέψασα εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν σποινδαλιότητα τῆς μονῆς, προέβη εἰς σοβαρὰς ἐργασίας στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ, τῆς τραπέζης καὶ τῶν κελλίων καὶ ἀναστηλώσεως τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ νάρθηκος. Γενομένης δὲ καὶ ἀποξέσεως τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν κατὰ τὸν 19^{ον} αἰῶνα αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ, ἀνέκτησε τὸ μνημεῖον, κατὰ τὸ ἐφικτόν, τὴν ὥραίαν αὐτοῦ παλαιὰν ἐξωτερικὴν ὄψιν.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΑΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὀλίγοι σχετικῶς εἶναι οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Μ. τοῦ Ὁσίου Μελετίου ἀρχαιοφίλοι περιηγηταὶ καὶ ἄλλοι λόγιοι. Τινὰς ἐκ τούτων, γνωστοὺς καὶ ἄλλοθεν, μανθάνομεν ἐκ τῶν μνημονευθέντων χαραγμάτων τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω π. χ. τὸ 1781 ἐπεσκέφθησαν τὴν μονὴν ὁ ἀρχιτέκτων Foucherot μετὰ τοῦ Γάλλου ἐν Ἀθήναις προξένου Fauvel¹ γνωστοῦ ἀρχαιοφίλου. Ἐπίσης τὸ 1790 ἦλθον εἰς τὸ μοναστήριον ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης καὶ ὁ Pierre Roque². Τέλος τῷ 1806 ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ὁ Ἀγγλος συνταγματάρχης καὶ ἀρχαιολόγος William Martin Leake, ὅστις περιέγραψε δι' ὀλίγων αὐτὴν³ ἐνδιατρίψας περισσότερον περὶ τὴν ἔξαρσιν τῶν φυσικῶν καλλονῶν τοῦ τοπείου. Ὁ αὐτὸς δ' Ἀγγλος καθώρισεν ὀρθῶς, ὅτι τὰ ἐπὶ τῆς κάτωθεν τῆς μονῆς πεδιάδος λείψανα τοῦ ἀρχαίου πολισματος τῆς Μυυπόλεως πρέπει νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν Οἰνόνην.

Ἐκ τῶν νεωτέρων βραχείας εἰδήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς παρέχον πλὴν τοῦ Vassilievskij καὶ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, οἷς ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ ὁ Κ. Σάββας⁴, ὁ Τάσος Νερούτσος⁵, ὁ G. Millet⁶, ὁ Ferd. Gregorovius⁷, ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος⁸, ὁ Σπ. Π. Λάμπρος⁹, ὁ Ν. Βέης¹⁰, ὁ Α. Ὁρλάνδος¹¹ καὶ ὁ Γ. Σωτηρίου¹².

¹ Ὅρα σχετικὰς λεπτομερείας κατωτέρω ἐν τῷ περὶ τῶν χαραγμάτων τῆς κεντρικῆς μονῆς κεφαλαίῳ.

² Ὅρα καὶ περὶ τούτων κατωτέρω.

³ Travels in Northern Greece τ. II London 1885 σ. 371.

⁴ Documents inédits relatifs à l'histoire de Grèce au Moyen-âge I, Παρίσι 1880 σ. XXXII-XXXIV καὶ VII σ. XX ἐξ.

⁵ Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρείας 3 (1899) σ. 102 καὶ 4 σ. 70.

⁶ Le monastère de Daphni, Paris 1906 σ. 18 σημ. 2 καὶ B.C.H. 1893, 74.

⁷ Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I. Stuttgart 1893 σ. 183 ἐ. Ἑλληνομν. μεταφρ. Λάμπρου Ἀθῆναι 1904 τ. I σ. 251.

⁸ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. β' τόμ. Α' Ἀθῆναι 1924 σ. 49 ἐ.

⁹ Ν. Ἑλληνομν. Γ' (1906) σ. 391 καὶ Δ' (1907) σ. 87.

¹⁰ Vizantijskij Vremennik [1914] 21 σ. 216.

¹¹ Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς Ι. Μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου Ἀθῆναι 1931.

¹² Αἱ μοναὶ τῆς Ἑλλάδος, Λόγος Πανεπιστημιακὸς 1936, σποράδην.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ

1. ΤΟ ΗΣΥΧΑΣΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

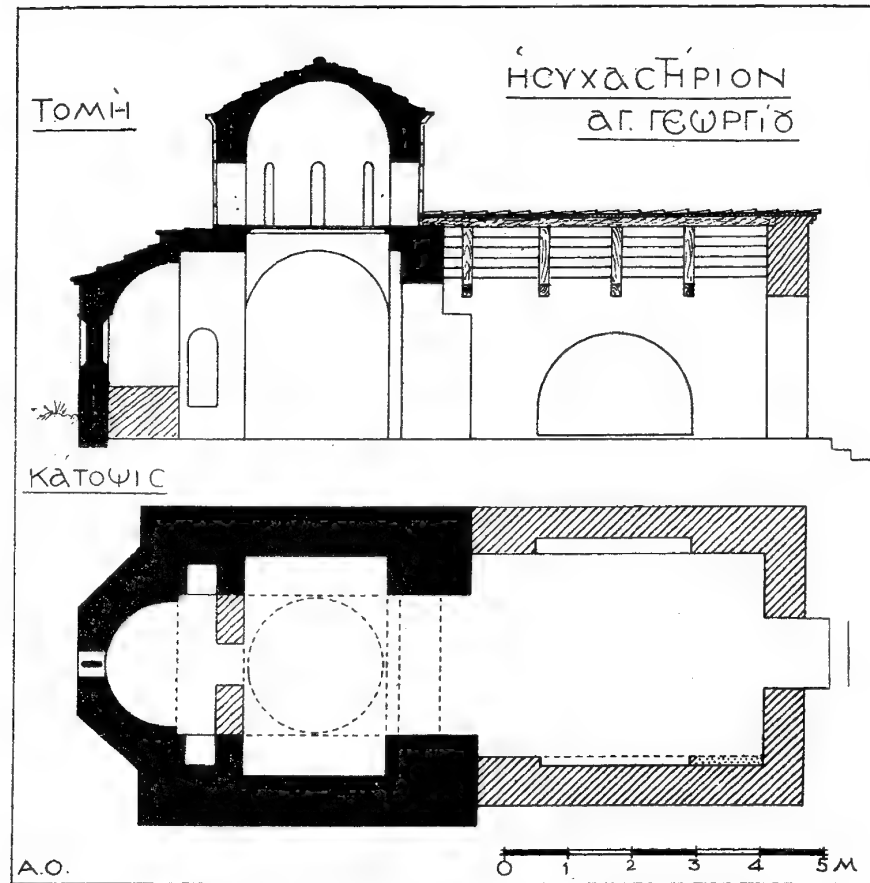
Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν ὁ Ὁσίος Μελέτιος πρὶν ἢ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ Κιθαιρώνος—τὸ ὄρος Μυυπόλεως—διέμεινεν ἐπὶ εἴκοσιν ὁκτὼ ὅλα ἔτη εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅπερ, κατὰ τοὺς βιογράφους του, ἔκειτο πρὸς νότον τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν, ἀπέχον αὐτῶν εἴκοσι σταδίου. Ἀναζητήσας εἰς τὴν νοτίως τῶν Θηβῶν περιοχὴν τὰ λείψανα παλαιᾶς μονῆς, ἐπληροφορήθη παρὰ τῶν ἐντοπίων, ὅτι ἐσώζετο μικρόν τι παλαιὸν μονύδριον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου κείμενόν κατὰ τὰ βόρεια κράσπεδα τῆς ἀνατολικῆς παραφυάδος τοῦ Κιθαιρώνος καὶ ἀπέχον μίαν περίπου ὥραν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Κριεκούκι (Ἐρυθρῶν).

Ἐπισκεφθεὶς τὸ μονύδριον διεπίστωσα, ὅτι ἐπρόκειτο ὄντως περὶ βυζαντινοῦ κτίσματος ἐπιζήσαντος μέχρι σήμερον καὶ διακονουμένου ὑπὸ εὐσεβοῦς τινος γηραιοῦ μοναχοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀπὸ Θηβῶν ἀπόστασις τοῦ μονυδρίου εἶναι μεγαλυτέρα τῶν 20 σταδίων· ἐπειδὴ ὅμως εἰς ἡν περιοχὴν τοποθετοῦσιν οἱ βιογράφοι τὸ Ἠσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου δὲν ὑπάρχει ἄλλο βυζαντινὸν μονύδριον ἢ ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ τροπαιοφόρου ἁγίου, πρέπει νὰ δεχθῶμεν σχεδὸν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, ὅτι τὸ σωζόμενον κτίσμα σημειώνει τὴν θέσιν, ἐν ᾗ ἐπὶ τὸσον μακρὸν διάστημα ἐμόνασεν ὁ Ὁσίος Μελέτιος.

Ἐκ τῆς ὅλης μονῆς—ἥτις κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μελετίου ἠρίθμει μόνον 12 μοναχοὺς, καθ' ἣ ἀναφέρει ὁ βιογράφος—σώζεται σήμερον μόνον ὁ ναῖσκος, ὅστις ὑπετέλει τὸ καθολικὸν αὐτῆς, τῶν κελλίων ἔρειπωνθέντων μέχρις ἐξαφανίσεως. Θὰ περιορισθῶμεν διὰ τοῦτο εἰς μόνου τοῦ ναοῦ τὴν ἐξέτασιν. Οὗτος ὡς ἔχει σήμερον, ἔχει ὑποστῇ ἀλλοιώσεις· διακρίνει τις ἐντούτοις σαφῶς δύο περιόδους τῆς παλαιότερας λείψανον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ὅπερ ὑπετέλει ναῦδριον σχήματος σταυροῦ, καλυπτόμενον διὰ τρουύλλου (εἰκ. 2). Ἀργότερον κατεδαφισθέντος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναυδρίου ἐγένετο ἐπέκτασις πρὸς-δυμὰς διὰ προσθήκης ὀρθογωνίου διαμερίσματος, εἰς τὰς δύο μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ μία τυφλὴ ἄψις (εἰκ. 2) ὡς τοῦτο συνηθίζεται ἰδίᾳ εἰς κτίσματα τῆς Τουρκοκρατίας.

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ὅλου κτηρίου καλύπτονται δυστυχῶς σήμερον διὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπει νὰ διακρίνη τις τὸ ἀρχικὸν σύστημα τοιχοδομίας. Περὶ τῆς χρονολογίας ὅμως κατασκευῆς τοῦ παλαιότερου ναυδρίου ὑπάρχει στοιχεῖον ἀδιαφιλονίκητον· εἶναι δὲ τοῦτο ὁ τρουύλλος, ὃν διὰ τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα λεπτομερέστερον. Καὶ δὴ ἐν πρώτοις ἡ στήριξις αὐτοῦ γίνεται τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων κυλινδρικών ἀψίδων τῇ μεσολαβήσει τῶν

ἀντιστοιχίων λοφίων. Τὸ σχῆμα του εἶναι κανονικὸν ὀκτάγωνον πρῖσμα ἔχον ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ πωρίνων κυλινδρικών ἡμικιονίσκων (εἰκ. 3). Ἐκάστη πλευρὰ τοῦ πρίσματος διατρυπᾶται ὑφ' ἑνὸς μονολόβου παραθύρου καταλήγει δ' ἄνω εἰς ὀριζόντιον πωρίνην ταινίαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταλή-

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

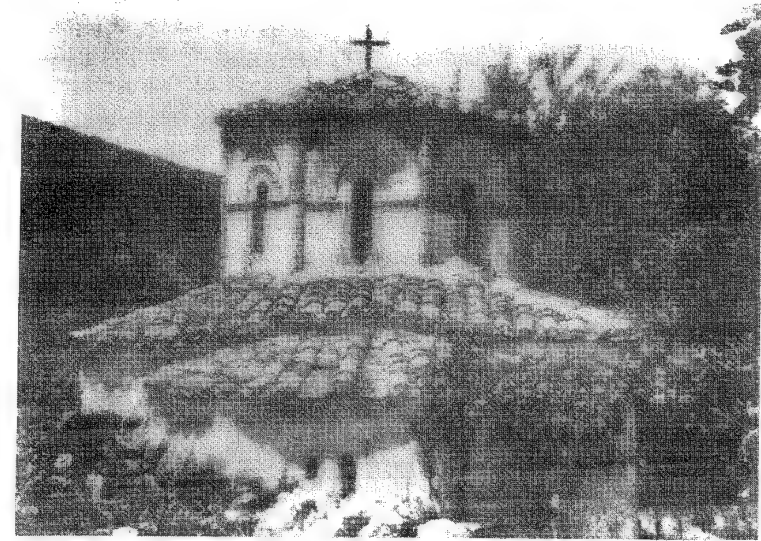
γουν σὺν ὁμοίως καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν κιονίσκων. Τοιαύτη διάταξις κιονίσκων συναντᾶται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Μέρμπακα καὶ Ἀγ. Μονῇ τῆς Ἀργολίδος¹, Καθολικῇ τῆς Γαστούνης², Ἀγ. Ἰωάννην Κυνηγὸν Ἀττικῆς³ κλπ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ δομὴ τῶν πλευρῶν τοῦ ὀκταγώνου

¹ A. Struck, Athen. Mitt. 1909 πίν. X καὶ XI. Διὰ τὴν χρονολογίαν τῶν ναῶν τούτων ὄρα H. Megaw, Brit. School Annual τόμ. XXXII σ. 129.

² Megaw, ἑ. ἄ. πίν. 29.

³ Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον μεσαιων. μνημείων τεύχ. Γ' σ. 173 εἰκ. 232.

πρίσματος, αἵτινες κάτω μὲν παρουσιάζουσι τὴν κανονικὴν πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν, ἄνω δὲ φέρουσιν ἐπάλληλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς πωρίνας ζώνας. Πάντα δὲ τὰ πλαίσια ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ ὀριζοντίας λοξοτηγῆτος ταινίας, ἥτις τονίζει τὴν γραμμὴν τῶν γεννήσεων. Ὁμοία διάταξις εὗρηται καὶ ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τόσον ἡ ὅλη διάταξις καὶ αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου (διάμετρος πρὸς ὕψος 1: 2) ὅσον καὶ ὁ τρόπος δομῆς, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὸ τὸ πάχος τῶν πλίνθων (0.025) καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν ἐκτέλεσις πείθουσιν, ὅτι ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἶναι κτίσμα τοῦ

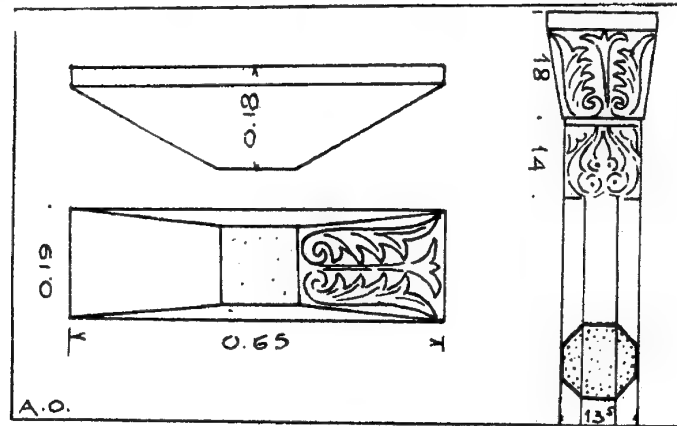
Εἰκ. 3. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπ' ἀνατολῶν.

12^{ου} αἰῶνος. Θὰ εἶναι λοιπὸν πιθανώτατα κατασκευάσμα, ὅπερ ἀνήγειραν οἱ μαθηταὶ τοῦ Μελετίου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου, ἐν ᾗ θέσει ἐκεῖνος εἶχε κατ' ἀρχὰς μονάσει. Ἀργότερον πολὺ — ἴσως τὸν 17^{ον} μ. Χ. αἰῶνα — ἐγένετο καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, περὶ ἧς εἵπομεν, ὡς καὶ ἡ νέα ἀγιογράφησις τοῦ παλαιοῦ ναοῦ διὰ τῶν μετρίας τέχνης τοιχογραφιῶν, αἵτινες καλύπτουσι τὸν τρούλλον του ὡς καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ.

Εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξετελέσθη ἡ εἰρημένη ἀγιογράφησις θὰ ἐφράχθησαν καὶ τὰ κατὰ τοὺς βραχίονας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχοντα παράθυρα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα θὰ ἦσαν δύο, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων των ἥτοι τοῦ μεσοχωριστικοῦ μαρμαρίνου κιονίσκου, τομῆς ὀκταγώνου (εἰκ. 4) καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾷ ἀνάγλυπτον κόσμημα

έσχηματοποιημένης ακάνθης (εικ. 4). Τοιαῦτα ἐπιθήματα ὑπάρχουσι δύο ἐντετειχισμένα νῦν εἰς τὸ ἐκατέρωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πεζοῦλλιον. Ὡς κατώφλιον τῆς αὐτῆς θύρας ἐχρησιμοποιήθη καὶ μαρμάρινον διαχώρισμα διλόβου παραθύρου τοῦ διδύμου τύπου, ὅπερ θὰ προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Τὸ παλαιὸν ναῦδριον εἶχε καὶ μαρμάρινον τέμπλον μετ' ἀναγλύπτων θωρακίων, ἐξ οὗ ἐν τεμάχιον (σωζ. μήκος 0.82) ἐντετειχίσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὸ κτιστὸν μεταγενέστερον τέμπλον, χρησιμεῦον ὡς ὑπέριθυρον τῆς Ὁραίας πύλης. Καίτοι δ' ἡ πλάξ αὕτη τοῦ θωρακίου εἶναι ἀσβεστωμένη.

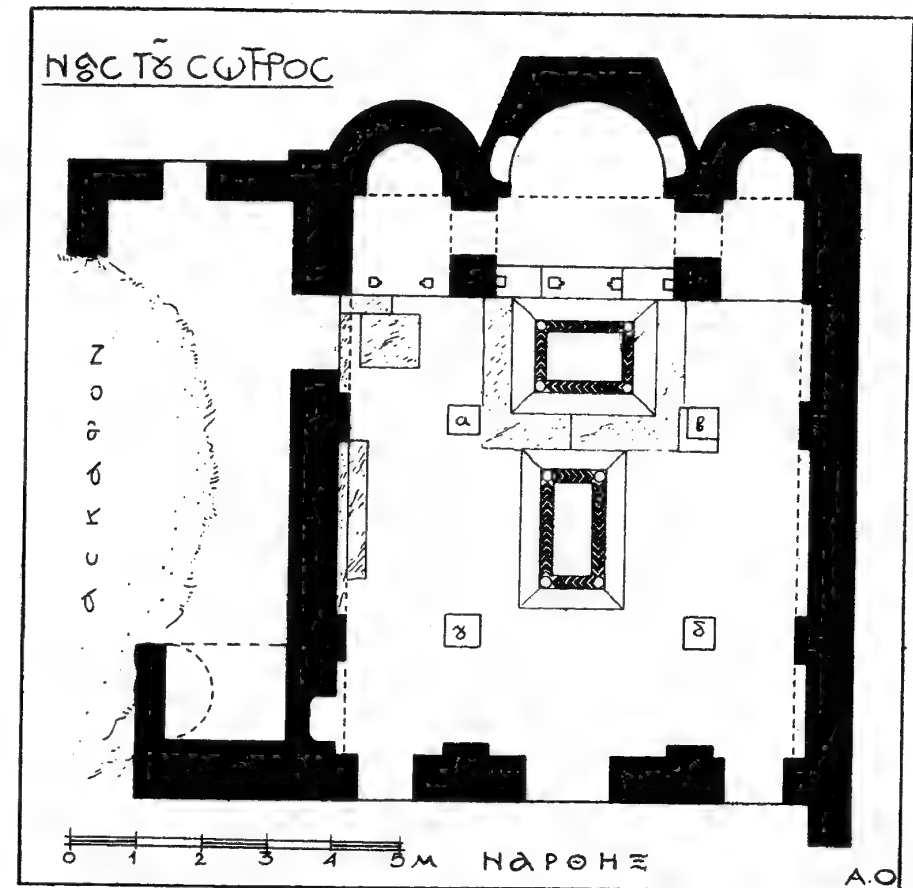
Εἰκ. 4. Κιονίσκος παραθύρου καὶ ἐπιθήματα.

ὅμως διακρίνονται ἐπ' αὐτῆς σαφῶς σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων τὸ ἑσωτερικὸν τῶν ὁποίων κοσμεῖται διὰ ροδάκων εξαφύλλων ἐναλλάξ καὶ ὀκταφύλλων. Τὰ μνημονευθέντα μαρμάρινα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, δεικνύοντα τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ἐνισχύουσι τὴν γνώμην περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος χρονολογήσεως τοῦ ναυδρίου.

2. ΤΟ ΕΥΚΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ἄς παρακολουθήσωμεν ἤδη τὸν Ὅσιον Μελέτιον ἐγκαταλείποντα, περὶ τὸ 1081, τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τρεπόμενον, κατὰ τὸν βιογράφον του Θεόδωρον Πρόδρομον (§ 6), κατ' ἀρχὰς πρὸς ὅρος τι καλούμενον Φιλάγριον. Ποῖον εἶναι τὸ ὄρος τοῦτο δὲν ἠδυνήθην νὰ ἑξακριβώσω ἴσως νὰ ἦτο εἰς ἐκ τῶν πρὸς τὴν βόρειον κλιτὶν τοῦ Κυθαιρώνος ὑπαρχόντων προβούνων καὶ ν' ἀντιστοίχει πρὸς τὸν ἀρχαῖον Λορμόν (Δημοσθ. XIX 326). Πάντως ὁ Μελέτιος δὲν ἔμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν· διότι καθ' ὃν ἔτι χρόνον

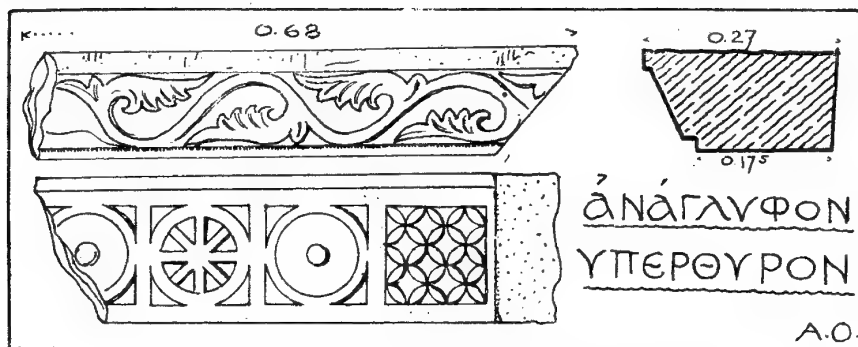
ἔκτιζε τὰ κελλία ἀντελήφθη, ὅτι ὁ τόπος ἦτο ἀκατάλληλος διὰ μονήν· δι' ὃ καὶ τὸν ἐγκατέλιπε ἔλθων κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης (§ 11) εἰς «δύσβατόν τι καὶ τραχινὸν ὄρος, τὸ τῆς Μυουπόλεως ὀνομαζόμενον». Εἰς τὸ ὄρος αὐτό, ἦτοι τὴν νοτίαν κλιτὶν τοῦ ἀνατολικοῦ Κυθαιρώνος, ὑφίστατο ἤδη μονὴ τιμωμένη

Εἰκ. 5. Κάτοπις τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτῆρος.

εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ἐπονομαζομένη δὲ τοῦ Συμβόλου ἢ Συμβούλου. Ὁ Ὅσιος παρουσιασθεὶς εἰς τὸν ἡγουμενεύοντα αὐτῆς μοναχὸν Θεοδόσιον ἐγένετο δεκτὸς ὑπ' αὐτοῦ, παραχωρήσαντος αὐτῷ πρὸς κατοικίαν τὸ «εὐκτήριον τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Πρῶτον λοιπὸν ἐνδιαίτημα τοῦ Ὁσίου ἐν τῷ ὄρει Μυουπόλεως ἐγένετο τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ κατὰ Νικόλαον τὸν Μεθώνης ἦτο τότε μὲν «σμικρότατον» ὕστερον ὅμως ἀνηγέρθη παρὰ τῶν φοιτητῶν του (μετὰ τὸν θάνατον τοῦ

Ἰοσίον) «μέγιστον καὶ κάλλιστον». Θὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς κατ' ἀρχὰς τὸ εὐκτήριον τοῦτο τοῦ Σωτήρος. Τὴν θέσιν του ὑποδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸ κατὰ παράδοσιν παρὰ τοῖς ἁλβανοφώνοις περιοίσκοις διασωθὲν τοπωνύμιον Σωτήριζα, δι' οὗ χαρακτηρίζεται τοποθεσία κειμένη 15' Β. Α. ἤτοι πρὸς τ' ὀνάντη τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην διεκρίνοντο πράγματι κάτωθεν πυκνῶν θάμνων καὶ ἀγρίων φυτῶν τὰ λείψανα κτηρίων ὡς καὶ τινὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἅτινα, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον μου. Βοηθούμενος λοιπὸν ὑπὸ τοῦ τότε ἡγούμενου τῆς μονῆς αἰδ. Μελετίου Πρίνου καὶ τινων ἀδελφῶν, ἐνήργησα, ἀδεία καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἀνασκαφήν, ἣτις ἀπεκάλυψε τὰ κάτω μέρη ἱκανῶς μεγάλης ἐκκλησίας. Αὕτη δὲ

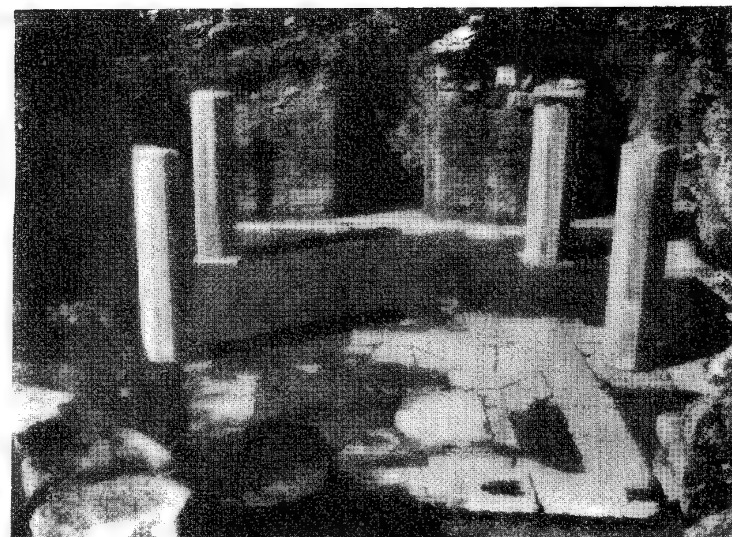
Εἰκ. 6. Τμήμα ὑπερθύρου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος.

εἶναι προφανῶς τὸ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τοῦ Ἰοσίου ὕστερον μεγαλυνθὲν εὐκτήριον τοῦ Σωτήρος. Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν τὰς λεπτομερείας κατασκευῆς καὶ διακοσμῆσεως τοῦ εὐκτηρίου τούτου.

Τὸ κτήριο, οὗτινος οἱ τοῖχοι διατηροῦνται ἑνιαχοῦ μέχρις ὕψους 1.80 μ., ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 12.60 × 8.60 μ. Φέρει πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἐξεχούσας ἀψίδας ἱεροῦ, ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἡμιεξάγωνος αἰ δὲ πλευρικαὶ ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 5). Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναόν. Ὁ νάρθηξ φέρει μίαν μὲν θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, διὰ τριῶν δ' ἄλλων θυρῶν ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Αἱ θύραι αὗται ἔφερον μαρμάρινα πλαίσια μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων. Ἐν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκὼν 6. Ὅτι δ' ἀνήκει τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἰς πλαίσιον θύρας ἀποδεικνύει ἀναμφισβητήτως ἡ κατὰ 45° τμήσις τῶν συναπαρτιζόντων αὐτὸ 3 τεμαχίων. Τὸ πλαίσιον φέρει ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ κεκλιμένης ὀψεως ἑλαφρῶς ἀναγλύπτον ἐλικοειδῆ κλιματίδα ἐξ ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας, ἣτις διαιρεῖται εἰς συνεχόμενα τετράγωνα πεδία, εἰκονίζονται κύκλοι μετ' ἀκτίνων (χοίσιματος;) καὶ ὁμφαλῶν ἢ τετράφυλλα καὶ ἄλλα κοσμήματα (εἰκ. 6). Ὑπερθύρον μὲ ὁμοίαν ἀκριβῶς διακό-

σμῆσιν φέρει καὶ ἡ θύρα, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ὁ ἐξωνάρθηξ πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς κεντρικῆς μονῆς. (Ὅρα κατωτέρω).

Ὁ δὲ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐσωτερικῶς τέσσαρα στηρίγματα τελείως ἀνεξάρτητα τοῦ ἱεροῦ· ἀνήκει ἐπομένως ὁ ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν Α τῶν τετρακτιονίων ναῶν, οὗς ἐμελέτησα ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου Βυζ. Μνημείων (σελ. 6). Τῶν στηριγμάτων σώζονται κατὰ χώραν αἱ τετράγωνοι βάσεις, ὧς ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων παραστάδες, ἐφ' ὧν ἐπιπτον τὰ γεφυροῦντα τοὺς κίονας πρὸς τοὺς τοίχους τόξα. Παρὰ τὰς βάσεις

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος ἀπ' ἀνατολῶν.

εὐρέθησαν ἐρριμμένοι καὶ οἱ κορμοὶ τῶν στηριγμάτων, οἵτινες ἦσαν μονόλιθοι καὶ διὰ τομῆς ὀκταγωνικῆς. Τὸ ὀκτάγωνον ὅμως αὐτῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς κανονικὸν ἀλλ' ἔχει τὰς πλευρὰς ἀνίσους οὕτως, ὥστε ἀντὶ νὰ ἐγγράφεται τὸ ὅλον σχῆμα εἰς τετράγωνον ἐγγράφεται εἰς ὀρθογώνιον πλευρῶν 0.365 × 0.40. Ὁκτάγωνοι κίονες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς. Τοὺς ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τοὺς ἐξῆς ἄλλους ναοὺς: Εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Λέχοβας¹, εἰς τὸν ἐν Μεσσαριᾷ τῆς Ἀνδρου ναὸν τοῦ Ταξιάρχου², εἰς τὸ ὑπερθεῖν τῆς πύλης τοῦ κάστρου τῆς Ἀρτης παρεκκλήσιον³, εἰς τὸ Μάρκου-

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 95 εἰκ. 5.

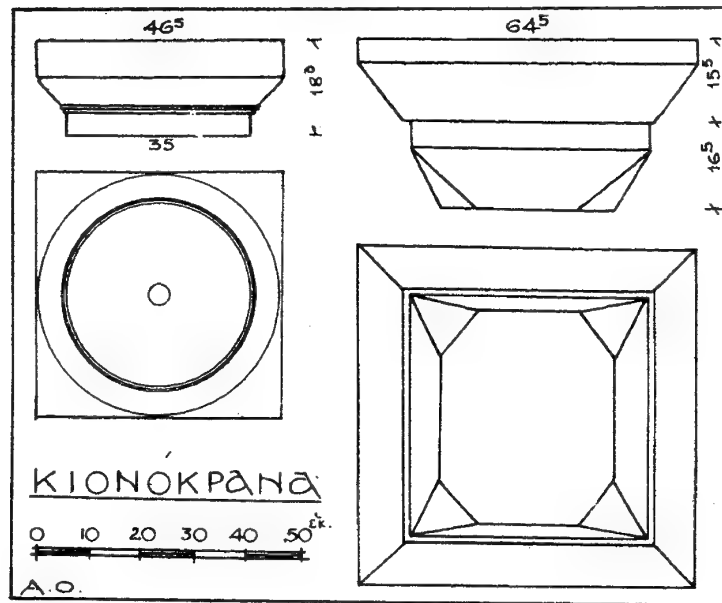
² I. Δραγάτσης, Παρνασσὸς 1881 σ. 781. Δ. Πασχάλης, Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Δ' 49.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 156 καὶ εἰκ. 7.

Μαναστήρ τῆς Π. Σερβίας¹ καὶ τέλος εἰς τὸν νάρθηκα τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου² καὶ τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας³.

Οἱ ὀκταγωνικοὶ κορμοὶ εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ἰόχρου λίθου ἐξαγομένου ἐκ τοποθεσίας κειμένης 45' ἀπὸ τῆς κεντρικῆς μονῆς, ἐπὶ τῆς ἀτραποῦ, ἣτις ἄγει πρὸς τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρη. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι δεκτικὸς στιλβώσεως-γανώσεως, ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοὶ—λαμβάνει δὲ τότε βαθυπόρφρον χρῶμα.

Κατ' εὐτυχὴ σύμπτωσιν εὐρέθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τῶν τεσσάρων στηριγ-

Εἰκ. 8. Κιονόκρανα τῶν ὀκταγώνων στηριγμάτων τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος.

μάτων, οὓς καὶ προχεῖρως ἀνεστήλωσα (πβλ. εἰκ. 7). Τὸ ὕψος των εἶναι 3.30 μ. φέρουσι δὲ καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν. Καὶ δύο μὲν ἐξ αὐτῶν ἐστέφοντο ἄνω διὰ δωρικῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κιονοκρανῶν (εἰκ. 8), εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων—τὸ ἕτερον μάλιστα τῶν κιονοκρανῶν τούτων ἔχει καὶ ραβδωτὸν τὸ ὑποτραχήλιον—τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο στηρίγματα ἔφερον «τεκτονικά» ἐξ ἰόχρου λίθου κιονόκρανα ἥτοι κολουροπυραμιδοειδῆ μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας τὰς ἀκμὰς, καὶ ὑπεράνω τούτων ἐν εἶδος λοξομήτου ἄβρακος ἡ ἐπιθήματος (εἰκ. 8).

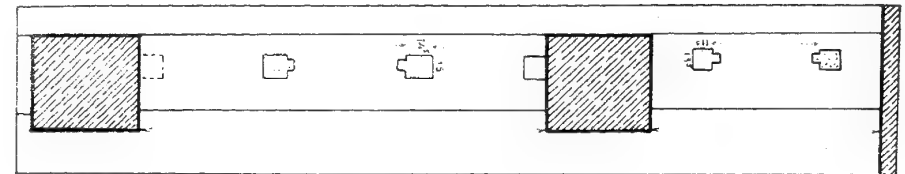
¹ Ν. Κονδάκον, Μakedonija Πετρούπολις (ρωσ.) σ. 183 εἰκ. 119.

² Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω (σ. 83).

³ Ὅρα περὶ τούτου κατωτέρω (σ. 105).

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν διατεταγμένων εἰς τετράγωνα καὶ ὀρθογώνια «διάχωρα»¹, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔφερε μίαν κεντρικὴν πλάκα περιβαλλομένην διὰ χρωματιστῶν ἢ μαρμαροθετημένων πλαισίων. Τινὰ τῶν πλαισίων τούτων διασωθέντα παρουσιάζουσι διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια (ψαροκόκκαλο, ρόμβους κλπ.) ἐκτελεσμένα διὰ μικρῶν, κανονικῶν, ποικιλοχρῶμων μαρμάρων (πβλ. εἰκ. 5).

Μεταξὺ τῶν μετώπων τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων διεσώθησαν ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως αἱ διὰ τοὺς πεσίσκους τοῦ τέμπλου προωρισμέναι ἐγκοπαὶ (εἰκ. 9) τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων, ὡς καὶ γλυπτῶν στοιχείων, δύναται ν' ἀποκατασταθῇ τὸ σχέδιον τοῦ τέμπλου. Τὰ μέρη τοῦ τέμπλου τούτου δὲν ἐσώθησαν κατὰ χώραν, αἱ διαστάσεις ὅμως τῆς τομῆς τῶν πεσίσκων, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπῶν, συμφωνοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις

Εἰκ. 9. Ἐγκοπαὶ διὰ τοὺς πεσίσκους τοῦ τέμπλου.

πεσίσκων τινῶν ἀποκειμένων ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, ὅτε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτήρος ἠρημώθη, εὐσεβεῖς μοναχοὶ τῆς κεντρικῆς μονῆς συνέλεξαν τὰ τεμάχια τοῦ τέμπλου καὶ ἐκόμισαν αὐτὰ εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Τοῦτ' αὐτὸ θὰ συνέβη καὶ δι' ἄλλα παραλαύρια· ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ πλῆθος τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ ἀποκειμένων γλυπτῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὰ ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντα κτήρια. Ἐκ τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ λοιπὸν μονῇ εὐρισκομένων πεσίσκων ἄριστα συμβιβάζονται πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Σωτήρος ἐγκοπὰς, ἀφ' ἑνὸς μὲν κεντρικὸς (ὠραία πύλη) πεσίσκος, ἀφ' ἑτέρου δὲ θωράκια ἀποκείμενα ἐν τῇ συλλογῇ γλυπτῶν τῆς μονῆς περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν ἐν ἐκτάσει κατωτέρω (σ. 97 ἑ.).

Ἐν τέλει σημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει χώρος τις καλυπτόμενος διὰ καμάρας (εἰκ. 5). Εἰς τί ἐχρησίμευεν οὗτος δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω. Ἴσως νὰ ἦτο τὸ ἀρχικὸν κελλὶον ἐν ᾧ ἐμόνασεν «ὁ μέγας».

3. Ἡ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΟΝΗ (ΛΑΥΡΑ)

Ὡς ἤδη εἵπομεν, θανόντος τοῦ ἡγουμένου τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου Θεοδοσίου, τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ Μελέτιος, ὅστις γενόμενος

¹ Οὕτω ὀνομάζει αὐτὰ ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς Ἑρεσοῦ Λέσβου Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 39.

τώρα πλέον κύριος δλοκλήρου τῆς περιοχῆς ἤρχισε μετὰ ζήλου νὰ ἐφαρμόζη τὰς μεταρρυθμίσεις του πρὸς βελτίωσιν τοῦ μοναχικοῦ πνεύματος, ὅπερ εἶχε περιέλθει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του εἰς ἔκλυσιν καὶ παρακμῆν.

Ἡ μονὴ ἐν ἣ τὴν ἔγκειται ἐγκατεστάθη ὁ Ὅσιος ὕψιστο, ὡς ἤδη εἵπομεν, πρὸ τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ εἰς τὸν Κιθαιρῶνα, ὠνομάζετο δὲ τοῦ Συμβόλου¹ ἢ Συμβούλου² τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τῶν «*θειοτάτων καὶ μεγάλων ἀρχιστρατηγῶν*»³ ἢ «*Ἀσωμάτων*»⁴, ὡς μανθάνομεν οὐ μόνον ἐκ τῶν σχετικῶν βίων τοῦ Ὁσίου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, ὅστις ρητῶς ἀναφέρει⁵, ὅτι ἡ μονὴ ἀρχῇθεν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν.

Πόθεν προῆλθεν ἡ παλαιὰ ὀνομασία τῆς μονῆς δὲν εἶναι φανερόν. Καθ' ἡμᾶς τὸ ὄρος Μνουπόλεως ἢ μᾶλλον ἡ κορυφὴ αὐτοῦ θὰ ὠνομάζετο πιθανώτατα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Σύμβολον ὄρος, ἅτε κείμενον εἰς τὰ ὄρια Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Τὴν ὀνομασίαν ἄλλως τε ταύτην φέρουσι καὶ ἄλλα ὄρη ὡς π. χ. τὸ παρὰ τὴν Καβάλαν⁶. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἄλλην ὀνομασίαν «*Συμβόλου*» αὕτη φαίνεται μᾶλλον ὅτι προέρχεται ἐξ ἐσφαλμένης γραφῆς· διότι οὐ μόνον ὁ Μεθώνης ἀναγράφει τὴν μονὴν ὡς Συμβόλου ἀλλὰ καὶ ὁ Μελέτιος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Γεωγραφίᾳ του (ἔ. ἀ.) ἐν ᾧ ἅπαξ μόνον ἀναγράφεται ὡς Συμβούλου. Ὁ ἀείμνηστος Σπ. Λάμπρος⁷ προσπαθῆσας νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ ἐπίθετον Συμβούλου ἐδέχθη—στηριχθεὶς καὶ εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω (σ. 40) βιβλιογραφικὸν σημεῖωμα τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέου—ὅτι ἡ κεντρικὴ μονὴ ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, ὅστις θὰ ἔφερε προσθέτως καὶ τὸ ἐπίθετον Σύμβουλος. Ἀλλ' ὡς σαφῶς ἐκ τῶν βίων καταφαίνεται, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος δὲν ἐτιμᾶτο ἡ κεντρικὴ μονὴ ἀλλὰ τὸ εὐκτήριον, εἰς ὃ κατ' ἀρχὰς ἐμόνασεν ὁ Ὅσιος καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἤδη ὁμιλήσαμεν. Περιέργως δὲ καὶ ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος ἐν ᾧ κατ' ἀρχὰς ἀποκρούει τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Λάμπρου⁸, ὅμως περαιτέρω (σ. 55) δέχεται, ὅτι ὁ ναὸς τῆς κεντρικῆς μονῆς «*ἐξηκολούθησε τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἀσωμάτων ἢ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ*» τοῦθ' ὅπερ, ὡς εἵπομεν, δὲν εἶναι ὀρθόν.

Τὴν παλαιὰν μονὴν τοῦ Συμβόλου παραλαβὼν ὁ Μελέτιος «*ἐν ἀκαρεῖ κοσμίωτέραν καὶ μείζονα δείκνυσιν*» λέγει ὁ βιογράφος του Θ. Πρόδρομος. Διὰ τῆς φράσεως ταύτης νοεῖται πιθανώτατα ἀνακαίνισις καὶ μεγέθυνσις τῆς μονῆς εἴτε διὰ κατεδαφίσεως καὶ ἐκ νέου κτίσεως τοῦ παλαιοῦ αὐτῆς καθο-

¹ Βίος ὑπὸ Νικολάου ἐπισκόπου Μεθώνης ἐκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 12.

² Βίος ὑπὸ Θεοδ. Προδρόμου, ἐκδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου § 8.

³ Νικολάου Μεθώνης § 12.

⁴ Θ. Προδρόμου § 8.

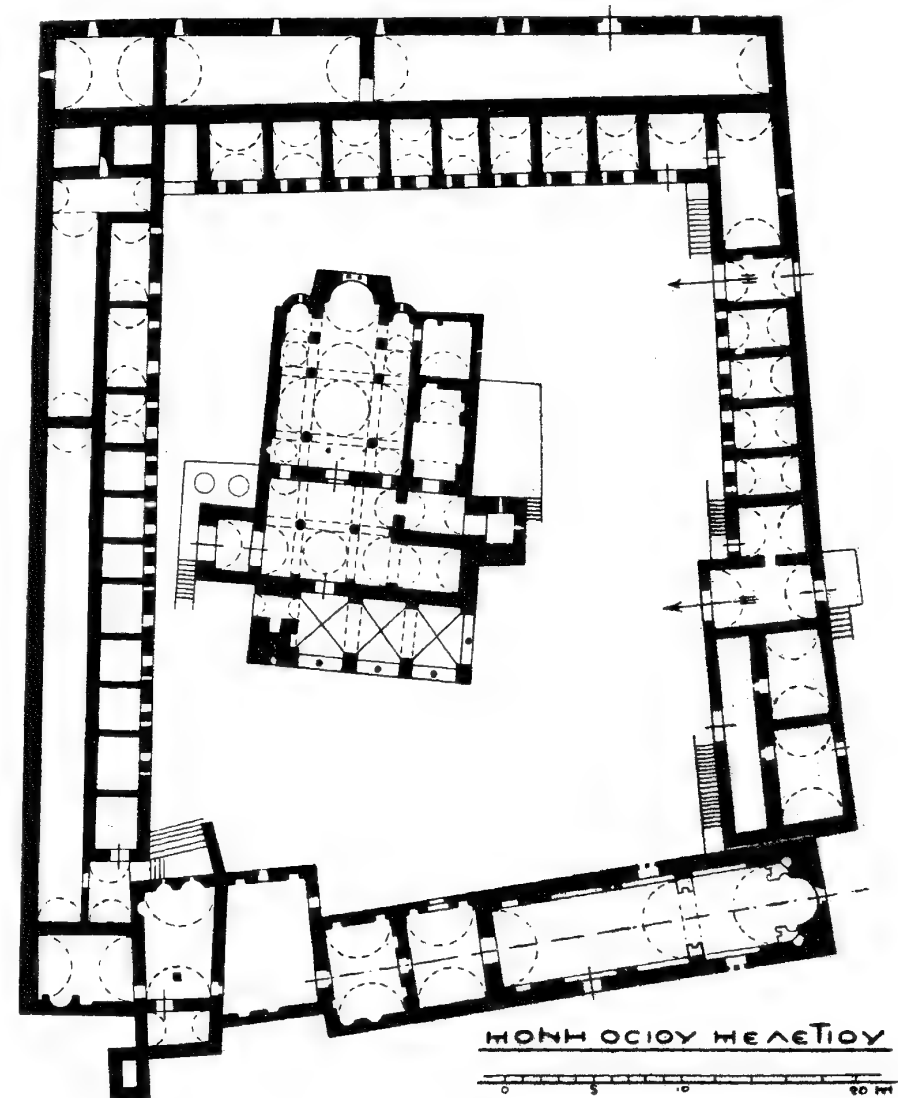
⁵ Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία τόμ. Β' σ. 441 ἐκδ. Βιέννης.

⁶ Oberhammer ἐν Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus, R. E. 1932 σ. 1091.

⁷ Νέος Ἑλληνομνήμων τ. Δ' σ. 90.

⁸ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρ. Περίοδ. β' τόμ. Α' (1924) σ. 54.

λικοῦ εἴτε δι' ἐπεκτάσεως αὐτοῦ καὶ προσθήκης ναρθήκων καὶ κελλίων. Πάντως εἰς τὸν νῦν σωζόμενον ναὸν παρατηροῦνται πολλαὶ περίοδοι, ὥς θέλομεν

Εἰκ. 10. Γενικὴ διάταξις τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

ἐπιχειρήσει κατωτέρω νὰ διακρίνωμεν. Πρὶν ἢ ἔλθωμεν ὅμως εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν θέλομεν προβῇ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς γενικῆς τῆς μονῆς διατάξεως.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 10) ἡ μονὴ ἔχει σχῆμα περίπτου κανονικοῦ ὀρθογωνίου διαστάσεων 42 μ. (ἀνατολ. πλευρὰ) × 56.50 μ. (βόρ. πλευρὰ). Ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν αἱ τρεῖς μόνον εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθεραι τῆς βορείου ἐρειδομένης ἐν μέρει ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ ὀπισθεν λόφου.

Ἡ μεγάλη ὑπαιθρος κεντρικὴ αὐλὴ περιβάλλεται ὑπὸ κελλίων κατὰ τὰς τρεῖς αὐτῆς πλευρὰς (Β, Α. καὶ Ν.) τῆς τετάρτης (Δ.) καταλαμβανομένης ὑπὸ τῆς τραπέζης καὶ τῶν μαγειρείων μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν.

Εἴσοδος πάλαι θὰ ὑπῆρχε μία καὶ μόνη κατὰ τὴν νότιον πλευράν, ἣτις εἶναι καὶ ἡ προσιτωτέρα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀργότερον προσετέθη καὶ δευτέρα μικροτέρα¹ καὶ αὕτη ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀλλ' ἀνατολικώτερον. Ἀμφότεραι αἱ εἰσοδοὶ ἦσαν θολωταί, καλυπτόμεναι, ὡς συνήθως, διὰ κυλινδρικής καμάρας (διαβατικόν). Ἡ μεγάλη εἶναι προσθίτως ἐφωδιασμένη ἐκατέρωθεν καὶ διὰ κτιστῶν πεζουλλίων, ἐφ' ὧν ἐκάθηντο οἱ ὁδοιπόροι ἢ οἱ πένητες ἀναμένοντες τὴν διανομὴν ἄρτου ἢ χρημάτων (διαδόσεις). Δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ τὸ τοίχωμα τοῦ μεγάλου διαβατικοῦ φέρει θύραν πρὸς κελλίον, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς θυρωρεῖον (εἰκ. 10).

Ἐκ τῶν παλαιῶν **κελλίων** τῆς μὲν νοτίας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς διατηροῦνται σήμερον μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου, ἐν ᾧ τῆς βορείου σώζονται οὐ μόνον τὰ τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ καὶ τὰ τοῦ ὀρόφου. Στηρίζονται δὲ τὰ τοῦ ὀρόφου οὐχὶ ἐπὶ τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου ἀλλ' ἐσώτερον, ἐπὶ θολωτῶν κατασκευῶν τοποθετημένων ὀπισθεν τῶν κελλίων τοῦ ἰσογείου, προσιτῶν δ' ἐκ τῶν ἔξω καὶ χρησιμευσῶν ὡς ἀποθηκῶν (εἰκ. 10). Ἐχομεν ἐπομένως ἐνταῦθα κλιμακωτὴν διάταξιν, καθ' ἣν ἡ ὀροφὴ τῶν κάτω κελλίων ἐχρησίμευεν ὡς διάδρομος διὰ τὰ τοῦ ἄνω ἥτοι ὡς *ἡλιακός*, ὅστις ἦτο πιθανώτατα ἐστεγασμένος διὰ στέγης φερόμενης ἐπὶ ξυλίνων κίωνων. Ὁμοίαν διώροφον διάταξιν θὰ εἶχον καὶ τὰ κελλία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἀν κρίνωμεν ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ἰσογείου, ἣτις παρουσιάζει ὀπισθεν τῶν κελλίων ὀρθογωνίους θολωτὰς ἐξωτερικὰς κατασκευὰς χρησιμευσάσας πρὸς στάβλιν τῶν ζώων τῆς μονῆς (*βορδοναρεῖον*). Σήμερον ὁ ἄνω ὄροφος τῶν ἀνατολικῶν κελλίων ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ νεωτερικῶν κτισμάτων εἰς τὰ ἐξωτερικὰ παράθυρα τῶν ὁποίων ἀπειρόκαλοι τεχνῖται ἐτοποθέτησαν ὡς ὑπέρθυρα γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προερχόμενα ἐξ ἐρημωθέντων παραλαυρίων.

Ἐξετάζοντες νῦν λεπτομερέστερον τὰ παλαιὰ κελλία παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα ἦσαν πάντα κεκαλυμμένα ἕκαστον δι' ἰδιαιτέρου κτιστοῦ θόλου (*βαγενοκαμάρας*) βαίνοντος ἄλλοτε μὲν καθέτως (ἀνατ. καὶ νοτ. πλευρὰ) ἄλλοτε δὲ παραλλήλως (βόρ. πλευρὰ) πρὸς τὴν πρόσοψιν. Τὰ τοιχώματα τινῶν ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ θόλος ἐκαλύπτοντο καὶ διὰ τοιχογραφιῶν, ὧν λείψανα ἱκανὰ ἀνεῦρον

¹ Ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη εἴσοδος εἶναι μεταγενεστέρα ἀποδεικνύει ἡ χρησιμοποίησις ὡς ὑπερθύρου αὐτῆς ὀκαγωνικῶν κίωνων ἐξ ἐρυθροῦ λίθου.

κατὰ τὴν πρώτην ἐν ἔτει 1921 ἐπίσκεψίν μου, ἔκτοτε ὁμως κατέπεσαν. Ἐξαιρετικῶς μικρῶν διαστάσεων εἶναι αἱ τοξωταὶ θύραι εἰσόδου τῶν κελλίων· τὸ ὕψος των εἰς τινὰς περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀνώτερον τοῦ 1.40 μ. Ἐκαστον κελλίον ἔφερε μίαν θύραν καὶ παρ' αὐτὴν μικρὰν τοξωτὴν θυρίδα, προωρίζετο δὲ δι' ἓνα μοναχόν, ὅστις διέμενεν ἐν αὐτῷ μετὰ τοῦ ὑποτακτικοῦ του. Αἱ διαστάσεις τῶν πλείστων κελλίων πράγματι δὲν ἔχουσιν ἐμβαδὸν μεγαλύτερον τῶν 6 τετραγ. μέτρων καὶ κυβισμόν πλείονα τῶν 20 κυβ. μ. Ἄν τὰ σωζόμενα κελλία εἶναι τὰ ἀρχικὰ ἢ προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρας ἀνακαινίσεως δὲν δυνάμεθα κατηγορηματικῶς νὰ εἰπώμεν. Φαίνεται ὅμως πιθανώτερον ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Νικάνορος γενομένης ἀνακαινίσεως, ὡς δύνатаί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς σμικρότητος τῶν θυρῶν των, ἣτις ἰδιάζει εἰς κελλία τῆς ἐποχῆς ταύτης.

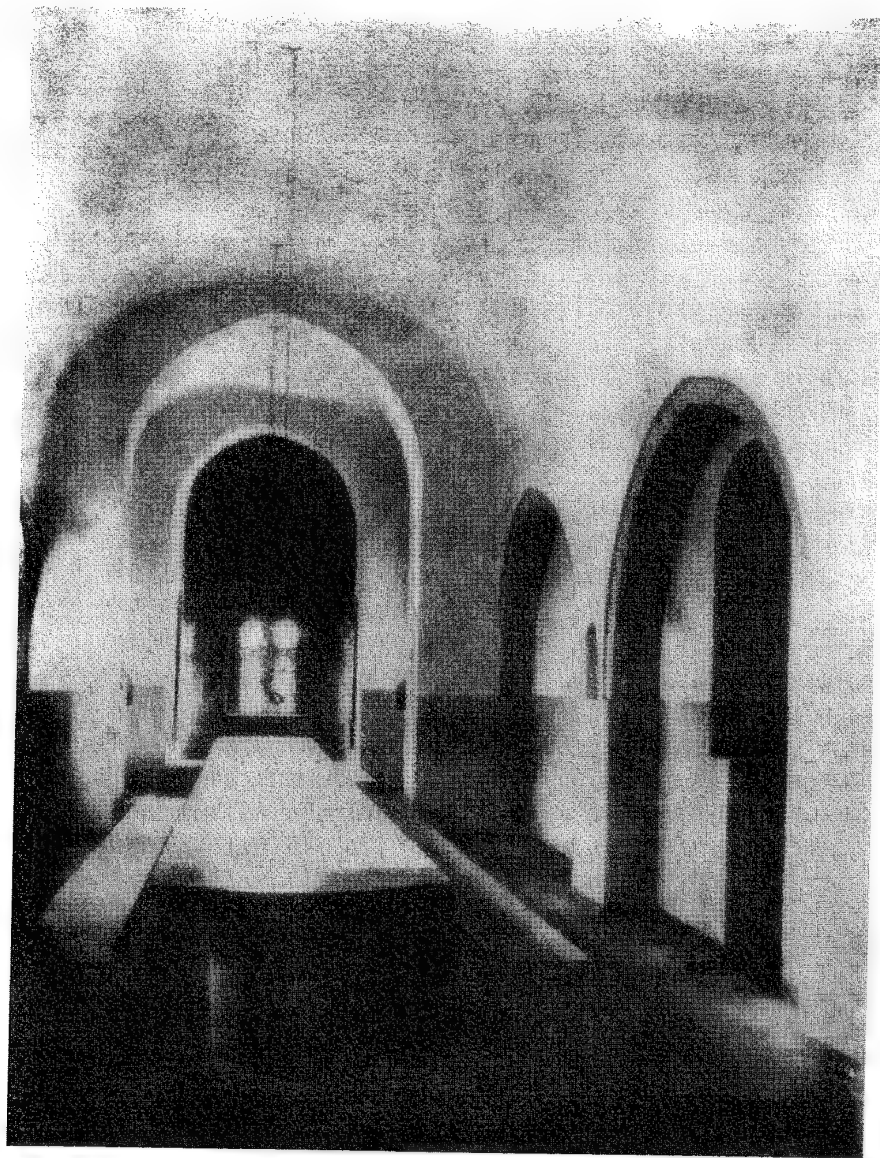
Ἐκ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς φαίνεται προερχομένη καὶ ἡ κατὰ τὴν Δ. πλευράν τῆς αὐλῆς εὐρισκομένη **τράπεζα** ἥτοι τὸ ἐστιατόριον, ἐνθα συνέτρωνον οἱ μοναχοί, ἀφ' οὗ ἡ μονὴ ἦτο κοινοβιακή. Ἡ τράπεζα ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου καλυπτομένου διὰ κυλινδρικής καμάρας. Πρὸς τὸ νότιον τέρμα τῆς εἶναι ἐνεκτισμένη ἡμικυλινδρική κόγχη φέρουσα ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἐν κογχάριον. Ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ ἐκάθητο, ὡς γνωστόν, ἐν τραπέζῃ ἀποκοπτῇ, ὁ ἡγούμενος. Οἱ κατὰ μῆκος τοῖχοι τοῦ κτηρίου ζωογονοῦνται ἕκαστος διὰ 3 τυφλῶν ἀψίδων, αἵτινες εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν ἐκάστῃ τυφλῇ ἀψίδι ἡνοίχθη μεταγενεστέρως παράθυρον. Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ διαμερίσματος θὰ ὑπῆρχε κτιστὴ συνεχὴς τράπεζα μετὰ ἐπίσης κτιστῶν θρανίων. Τοιαύτην δὲ τράπεζαν ἀνακατεσκευάσαμεν κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν, ὡς δευκνύει ἡ εἰκὼν 11.

Ἡ τράπεζα ἦτο ἄλλοτε ἐξ ὀλοκλήρου τοιχογραφημένη, ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ὁμως σώζονται σήμερον μόνον αἱ τῆς κόγχης, πολὺ βεβλαμμένα δυστυχῶς ἐκ νεωτέρων ἐπιγραφῶν τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ χαραγμάτων πλοίων. Ἐν τοσοῦτ' διακρίνει τις τὰς εἰκόνας τῶν ἐξῆς ἁγίων: α) ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν κογχαρίων: Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἀγ. Ἰεροθέου, Ἀγ. Ἀνδρέου Κρήτης, Ὁσίου Μελετίου, Ἀγ. Νικολάου, β) ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ: κάτω, Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἀγ. Βασίλειου καὶ Ἀγ. Ἀθανασίου, ἄνω, Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ Μυστικοῦ Δείπνου.

Αἱ τοιχογραφίαι τῆς Τραπέζης τεχνοτροπικῶς εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ ἔσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ, ἀνάγονται δηλ. εἰς τὸν 17^{ον} αἰῶνα.

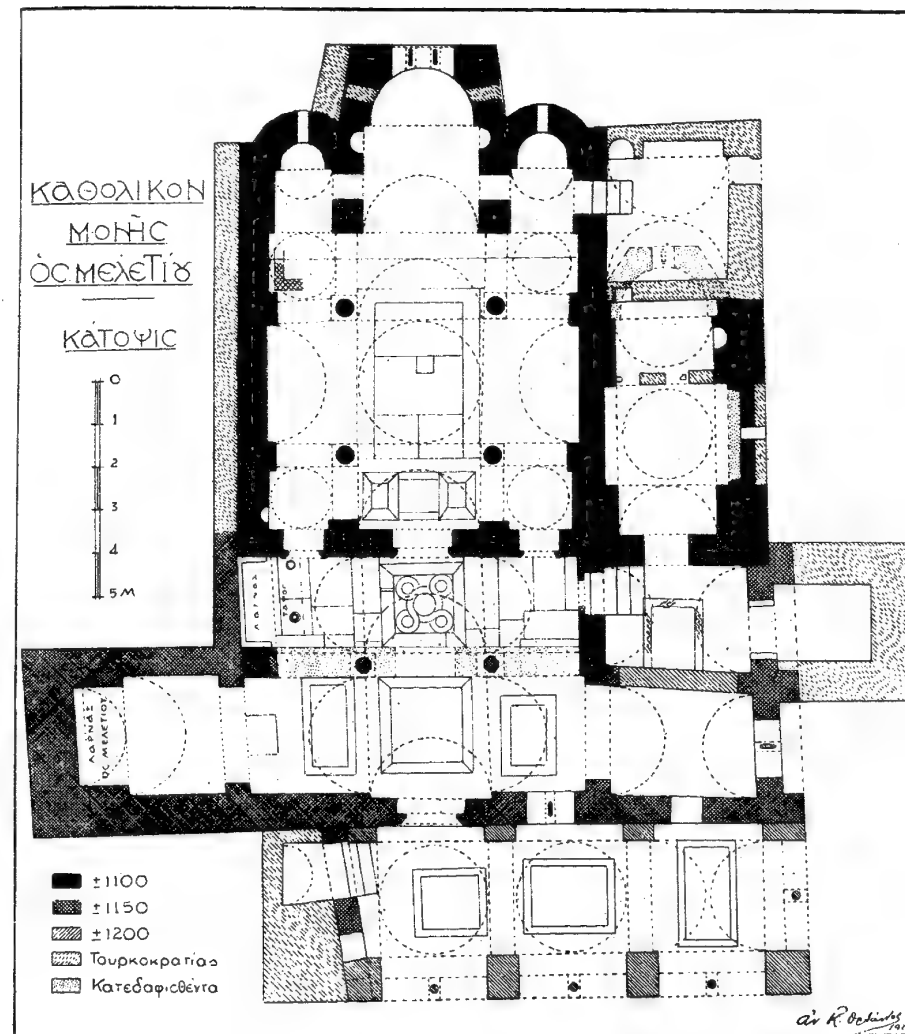
Πρὸς τὸ κύριον διαμέρισμα τοῦ ἐστιατορίου συνέχεται πρὸς δυσμὰς μὲν ὀρθογώνιον διαμέρισμα καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικοῦ θόλου καὶ χρησιμεῖον σήμερον ὡς κλίβανος¹, πρὸς βορρᾶν δὲ ὀρθογώνιος προθάλαμος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικής καμάρας καὶ ἔχων ἐξωτερικὴν θύραν πρὸς τὴν αὐλὴν

¹ Τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἐκ παραδρομῆς δὲν ἐσημειώθη ἐπὶ τῆς κατόψεως εἰκ. 10.

Εἰκ. 11. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς τραπέζης τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

(εἰκ. 10). Ἐτι δὲ βορειότερον αὐτοῦ ὑπάρχει διαμέρισμα ὀρθογώνιον, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῆς θολωτῆς ὀροφῆς αὐτοῦ ὀπῆς καὶ τῶν πολλῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ἀρμαρίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο τὸ **μαγειρεῖον**¹, ὁπότε

Εἰκ. 12. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσ. Μελετίου.

τὸ παραπλεύρως αὐτοῦ διαμέρισμα θὰ ἐχρησίμευε βεβαίως ὡς ὀψοφυλάκιον.

Τὸ καθολικόν. Ὡς ἔχει σήμερον τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς αὐλῆς, καὶ πρὸς τὴν

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς περὶ μαγειρείων λεπτομερείας ἐν τῷ ἔργῳ μου *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1927 σ. 37 ἔ.

βόρειον αὐτῆς πλευρὰν μᾶλλον τοποθετημένον καθολικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς 4 μερῶν: α) τοῦ κυρίως ναοῦ, τιμωμένου εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Μελετίου, β) τοῦ πρὸς νότον τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου παρεκκλησίου, τιμωμένου εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, γ) τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ δ) τοῦ ἀνοικτοῦ ὑποστύλου ἐξωνάρθηκος. Ἐκαστον τῶν μερῶν τούτων θὰ ἐξετάσωμεν ἰδιαιτέρως.

Α) Ο ΚΥΡΙΟΣ ΝΑΟΣ

Οὗτος εἶναι τετράγωνον κτίσμα φέρον πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένας τρεῖς κόγχας ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευρος, αἱ δὲ ἄκραι ἡμικυκλικαὶ (εἰκ. 12). Ἐσωτερικῶς φέρει τέσσαρας κίονας βαστάζοντας τὸν τροῦλλον τῇ βοήθειᾳ ἰσαριθμῶν κυλινδρικών καμαρῶν. Ἀνήκει ἐπομένως εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τροῦλλου ναοὺς τοῦ συνθέτου τετρακονίου συστήματος (τύπου Α). Ἐξαιρέσει τῶν γενικῶν διαστάσεων αὐτοῦ, αἵτινες εἶναι κατὰ τι μεγαλύτεραι, ὁ ναὸς ὁμοιάζει καθ' ὅλα τὰ στοιχεῖα του πρὸς τε τὸ εὐκτήριον τοῦ Σωτῆρος, ὅπερ ἤδη ἐξητάσαμεν, καὶ πρὸς τὸ τῆς Παναγίας, ὅπερ θὰ γνωρίσωμεν ἀργότερον. Μίαν μόνον διαφορὰν παρουσιάζει ἀπ' ἐκείνων: ὅτι τὰ στηρίγματα τοῦ τροῦλλου του δὲν εἶναι ὀκτάγωνα, ὡς ἐκείνων, ἀλλὰ κυλινδρικοὶ μονόλιθοι ἐκ μαρμάρου κίονες παρουσιάζοντες μείωσιν, εἰλημμένοι δὲ προφανῶς, ἐξ ἀρχαίων μνημείων, ὧν λείψανα ἱκανὰ διατηροῦνται ἐν τῇ μονῇ ἀποδεικνύοντα τὴν αὐτόθι προὔπαρξιν ἀρχαίου τινος πολισματος¹. Ἐξ ἀρχαίων ὁμοίως μνημείων εἶναι εἰλημμένα καὶ τὰ στέφοντα τοὺς κίονας

¹ Ἐν τῇ παρὰ τὸ ἀρχαῖον μαγειρεῖον τῆς μονῆς ἐγκατεστημένη συλλογῇ γλυπτῶν καὶ ἐπιγραφῶν εὐρίσκονται καὶ τὰ κάτωθι ἀρχαῖα λείψανα:

1) Ἡλιακὸν ὥρολόγιον κοῖλον. 2) Ἐπιτύμβιος πλάξ διαστ. 0.665×0.205×0.08 μ. φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν:

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΦΡΟΔΙΣΙΟΥ | ΜΕΛΙΤΕΥΣ

ὑψ. γραμ. 0.07.

3) Τεμάχιον ἐπιτυμβίου πλακὸς (0.355×0.25×0.055) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

... ΣΙΓΕΝΟΥ

... ΣΙΑ ὑψ. γραμ. 0.03 μ.

4) Ἐπιτύμβιος κιονίσκος κολοβὸς (ὑψ. 0.285 διαμ. 0.21) ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

... ΔΑΟ...

ΧΡΗΣΤ. ὑψ. γραμ. 0.036

Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ καὶ τὰ κάτωθι παλαιοχριστιανικῶν χρόνων τεμάχια:

1) Πλάξ θωρακίου τεθραυμένη, ἐφ' ἧς σταυρὸς ἀνάγλυπτος (διαστ. 0.70×0.55×0.06).

2) Ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (διαστ. 0.65×0.65×0.25).

3) Ἐπίθημα χωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου φέρον ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν αὐτοῦ πλευρῶν ἀνάγλυπτον τὸ χρῆσμα ἐντὸς κύκλου, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἐν φύλλον καλάμου (εἰκ. 50, ἀριστερῇ).

Εἰς τ' ἀνωτέρω προσθετέα καὶ ἐπιγραφή κεχαραγμένη εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ δευτέρου ἀπὸ δυσμῶν κιονίσκου τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ λέγουσα:

†
ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ

ΔΕΔΑΛΙΟΥ (ὑψ. γραμ. 0.035 μ.)

τούτους κιονόκρανα, ἐν τῶν ὁποίων, ἀπαλλαγὴν τῶν καλυπτόντων αὐτὸ κονιαμάτων, παρουσίασεν ἐπὶ τῆς κεκλιμένης παρειᾶς του ἀνθέμια ἐργασίας ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ὥς πρέπει ἀντιστοίχως νὰ δεχθῶμεν ὡς καλυπτούσας καὶ τὰ ἄκρα διαμερίσματα τῶν μνημονευθέντων εὐκτηρίων, ἅτινα παρουσιάζουσιν ὁμοίως, ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας, παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ δι' ἀσπίδων κάλυψις τῶν γωνιαίων τμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν

Εἰκ. 13. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῶν ἐπισκευῶν (1900).

Κομνηνῶν¹. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ τὰ πρὸ τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα καλύπτονται διὰ κυλινδρικών καμαρῶν χαμηλότερων τῶν ἀσπίδων.

Αἱ φέρουσιν τὸν τροῦλλον καμάραι ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς νοτίας καὶ βορείου πλευρᾶς δι' ἐλαφρῶς ἐξεχόντων ὑπὲρ τὸ τύμπανον τόξων, ἅτινα δὲν εἶναι, σήμερον ὁρατὰ εἰς τὰ κάτω μέρη· διότι πρὸς νότον μὲν κρύπτει αὐτὰ τὸ παρεκκλήσιον πρὸς βορρᾶν δὲ πρόσθετος μεταγενεστέρᾳ ἐπένδυσις (εἰκ. 13) εἶναι ὅμως ὁρατὰ εἰς τὰ ἄνω τῶν μέρη ἰδίᾳ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν (εἰκ. 13, 14, 15).

Ὁ κυρίως ναὸς συνεκινῶναι διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν πρὸς δυσμᾶς αὐτοῦ νάρθηκα, ὅστις ἄλλοτε ἐκλείετο πρὸς δυσμᾶς διὰ τοῖχου φέροντος ἐν τῷ

¹ Millet, L'école Grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 66.

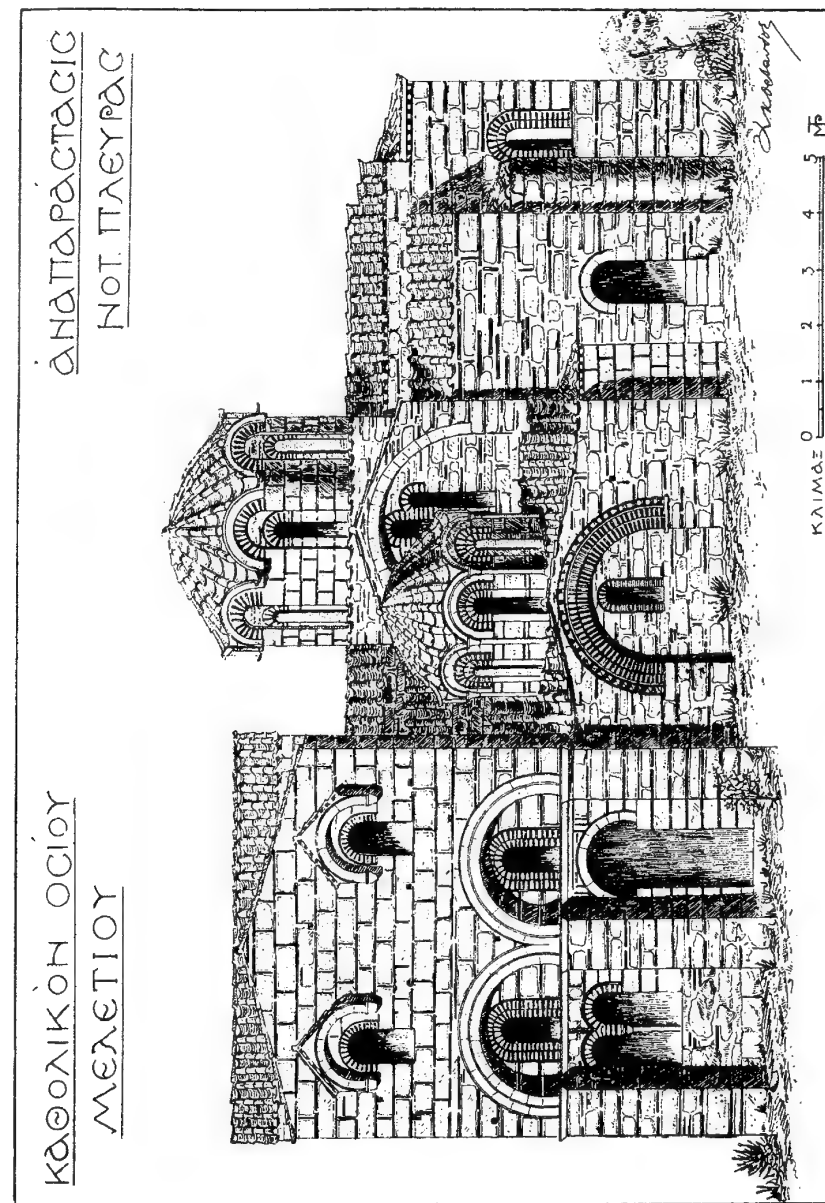

μέσω μίαν μόνην θύραν. Ἐτέρα δὲ μικροτέρα θύρα ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς τοῦ νάρθηκος πλευρᾶς, ἣτις καὶ σώζεται εἰσέτι φέρουσα ἐξωτερικῶς πλίνθινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον περιβαλλόμενον δι' ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται, ὅτι ὁ τοῖχος οὗτος ἦτο ποτε ἐλεύθερος· διότι ἄλλως ἡ ὀδοντωτὴ ταινία δὲν θὰ εἶχε λόγον ὑπάρξεως. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις ἀργότερον κατηδαφίσθη, εὗρίσκετο ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν εἶναι σήμερον

Εἰκ. 14. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

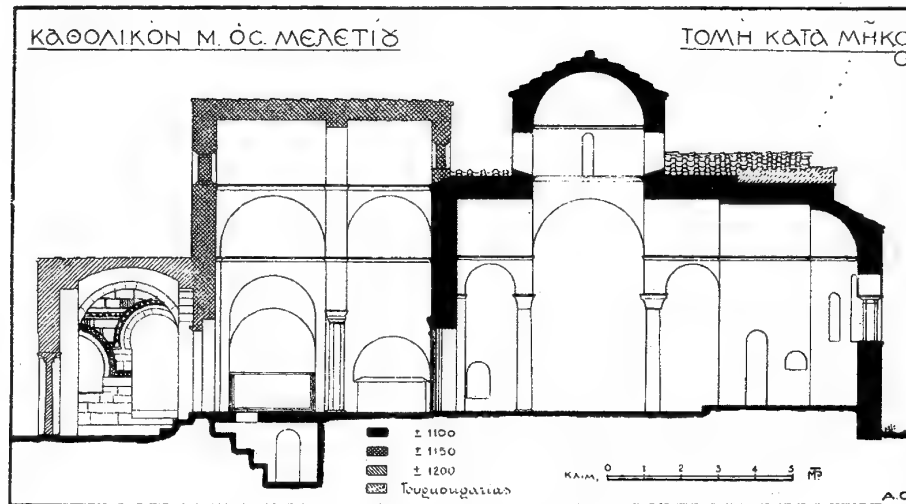
οἱ ὀκταγωνικοὶ κίονες τοῦ ἐσωνάρθηκος· συνάγεται δὲ τοῦτο ἀσφαλῶς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου σωζομένου τετραγώνου, παλαιοῦ μαρμαροθετήματος, ὅπερ διτηρήθη καὶ φέρει τὸ λεγόμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων» (εἰκ. 19) τεθειμένον συμμετρικῶς μεταξὺ τῆς μεσαίας πύλης τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ στυλοβάτου τῶν κίωνων. Τρίτῃ δ' ἐνδειξίς τῆς ποτὲ ὑπάρξεως τοῦ κλειστοῦ νάρθηκος δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ στενὴν πλευρὰν ὑπαρξίς παλαιοῦ ἀρκοσολίου (εἰκ. 12, 16), κάτωθεν τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε σαρκοφάγος καὶ πρὸ αὐτῆς ἐν τῷ δαπέδῳ λαξευτὸς τάφος (διαστάσεων 0.65×1.70). Ἡ θέσις αὕτη τοῦ ἀρκοσολίου εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς κλειστοὺς νάρθηκας, ἐπιφυλασσομένη ἰδιαιτέρως διὰ τὸν κτίτορα, ὃν ἐνταῦθα ἀγνοοῦμεν. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐστρουόμεθα πασῶν τῶν μνημονευθεῖσων ἐνδείξεων καὶ ἀποδείξεων καὶ πάλιν θὰ ἔπρεπε νὰ συναγάγωμεν τὴν ποτε ὑπαρξίν κλειστοῦ νάρθηκος οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀπομιμήσεων τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ συναντῶμεν εἰς τὸ εὐκτῆριον τοῦ

Εἰκ. 15. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

Σωτήρος και εἰς τὸ παραλαύριον τῆς Παναγίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ πλείστων ἄλλων ἀναλόγων παραδειγμάτων τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος¹.

Ὁ ναὸς θὰ ἐφωτίζετο βεβαίως διὰ τριλόβων παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς τὸ τύμπανον τῶν κυλίνδρων τοῦ τρούλλου· ταῦτα ὅμως καταστραφέντα, φαίνεται, ἀντικατεστάθησαν διὰ νεωτέρων κακοτέχνων ὀρθογωνίου σχήματος. Τὸ δὲ ἱερὸν ἐφωτίζετο δι' ἐνὸς τριλόβου καὶ δύο μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ (εἰκ. 17) καὶ δι' ἐνὸς μονολόβου ἀνοιγομένου ἐφ' ἑκατέρας τῶν μικρῶν κογχῶν, προθέσεως καὶ διακονικοῦ. Ἄν καὶ ὁ νάρ-

Εἰκ. 16. Τομή κατὰ μήκος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

θηξ ἔφερε παράθυρα ἑκατέρωθεν τῆς μεσαίας δυτικῆς θύρας δὲν γνωρίζομεν.

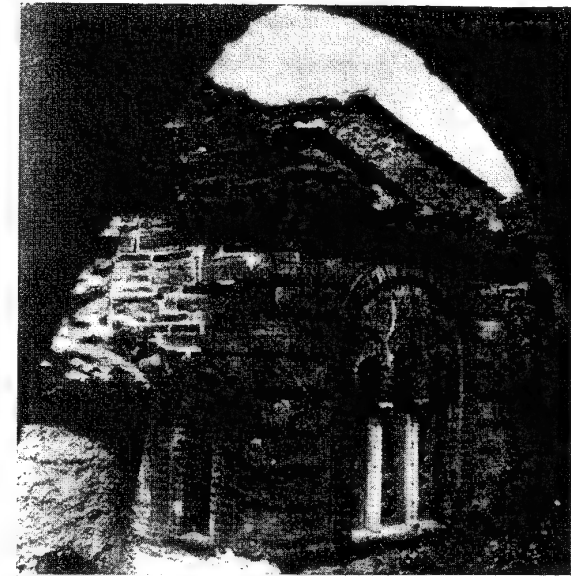
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ, αὕτη εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μεγάλων κυτρίνων παρολίθων καὶ παχειῶν ἐρυθρῶν πλίνθων (0.04) τεθειμένων κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα, εἰς δ' ὅμως κυριαρχοῦσιν αἱ ὀριζόντιαι σειραὶ τῶν πλίνθων, ἐν ᾗ οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι δὲν φέρουσι πάντοτε πλίνθους (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συναντῶνται μόνον ὑπὸ τὰς κεράμους τῆς στέγης ἀντὶ γείσου, τοῦθ' ὅπερ εἶναι ἐνδείξις ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος².

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ τριλόβου καὶ τῶν δύο μονολόβων παραθύρων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἅτινα παρουσιάζουσι τοὺς λοβοὺς περιβαλλομένους ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου (εἰκ. 18) ἄνευ ὅμως ἑξωτερικῆς

¹ Ἀναφέρομεν προχειρῶς μόνον τοὺς ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ τοῦ Ἀρχείου δημοσιευομένους ναοὺς τῆς Ἀγ. Τριάδος τοῦ Κριεζώτη καὶ τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Δαμαλά.

² Megaw, Brit. Sch. Annual τ. XXXII σ. 123.

ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν τριῶν λοβῶν τοῦ κεντρικοῦ παραθύρου ὁ μέσος εἶναι ὀλίγον ὑψηλότερος τῶν ἄκρων, τὸ δὲ ὑπεράνω τύμπανον πληροῦται ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ λίθων ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ πλίνθων σταυροειδῶς διατεταγμένων (εἰκ. 18). Ἡ διὰ τοξωτοῦ πλαισίου διήκοντος μέχρι τῆς ποδιάς περιβολὴ τῶν λοβῶν ἐμφανίζεται κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος¹, ἡ δὲ περιγραφεῖσα διάταξις τοῦ ὑπερθεῖν τῶν

Εἰκ. 17. Ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ.

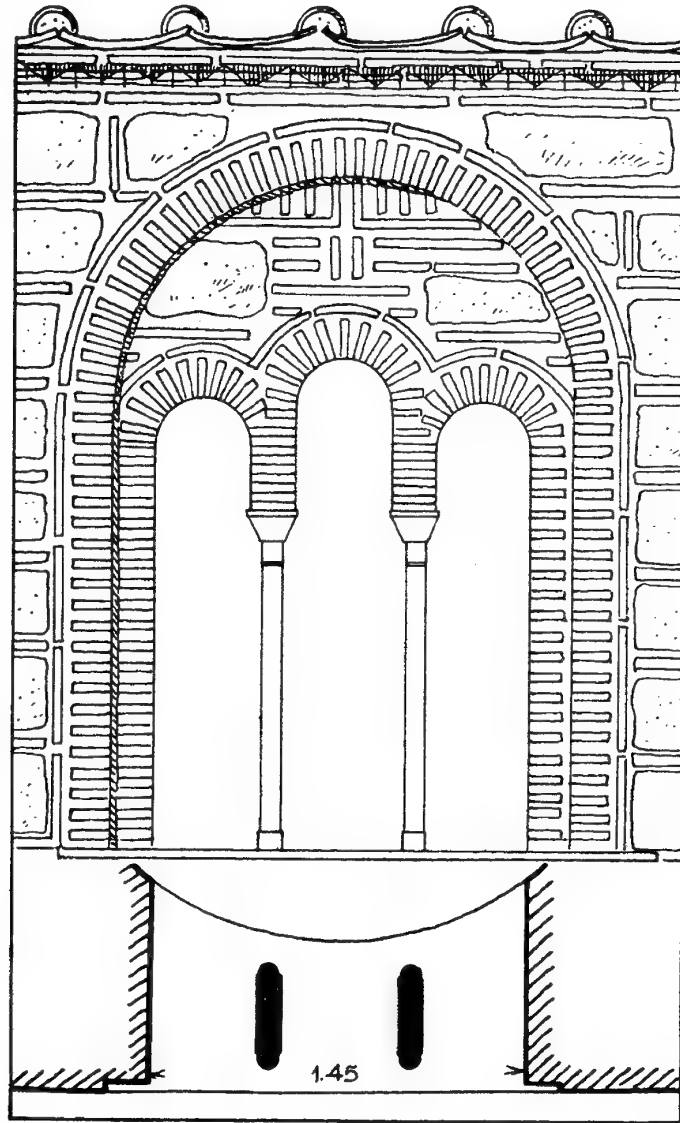
λοβῶν τυμπάνου συνειθίζεται εἰς ναοὺς τῶν αὐτῶν χρόνων. Κατὰ ταῦτα καὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 11^{ου} ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν τὸν κεντρικὸν τρούλλον τοῦ ναοῦ. Ὡς οὗτος ἔχει σήμερον (εἰκ. 14) προέρχεται ἐκ μετασκευῆς. Ὁ ἀρχικὸς τρούλλος εἶχε τὸ τύμπανον κυλινδροειδὲς ἐκτισμένον κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα καὶ διατρυπώμενον ὑπὸ ὀκτώ, μικρῶν σχετικῶς, μονολόβων παραθύρων, φερόντων πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια. Τὸ κυλινδρικὸν τύμπανον εἶναι ἐνδεικτικὸν ἀρχαϊκότητος, συχνὰ δὲ ἀπαντᾶται εἰς ναοὺς τοῦ 10^{ου} καὶ 11^{ου} αἰῶνος, ὧν ὥραϊον παράδειγμα παρουσιάζει ὁ ἐν Σκάλα (Ἀλάμπτη) τῆς Λακωνίας ναὸς τῆς Παναγίας. Ἀργότερον, περὶ τὰς ἀρχὰς πιθανῶς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὑπεράνω ἑκάστου μονολόβου παραθύρου θὰ κατεσκευάσθησαν τὰ

¹ H. Megaw, Br. School Annual τ. XXXII σ. 122.

σωζόμενα ἐπ'ἀλλήλα τοξωτὰ πλαίσια ἐκ πλίνθων καὶ λοξοτμήτου πωρίνου γείσου, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν συγχρόνων Ἀθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν.

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

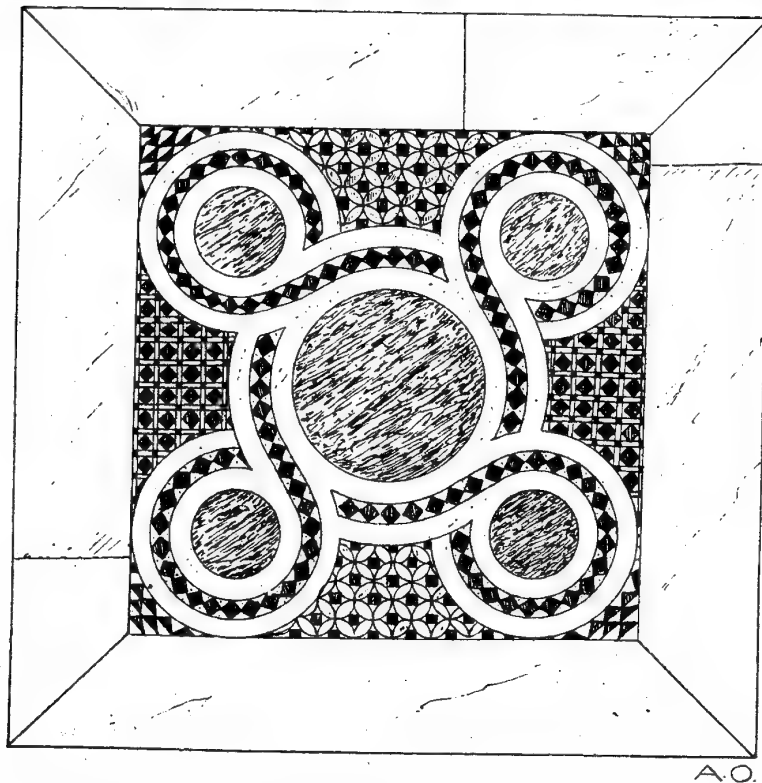
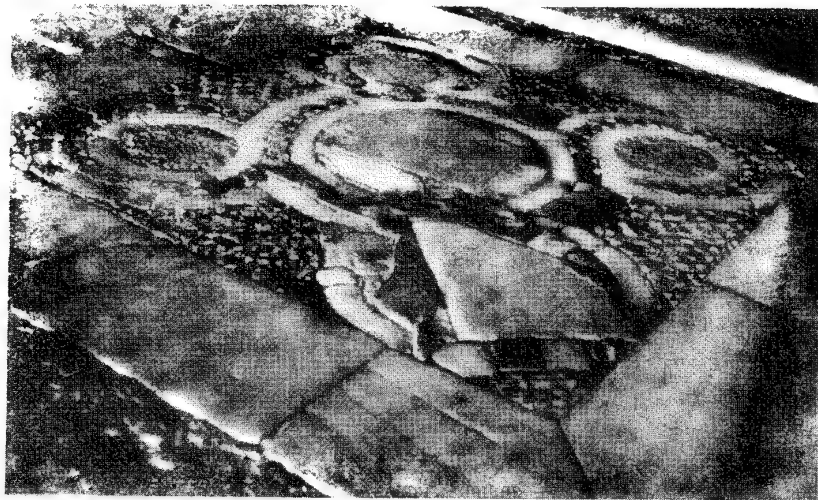
Μεταξὺ τῶν τοξωτῶν τούτων πλαισίων σώζονται εἰσέτι κατὰ τὰς γεννήσεις προέχουσαι ὑδρορροαὶ, αἵτινες δηλοῦσιν, ὅτι ἡ ἀπόληξις τοῦ τροῦλλον δὲν ἦτο

ὀριζοντία ἀλλὰ κυματοειδής, τὸ δὲ ὀριζόντιον γεῖσον, ὅπερ ὁ τροῦλλος ἔχει σήμερον (εἰκ. 13, 14) προέρχεται πιθανῶς ἐκ μεταγενεστέρης μετασκευῆς. Τούτου δ' ἔνεκα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνης 15 ἐσχεδιάσαμεν αὐτὸν μετὰ κυματοειδοῦς καὶ οὐχὶ ὀριζοντίου γείσου.

Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐκ τῶν φερουσῶν τὸν τροῦλλον τεσσάρων στεγῶν τῶν καμαρῶν, εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν ἐμφανίζονται ἐξωτερικῶς μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ νοτιά (εἰκ. 13, 14) τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου ὑπερψωθεισῶν ἀργότερον (εἰκ. 14), ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ὑπὸ τὴν αὐτὴν στέγην κάλυψις τοῦ ὑπὲρ τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ναοῦ κατασκευασθέντος ἀργότερον παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, οὗτινος ἡ προσπέλασις γίνεται διὰ κλίμακος ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ὑπερψώσεως τῶν στεγῶν ὑπῆρξεν ἀνταισθητικόν· διότι ὁ τροῦλλος παρουσιάζεται τώρα ἔχων μέγα μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του βυθισμένον ἐντὸς τῆς στέγης (εἰκ. 14).

Μετὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ ἥτοι τὰ μαρμαροθετήματα, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ γλυπτά.

α) **Μαρμαροθετήματα.** Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ προσηρημένου αὐτῷ κλειστοῦ νάρθηκος ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ποικιλομένων διὰ μαρμαροθετημάτων διατεταγμένων κατὰ διάφορα σχέδια. Δυστυχῶς αἱ κατὰ καιροὺς ἐπελθοῦσαι φθοραὶ ἐξηφάνισαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ παλαιὸν δάπεδον πλὴν ἐλαχίστων αὐτοῦ τμημάτων. Ἐκ τούτων τὸ καλύτερον διατηρούμενον ἐν τῷ ναῷ τμήμα εὐρίσκεται εἰς τὸ μικρὸν ὑπὸ τὴν Β. Α. ἀσπίδα διαμέρισμα (εἰκ. 12). Ἐνταῦθα διασώζεται τμήμα πλαισίου πλάτους 0.22, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ 0.12. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἀπαρτίζεται ἐκ ποικιλοχρῶμων μικρῶν μαρμάρων κανονικοῦ σχήματος — ῥόμβων, τετραγώνων καὶ τριγώνων — περιέβαλλε δὲ τετράγωνον ἐκ λευκοῦ μαρμαροῦ πλάκα. Ὅμοια τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλαίσια θὰ ὑπῆρχον καὶ εἰς τὰ λοιπὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, ὥς συνάγεται ἐξ ὀλίγων λειψάνων των. Ἐκ τούτων· μεγαλύτερον καὶ συνθετώτερον θὰ ἦτο βεβαίως τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον. Μίαν ἰδέαν αὐτοῦ δύναται νὰ παράσχῃ εἰς ἡμᾶς τὸ ἐν τῷ νάρθηκι ἀρτιώτερον διατηρηθὲν κεντρικὸν θέμα τῆς πλακοστρώσεως, οὗτινος τὴν μὲν παροῦσαν ὄψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 19, ἀναπαραστάσιν δὲ τῆς παλαιᾶς ὄψεως τὸ σχέδιον τῆς εἰκ. 20. Ὡς δὲ βλέπει τις εἰκονίζει τοῦτο τὸ συνηθέστατον ἀπαντῶμενον θέμα τῶν «πέντε ἄρτων», καθ' ὃ πέριξ μεγάλου κεντρικοῦ δίσκου (ὁμφαλοῦ) ἐξ ἰόχρου λίθου καὶ τεσσάρων ἄλλων κατὰ τὰς γωνίας τεταγμένων μικροτέρων, ὁμοίως ἐξ ἰόχρου λίθου, ἐλίσσονται ταινίαι, ἐν αἷς εἶναι φυτευμένα, τῇ βοηθείᾳ ἀμμοκονίας διὰ κορασανίου, ποικιλόχρωμα κανονικὰ τεμάχια μαρμάρων — τετράγωνα καὶ τρίγωνα — ἐν ᾧ αἱ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμπυλόπλευροι ἐπιφάνειαι πληροῦνται δι' ἄλλων γεωμετρικῶν σχη-

Είκ. 19 και 20. Μαρμαροθέτημα του παλαιού νάρθηκος του καθολικού.
Παρούσα κατάστασις (άνω) και αναπαράστασις (κάτω).

μάτων ἤτοι τεμνομένων κύκλων καὶ τετραγώνων κλπ. δι' ὧν πάντων παρέχεται ἡ ὄψις πολυχρώμου τάπητος.

Ἄλλο μικρότερον κυκλικὸν κόσμημα ὑπάρχει κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ νάρθηκος ἐπὶ τῆς πλακός, ἣτις εὐρίσκεται πρὸ τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐκάλυπτε τὸν κάτωθεν λαξευτὸν τάφον. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐκ πολυχρώμων μαρμαρίνων τριγωνιδίων συγκεντρικῶς διατεταγμένων. Ὁ κύκλος οὗτος ἔχει ἐξωτερικὴν διάμετρον 0.29.

β) **Τοιχογραφίαι.** Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ θόλοι τοῦ κυρίως ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες, δυστυχῶς, ἐπεχρίσθησαν δι' ἀσβεστοκονίας ὑπὸ ἀπειροκάλων ἡγουμένων τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Τμήματά τινα ἰδίως τῶν ἀσπίδων, ἀπαλλαγέντα τοῦ κονιάματος, παρουσίασαν τοιχογραφίας, αἵτινες ὅμως εἶναι τόσον ἐφθαρμέναι, ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνη περὶ αὐτῶν σοβαρὸς λόγος.

Τοιχογραφίας θὰ ἔφερε βεβαίως καὶ ὁ παλαιὸς νάρθηξ· αὗται ὅμως ἀντικατεστάθησαν ἤδη κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα δι' ἄλλων, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν ἀργότερον. Ὑπάρχει ἐντούτοις ἐν σημείῳ τοῦ νάρθηκος ἐν τῷ ὁποίῳ διατηρήθησαν λείψανα τῆς παλαιᾶς τοιχογραφίας. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ τύμπανον ἥτοι ὁ τοῖχος τοῦ βάθους τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν εὐρισκομένου ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ὑπῆρχε λαξευτὴ λάρναξ, περὶ ἧς θὰ ὁμιλήσωμεν εὐθὺς κατωτέρω. Ἐπὶ τοῦ εἰρημένου λοιπὸν τοίχου διατηροῦνται τὰ λείψανα συνθέσεως, ἣτις εἰκονίζεν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Θεοτόκον κατ' ἐνώπιον βαστάζουσιν, πιθανώτατα, τὸ βρέφος Ἰησοῦν—ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς τοὺς «μεγάλους ἀρχιστρατήγους» Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ προσκλίνοντας μετὰ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Παναγίαν. Δυστυχῶς τῆς Θεοτόκου διατηρεῖται μόνον ἡ κεφαλὴ—καὶ αὕτη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἐφθαρμένα—καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ στήθους. Τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: ΜΡ ΘΥ Η ΠΑΝΥΠΕΡΑΓΝΟΣ. Τοῦ δεξιᾶ εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἱσταμένου ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ μία τῶν περὶ τῶν, ἔτι δ' ὀλιγώτερα στοιχεῖα διασώζονται ἐκ τοῦ συμμετρικῶς διατεταγμένου ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως νὰ εἰκονίζετο δεόμενος ἢ πρηνὴς ὁ κτίτωρ ἢ τις ἀνακαινιστὴς τοῦ ναοῦ.

Ἐφ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν ὀλίγων διατηρηθέντων λειψάνων ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀρκοσολίου δύναται ν' ἀναχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰς τὸν 12^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

γ) **Τὰ γλυπτά.** Ὡς ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν ἔλλειψιν τοιχογραφιῶν μᾶς διετήρησε τὸ καθολικὸν σχεδὸν εἰς τὸ ἀκέραιον τὴν πλουσίαν του γλυπτικὴν διακόσμησιν. Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν του, τὸ τέμπλον, ἡ ἁγία Τράπεζα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς ὡραιότατα δείγματα διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Θὰ προσέθετον καὶ τὰ παράθυρα, πλὴν δυστυχῶς ταῦτα—ἐξαιρέσει τοῦ μεγάλου τριλόβου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18)—ἔχουσιν ἀντικατασταθῇ διὰ νεωτέρων, ὀρθογωνίου σχήματος,

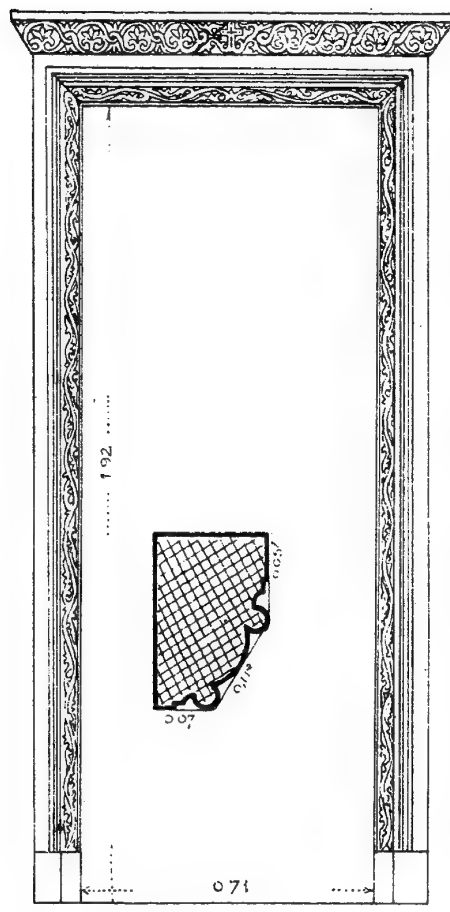
τῶν παλαιῶν κιονίσκων καὶ κιονοκρανῶν των σωζομένων πιθανώτατα μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τεμαχίων τῆς ἐν τῇ μονῇ πλουσίας συλλογῆς, ἀλλὰ μὴ δυναμένων ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθῶσι¹.

Πλαίσια θυρῶν. Ὡς εἵπομεν ὁ νάρθηξ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως

ναὸν διὰ τριῶν θυρῶν, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλῖτος. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων ἡ μέση, ἡ βασιλείος, εἶναι μεγαλυτέρα τῶν πλαγίων (κούφωμα μέσης 1.13×2.00 , πλαγίων 0.71×1.92) καὶ ἔχει πλουσιώτερον τὸν διάκοσμον τῶν μαρμαρίνων πλαίσιων τῆς, ὅτινα, ὥς καὶ τῶν μικρῶν, συνίστανται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ πειοσχήμου περιβλήματος τοῦ ἀνοίγματος, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ στέφοντος τὴν ἄνω πλευρὰν τοῦ περιβλήματος γείσου (εἰκ. 21).

Ἡ ὀριζοντία τομὴ τῶν πλαίσιων καὶ τῶν τριῶν θυρῶν, εἶναι ἡ τυπικῶς κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα ἐφαρμοζομένη ἥτοι ἡ παρουσιάζουσα τὸ πλαίσιον λοξῶς ἀποτετμημένον ἐν τῷ μέσῳ, μὲ ἓν βεργίον ἐκατέρωθεν τῆς λοξῆς ἐπιφανείας, ἐν κοῖλον κυμάτιον καὶ μίαν ἐπίπεδον ταινίαν (εἰκ. 21). Ἐπὶ τῆς λοξῆς ταινίας τίθεται τὸ κόσμημα, ὅπερ εἶναι διάφορον εἰς τὴν μέσῃν καὶ εἰς τὰς ἄκρας θύρας. Οὕτω ἐν ᾧ εἰς τὰς μικρὰς συνίσταται ἀπὸ συνεχῆ ἔλικα μετ' ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης (εἰκ. 21), εἰς τὴν μέσῃν ἀπαρτίζεται ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων σχημάτων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ ἐχόντων τὸ ἐσωτερικὸν πεπληρωμένον διὰ φυτικῶν θεμάτων ἥτοι συνδυασμοῦ τριφυλλίων καὶ τοῦ λίαν συνήθως ἀπαντωμένου θέματος τοῦ «δένδρου» κατὰ Strzygowski, Altai-Iran u. Völkerwand. σ. 77). Τὸ κόσμημα πληροῖ διὰ λοξῶν τομῶν ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν, γίνεται δὲ χρῆσις καὶ τρυπάνου εἰς τινὰ σημεῖα του.

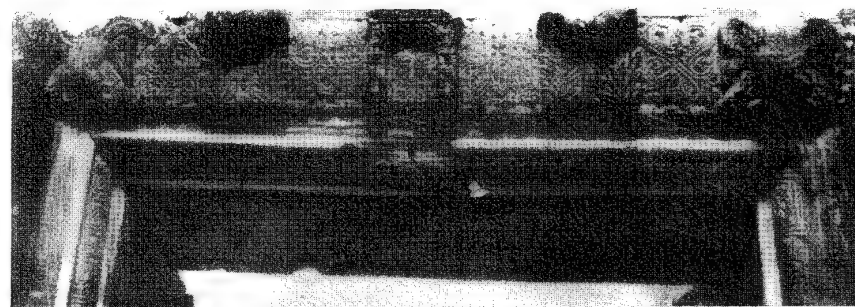
¹ Ἐν τῇ ἀναπαραστάσει τῆς εἰκόνης 15 ἐσχεδιάσθη ἐν τῷ τυπάνῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς τρίλοβον παράθυρον, οὗτινος δὲν σώζεται σήμερον οὐδὲν λείψανον.

Εἰκ. 21. Μαρμαρίνον πλαίσιον τῆς νοτίας θύρας. Ἐν τῷ μέσῳ ἡ τομὴ τοῦ πλαίσιου τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

Τόσον τὸ κόσμημα ὅσον καὶ αἱ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ γλυφαὶ τῶν σταθμῶν δὲν φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ διακόπτονται, τῆς μὲν μέσης θύρας εἰς ὕψος 0.23 τῶν δὲ ἄκρων εἰς 0.12⁵, τοῦ ὑπολοίπου συνεχιζομένου δι' ἑφαπτομένων εἰς τὸ περιγράμμα τῆς τομῆς ἐπιπέδων (εἰκ. 21).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ στέφοντα τὰ πλαίσια γείσα, ταῦτα εἰς μὲν τὰς μικρὰς θύρας ἔχουσι τὴν συνήθη λοξότητα μορφὴν (εἰκ. 21), φέροντα ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ παρατεταγμένων ἀνθεμίων περιβαλλομένων ὑπὸ κίκλων συμπλεκόμενων διὰ κόμβων, εἰς δὲ τὴν μέσῃν ἔχει ὕψος μεγαλύτερον καὶ τομὴν καμπύλην. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ γείσου τούτου (εἰκ. 22), ἥτις παρουσιάζει καὶ ζωηρῶς ἐξέχοντα διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἥτοι 1) ἐν τῷ μέσῳ τοξὺλλον περιβάλλον ἀνάγλυφον σταυρὸν καὶ

Εἰκ. 22. Ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου θύρας τοῦ νάρθηκος.

στηριζόμενον ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συμπλεκόμενων διὰ ταινιῶν 2) εἰς τὰ ἄκρα ἀνὰ ἓνα αὐτὸν κατ' ἐνώπιον, ἔχοντα τὰς πτέρυγας ἀνεπτυγμένας—πλὴν δυστυχῶς τὴν κεφαλὴν ἀποκεκρουμένην—καὶ τέλος 3) μεταξὺ τόξου καὶ αὐτῶν ἀνὰ ἓν ὀρθιον φύλλον ἀκάνθης ἀνακαμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω εἰς τὸ ἄνω μέρος (εἰκ. 22). Τὰ μεταξὺ τῶν ἐξέργων διαστήματα τῆς καμπύλης ἐπιφανείας κοσμοῦνται τὰ μὲν δύο μέσα διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων ἀνθεμίων, τὰ δὲ δύο ἄκρα διὰ χιαστὶ διατεταγμένων ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν εἰς ἔλικας ἢ τρίφυλλα.

Τὸ σύνθετον εἶδος, ἐλαφρῶς ἀναγλύφου καὶ ἐξέργου διακοσμήσεως, ἀπαντάται εἰς ἐπιστύλια τέμπλων ἢ κοσμητῆς κατὰ τὸν 12^{ον}¹, 13² καὶ 14^{ον}³ αἰῶνα.

¹ Ὁμορφὴ ἐκκλησιᾶ Ὁρλάνδος, Ἡ ὁμορφὴ ἐκκλησιᾶ Ἀθῆναι 1921 σ. 23. Ναὸς Ἀμφίσσης (Ἀρχεῖον Β. Μν. Α' σ. 194 εἰκ. 11). Μουσεῖον Π. Κορίνθου, Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Δελτ. 1918 παρ. σ. 9.

² Ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων Strzygowski, Δελτ. Ἰστ. Ἑθν. Ἑταιρ. τ. Γ' σ. 122 πίν. Α' ὅρα καὶ Εὐρετήριο μεσαιων. μνημ. τευχ. Γ' σελ. 174 εἰκ. 233.

³ Τέμπλα ἐκκλησιῶν Μυστρά. Millet, Mistra πίν. 49, 1 σ. 58, 4.

Τὸν 11^{ον} δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐν μεγάλῃ χρήσει καίτοι τὰ κομβία ἀπαντῶσιν ἤδη ἐν Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος¹.

Τὰ θυρόφυλλα, δι' ὧν ἐκλείοντο πάλαι αἱ θύραι, δὲν διεσώθησαν· ἀντ' αὐτῶν σήμερον διατηροῦνται ἄλλα ξύλινα θυρόφυλλα, ἅτινα κατεσκευάσθησαν τὸ 1830 κατὰ σχέδιον μουσουλμανικὸν ἦτοι μὲ λοξῶς τεθειμένα ὀρθογώνια τύμπανα

Εἰκ. 23. Θυρόφυλλα βασιλείου θύρας.

(εἰκ. 23) οἷα συναντῶμεν καὶ εἰς ἀρχοντικά χριστιανικά σπίτια τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος. Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς μανθάνομεν ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης διὰ μέλανος χρώματος εἰς τὸ ἄνω μέρος ἐκάστου θυροφύλλου ἀριστερᾷ μὲν διὰ ψηφίων (,ΑΩΛ'), δεξιᾷ δὲ ἀριθμητικῶς 1830.

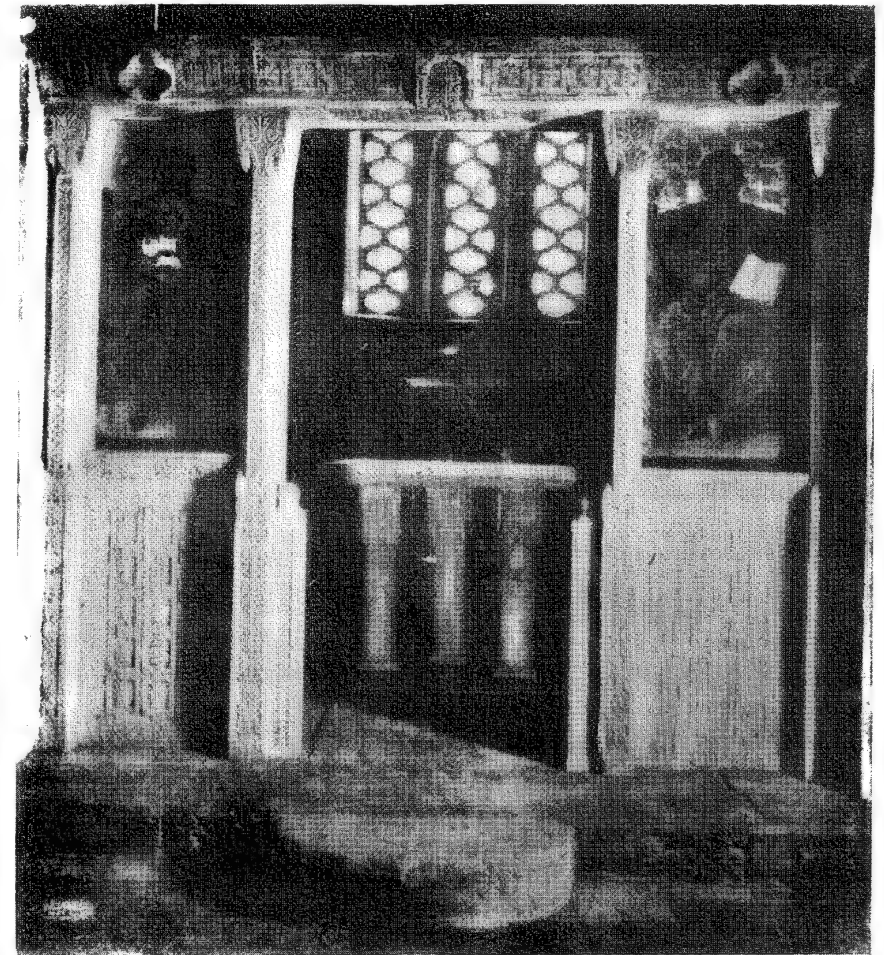
Τέμπλον. Τὸ μαρμαρίνον διάφραγμα, ὅπερ ἐχώριζε τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ ἦτο ἰδρυμένον ἐγκαρσίως μεταξὺ τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων καὶ παρὰ τὸ μέτωπον αὐτῶν. Ἐβραине, ὡς συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς, ἐπὶ μιᾷ καὶ μόνῃς εὐθυγράμμου, ταπεινῆς βαθμίδος². Θράνυσθ' ἐν τῇ οἷδε πότῃ καὶ ἐκ τίνος αἰτίας ἀντικατεστάθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπὸ εὐτελοῦς καὶ κακοτέχνου ξυλίνου εἰκονοστασίου. Ἐσχάτως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος σωζομένων ἐγκοπῶν καὶ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτῶν λειψάνων ἐπεχείρησα τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου,

ἣς εἰκόνα παρέχει ἡ ὑπ' ἀριθ. 24 φωτογραφία. Ὅφειλ' ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶμαι ἀπολύτως βέβαιος, ὅτι πάντα τὰ χρησιμοποιηθέντα τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ· διότι ἡ συλλογὴ τῶν γλυπτῶν τῆς μονῆς εἶναι τόσον πλουσία εἰς λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων, ὥστε πλείονα τοῦ ἐνὸς γλυπτὰ νὰ ταιριάζουν ἐξ ἴσου καλῶς εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν θέσιν.

¹ Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis-London 1901 πίν. 22, 23, 25.

² Ἡ πρὸ τῆς Ὁραίας πύλης στρογγύλη προεξοχή εἶναι νεωτέρα προσθήκη.

Πάντως ἡ γενικὴ διάταξις τοῦ τέμπλου δηλ. ἡ θέσις τῶν κιονίσκων καὶ τὸ ὕψος αὐτῶν εἶναι ἀσφαλῆς, συναγομένη ἢ μὲν ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς βαθμίδος ἐγκοπῶν, τὸ δὲ ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν κτιστῶν πεσσῶν παλαιῶν ἰχνῶν τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 24. Τὸ μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἀνεστηλώθη.

Ἀσφαλῆς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ μορφή καὶ διακόσμησις τῶν κιονίσκων· διότι ἔχομεν ἐξ αὐτῶν πλείονα ὅμοια τεμάχια (πβλ. εἰκόνα 48) προσαρμολύμενα εἰς τὰς ἐγκοπὰς. Εἶναι δὲ ταῦτα τετραγώνου μὲν τομῆς εἰς τὸ κάτω μέρος, ἡμιεργώνου δ' εἰς τὸ ἄνω μὲ μικρὰς βαλανοειδεῖς ἀποφύσεις κατὰ τὴν συνένωσιν τῶν δύο. Καὶ τὸ μὲν κάτω μέρος κοσμεῖται ἐμπρὸς εἰς ἄλλα μὲν δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύ-

πτου ἑλικοειδοῦς κλιματίδος, ἧς τὰ κενὰ πληροῦνται δι' ἀνθεμίων (εἰκ. 24), εἰς ἄλλα δὲ διὰ παρατεταγμένων τετραγώνων πληρουμένων δι' ἀνθεμίων (εἰκ. 48) ἢ δὲ μέσῃ ταινίᾳ τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ διὰ πλέγματος ἁλυσσοειδοῦς. Ἡ συνένωσις τῶν δύο διακοσμήσεων γίνεται διὰ μικροῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 48). Ὡς κιονόκρανα ἐχρησιμοποίησα τὰ φέροντα διάκοσμον ἐκ δύο σειρῶν ὀρθῶν ἑλίκων, ὧν αἱ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἐφάπτονται ἀλλήλων, αἱ δὲ τῆς ἄνω χωρίζονται δι' ἀνθεμίον (εἰκ. 24). Τοιούτων κιονοκράνων ὑπῆρχον ἐν τῇ συλλογῇ πλείονα τῶν δύο, ὧν αἱ διαστάσεις συνεφώνουν πρὸς τὰς τῶν κιονίσκων καὶ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τούτους. Τοῦναντίον ἀπολύτως βεβαία εἶναι ἡ τοποθέτησις τοῦ ὥραίου ἐπιστυλίου τῆς εἰκόνος 24· διότι τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας του ἐγκοπᾶς ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τὰς ἐπὶ τῆς βαθμίδος. Ὡς διακόσμησιν τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας φέρει τὸ ἐπιστύλιον σειρὰν τετραγώνων συναπτομένων πρὸς ἀλλήλα καὶ πρὸς τὰς ἄνωθεν καὶ κάτωθεν ὀριζοντίας ταινίας διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων εἰκονίζονται ἄλλοτε μὲν ἀκανθοειδῆς ἀνθέμιον, ἄλλοτε δὲ σύμπλεγμα τεσσάρων κύκλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ὡς δεικνύει ἐν λεπτομερείᾳ ἡ εἰκὼν 48. Τὸ ἐξ ὀρθογωνίων κόσμημα διακόπτεται κατὰ τὰ μέσα τῶν ἀνοιγμάτων ὑπὸ ζωηρῶς προβαλλόντων διακοσμητικῶν στοιχείων ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τοξυλλίου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων ταινιοδέτων κιονίσκων καὶ περιβάλλοντος σταυρὸν μετ' ἀνθεμίων, εἰς τὰ πλάγια δὲ ἡμισφαιρικῶν κομβίων, ἅτινα ἔφερον ἄλλοτε πλεκτόν, διάτρητον κόσμημα, σήμερον δυστυχῶς κατεστραμμένον (εἰκ. 24). Ἡ παρουσία ἐξέργων διακοσμητικῶν στοιχείων εἰς τὸ ἐπιστύλιον, ἅτινα δὲν παρατηροῦνται εἰς πολλὰ ἄλλα γλυπτὰ τῆς συλλογῆς, καθιστᾷ τὴν ταύτισίν του πιθανωτέραν· διότι ὁμοιον σύστημα ἐχρησιμοποιήθη, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 22).

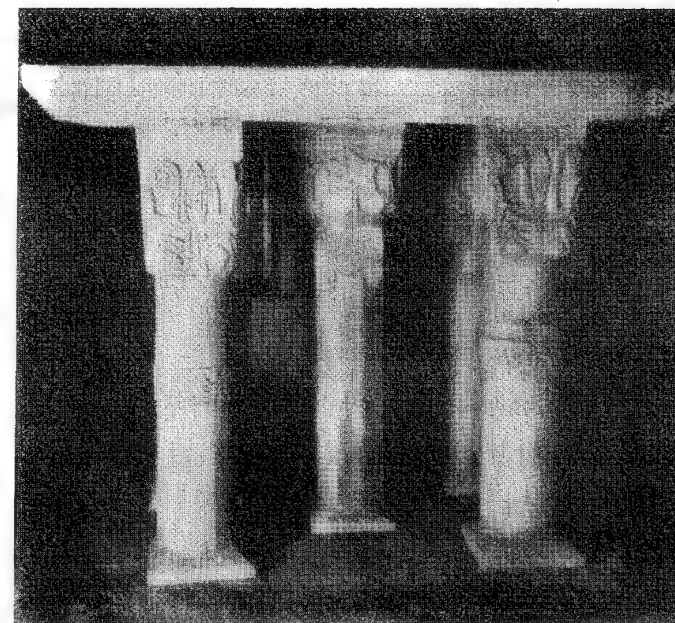
Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι πλὴν τῆς κεκλιμένης καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου φέρει ὑπὲρ τὸ μέσον ἀνοιγμα ἀνάγλυπτον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ δύο τετραγώνων μετὰ κόμβων καὶ σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ (εἰκ. 24).

Ὡς θωρακία πληροῦντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων κενὰ ἐχρησιμοποίησα, ἐκ τῶν ἐν τῇ συλλογῇ ἀποκειμένων, ἐκεῖνα, ἅτινα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως θέματος καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τεχνολογίας συνεφώνουν περισσότερον πρὸς τὸ ἐπιστύλιον ἥτοι ἐκεῖνα, ἅτινα ἐντὸς ἐλαφρῶς λοξοῦ περιθωρίου κοσμουμένου δι' ἀνακαμπτομένου ἑλικοειδοῦς φύλλου (εἰκ. 24) ἔφερον τετράγωνα συναπτόμενα διὰ κόμβων μὲ πληρώματα ἐκ σταυρῶν, τετραφύλλων, τετρακύκλων καὶ ἄλλων συγγενῶν θεμάτων. Λεπτομέρειαν τοῦ κοσμήματος τούτου βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 44. Ὡς στέψιν τῶν θωρακίων ἐχρησιμοποίησα λοξό-τμητον γείσον κοσμούμενον ἐμπρὸς δι' ἀνθεμίων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων (εἰκ. 24).

Οἱ μεσαῖοι κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἦσαν συμφνεῖς πρὸς πεσίσκους ἀπολήγοντας εἰς σφαιροειδεῖς λαβὰς (πόμολα) (εἰκ. 24). Ἡ προσθία ἐπιφάνεια

τῶν πεσίσκων τούτων κοσμεῖται διὰ πλέγματος ἢ δὲ ἑλευθέρα αὐτῶν ἀκμὴ διὰ τοῦ συνήθους ἀτρακτοειδοῦς, βυζαντινοῦ ἀστραγάλου (εἰκ. 25).

Ἁγ. Τράπεζα. Πλὴν τοῦ τέμπλου εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς μορφήν ἀποκατεστάθη καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα (εἰκ. 25). Αὕτη διετηρεῖτο ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν της, ἀλλ' ἐπειδὴ τινὲς ἐκ τῶν ποδῶν αὐτῆς εἶχον θραυσθῇ ἐνετειχίσθησαν πάλαι, χάριν ἀσφαλείας, ἐντὸς ὀρθογωνίου παραλληλεπιδέου σώματος. Ἡδη διαλυθείσης τῆς τοιχοποιίας εὐρέθησαν ἐντὸς οἱ κορμοὶ 3 κιονίσκων ἐπὶ δὲ

Εἰκ. 25. Ἡ Ἁγία Τράπεζα, ὡς ἀνεστηλώθη.

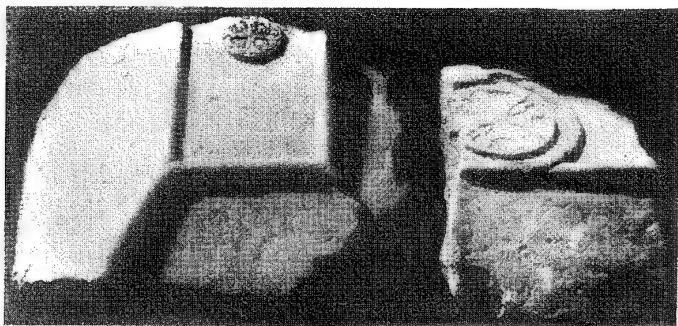
τοῦ δαπέδου ἐφάνησαν αἱ ἐγκοπᾶι διὰ πέντε στηρίγματα, ὧν τὸ μὲν ἐν ἐν τῷ κέντρῳ, τὰ δὲ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας.

Αἱ βυζαντιναὶ Τράπεζαι ἔχουσι συνήθως τέσσαρα στηρίγματα (Ἁγ. Θεοδώρα Ἀρτης, Ἁγ. Τριάς Κριεζώτη κλπ.) ἐπομένως ἢ τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀποτελεῖ κατὰ τοῦτο ἐξαίρεσιν. Ἐκ τῶν 5 κιονίσκων, οἵτινες ἐβάσταζον τὴν καλυπτήριον πλάκα, ὁ μὲν μέσος ἦτο ὀκτάγωνος, οἱ δὲ ἄκροι κυλινδρικοί, πάντες ὁμως βαίνουνσιν ἐπὶ ταπεινῶν τετραγώνων πλίνθων (εἰκ. 25). Τὰ κιονόκρανά των ἐν τούτοις εἶναι διάφορα· διότι ἐν ᾧ τοῦ μέσου εἶναι κυβόσχημον μὲ ὥραϊαν διακόσμησιν ἐκ φύλλου ἀμπέλου ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς (εἰκ. 25 καὶ 50), τὰ τῶν ἄκρων εἶναι ὑψηλὰ μὲ ἀνόργανον καὶ σκληρᾶς τεχνικῆς διακόσμησιν (εἰκ. 25) μαρτυροῦσαν πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Προέρχονται λοιπὸν πιθανώτατα

τὰ τελευταῖα ἔκ τινος ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένης ἐπισκευῆς¹. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου μέσον κιονόκρανον τοῦτο καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας θ' ἀνήκη εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸ πολὺ εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ἀποτελεῖ δ' ἐν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τῆς ἐπὶ βυζαντινοῦ γενικῶς καὶ οὐχὶ στενῶς βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ὡς ὑπεστηρίχθη², εὐρείας ἐφαρμογῆς τῆς διὰ φύλλων ἀμπέλου διακοσμῆσεως.

Σαρκοφάγος. Περαιόντες τὸν περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ παλαιὸν καθολικὸν γλυπτῶν λόγον θ' ἀναφέρωμεν δύο τεμάχια ἔξ ἰόχρου λίθου (Κακονισκίρη). Ταῦτα (εἰκ. 26) λόγῳ τοῦ σχήματός των (ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος ὀρθογώνιου βάσεως) πρέπει ν' ἀνήκωσιν, ὡς ἔξ ἄλλων παραδειγ-

Εἰκ. 26. Τεμάχια ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀρκοσολίῳ τοῦ νάρθηκος σαρκοφάγου.

μάτων συνάγομεν³, εἰς κάλυμμα σαρκοφάγου. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῶν ἐπιφανείας φέρουσιν ἀναγλύπτους σταυροὺς μετ' ἀνθεμίων ἐντὸς κύκλου. Ὁ μέγας κύκλος θὰ εὐρίσκετο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τοῦ καλύμματος, ὁ δὲ μικρὸς εἰς τὸ ἄκρον. Ἐτερον δὲ μικρὸν κύκλον πρέπει ν' ἀποκαταστήσωμεν εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ καλύμματος. Ὑπολογίζοντες τὸ πλάτος καὶ τὸ μήκος τοῦ καλύμματος παρατηροῦμεν, ὅτι ταῦτα συμφωνοῦσι πρὸς τὰ τοῦ κενοῦ, ὅπερ κατα-

¹ Ἐπὶ ἐνὸς κορμοῦ εὐρεθαι ἔκγλυφος ἡ χρονολογία 1740.

² B. Filon ἐν *Mélanges Ch. Diehl*, Paris, II σ. 11 Παράβαλε καὶ τὴν σχετικὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Filon ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' 454. Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἀναφερόμενα παραδείγματα κιονοκράνων μετὰ φύλλων ἀμπέλου προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: 1) τὸ ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Ἀσπλάθου, (εἰκόνα του ὄρα παρὰ Bréhier, *Nouv. Archives des Missions scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913* πίν. II εἰκ. 3) 2) τὸ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ραβέννης (Bréhier, ἑ. ἀ. πίν. III εἰκ. 2) καὶ 3) τὸ ἐν Parenzo τῆς Ἰστρίας (Errard et Gayet, *Parenzo* πίν. VI, 4).

³ Σαρκοφάγος Τολώσης (Toulouse) A. Pératé ἐν *Histoire de l'Art* τοῦ Michel I, 1 σ. 69 εἰκ. 42. Σαρκοφάγος Καπανδρίτη ἐν Θεσσαλονίκῃ Ξυγγόπουλος, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 351 εἰκ. 4.

λείπεται διὰ τὴν κάτωθεν τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι ἀρκοσολίου σαρκοφάγον, ἣτις ἄγνωστον εἰς τίνα ἀνήκεν. Τὰ τεμάχια ἐπομένως ἀνήκουσιν εἰς τὸ κάλυμμα τῆς ἐν τῷ ἀρκοσολίῳ σαρκοφάγου, ἥς σήμερον ἔλλειπει καὶ τὸ σχήματος ὀρθογώνιου σῶμα, ὅπερ θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ πιθανώτατα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἰόχρου λίθου, ἔξ οὗ καὶ τὸ κάλυμμα, κατεσκευασμένον.

Β) ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

Τὸ κατὰ τὸ δυτικὸν ἡμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ προσκεκολλημένον παρεκκλήσιον (εἰκ. 12) τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν. Εἶναι μικρὸς ὀρθογώνιος ναῖσκος, ἄστυλος, μετὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν, ὧν αἱ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον εἶναι πολὺ ἀβαθέστεραι τῶν λοιπῶν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς¹. Πρὸς ἀνατολὰς θὰ ὑπῆρχε βεβαίως ἡ τρίπλευρος κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἣτις ὅμως εἰς χρόνους μεταγενεστέρους κατηδαφίσθη, ἵνα ἐπεκταθῇ τὸ παρεκκλήσιον καὶ περιλάβῃ τὸν παρὰ τὸ διακονικὸν ὀρθογώνιον χώρον, ὅστις φαίνεται ἐπὶ τῆς εἰκόνης 1. Τὸ μεταγενέστερον τοῦτο κτίσμα κατηδαφίσσαμεν ἐν ἔτει 1932, ἀνεκτίσαμεν δ' ἐπὶ τῶν παλαιῶν θεμελίων τὴν τρίπλευρον παλαιὰν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι 14.

Ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ παρεκκλησίου εὐρίσκεται κατὰ 0.80 μ. περίπου χαμηλότερον τῆς τοῦ καθολικοῦ· τούτου ἕνεκα ἡ ἐπικοινωνία των δὲν γίνεται ἀπ' εὐθείας, ἀλλὰ διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετηθείσης πρὸ τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ καὶ ὁδηγούσης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ παρεκκλησίου (εἰκ. 12). Εἶναι δὲ τὸ δάπεδον τοῦ παρεκκλησίου σήμερον ἐστρωμένον δι' ἰοχρῶν πλακῶν (Κακονισκίρη) μετὰ λευκῶν παρυφῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὗται δὲν εἶναι αἱ ἀρχικαί· διότι εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ διατηρεῖται εἰσέτι ὀρθογώνιον πλαίσιον με ὥραιον ἄλυσσοειδὲς κόσμημα ἐκτελεσμένον διὰ πολυχρῶμων μικρῶν ψηφίδων (εἰκ. 12). Τὸ πλαίσιον δὲ τοῦτο θὰ περιέβαλλε ὀρθογώνιον πλάκα ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ὅμοιον δάπεδον πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ παρεκκλησίου.

Οἱ τοῖχοι εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπικεχρισμένοι μὴ διατηροῦντες σήμερον οὐδὲν ἴχνος τοιχογραφίας. Τὸ χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ κτιστὸν τέμπλον εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων· εἰς αὐτὸ εὖρον ἐντοιχισμένα τεμάχια θωρακίων τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποίησα εἰς τὴν ἀναστήλωσίν του.

¹ Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνήθης κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν. Ἀναφέρω προχειρῶς τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ (Ὁρλάνδος Ἀθηνᾶ ΛΕ σ. 177 εἰκ. 9), τὸν ἁγ. Βασίλειον τῆς Ἀπιδέας (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Α' σ. 134 εἰκ. 9).

Ὡς τὸ καθολικὸν οὕτω καὶ τὸ παρεκκλήσιον ἦτο ἐκτισμένον διὰ πωρολίθων κατὰ τὸ ἰσοδόμον σύστημα. Ἐπὶ τῆς μόνης σήμερον ὁρατῆς νοτίας πλευρᾶς του (εἰκ. 1 καὶ 14) διακρίνονται δύο μεγάλα, ἐπ'ἀλλήλα πλίνθινα τόξα ἐν κλιμακῶσει, κατοπτρίζοντα ἐσωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν νοτίαν καμάραν. Τὸ τύμπανον τῶν τόξων τούτων, εὐρισκόμενον σήμερον εἰς τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ τόξα ἐπιφάνειαν καὶ κατεσκευασμένον δι' εὐτελοῦς τοιχοποιίας, εἶναι μεταγενεστέρων χρόνων προσθήκη εἰς τὸ περισσότερον εἰσέχον παλαιότερον. Τοῦτο βεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐνθα σώζονται εἰσέτι ἐν τῇ νοτίᾳ καμάρᾳ τὰ λείψανα τοῦ χάριν αὐξήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου κατεδαφισθέντος παλαιοῦ τυμπάνου, ἐξ ἧς κατεδαφίσεως ἡ νοτία καμάρα ἀπέβη βαθυτέρα τῆς βορείου ἥτοι ἀσύμμετρος πρὸς αὐτὴν (πβλ. εἰκ. 12). Ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ τυμπάνου θὰ ἠνοίγετο βεβαίως μονόλοβον παράθυρον, οἷον ἐσχεδίασα ἐν τῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 15) καὶ οὐχὶ τὸ σήμερον σωζόμενον μικρὸν καὶ ἀσύμμετρον ἀνοιγμα (εἰκ. 1 καὶ 14).

Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ὁ ὠραίος αὐτοῦ τροῦλλος (εἰκ. 1, 14). Οὗτος ἐκτισμένος ἰσοδόμως ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον, τοῦ ὁποίου ἐκάστη μὲν πλευρὰ διατρυπᾶται ὑπὸ μονόλοβου παραθύρου φέροντος ἐπ'ἀλλήλα, πλίνθινα, τοξωτὰ πλαίσια, ἐκάστη δ' ἄκμῃ ἐνισχύεται διὰ πωρίνου κιονίσκου. Οἱ κιονίσκοι δ' οὗτοι συνάπτονται ἄνω διὰ καμπύλου πωρίνου, λοξο-τμήτου γείσου, ὁμοκέντρου πρὸς τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων. Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων σώζονται εἰσέτι ἰσχυρῶς ἐξέχουσαι ὑδρορροαί, συμπεραίνω, ὅτι ἡ πρὸς τ' ἄνω ἀπόληξις τοῦ τροῦλλου ἦτο ἀρχικῶς κυματοειδής, ὥς καὶ ἡ τοῦ καθολικοῦ, οὐχὶ δ' ὥς εἶναι σήμερον ὀριζοντία, ἀποβᾶσα μεταγενεστέρως τοιαύτη διὰ τῆς προσθήκης τυμπάνου. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ γέννησις τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν παραθύρων τονίζεται διὰ πωρίνης λοξατμῆτου ταινίας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (πβλ. εἰκ. 3), ὑπερ ἀσφαλῶς ἀντιγράφει καθ' ὅλα τὸ παρεκκλήσιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ παρεκκλησίου, ἐπειδὴ ὁ βόρειος τοῖχος του συμπίπτει πρὸς τὸν νότιον τοῦ καθολικοῦ, πρέπει νὰ συμπεραίνωμεν, ὅτι εἶναι ἡ σύγχρονον ἢ προγενέστερον ἐκείνου. Πάντως ὁ τροῦλλος του προέρχεται ἐκ μετασκευῆς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ παρεκκλήσιον νὰ ἦτο τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Συμβόλου, ἣν ἐπεξέτεινεν ὁ Ὅσιος, ὅταν ἀνελαβε τὴν ἡγουμενίαν της.

Γ) Ο ΕΣΩΝΑΡΘΗΣ

Εἵπομεν ἂνωτέρω (σ. 61) ὅτι ὁ νάρθηξ τοῦ καθολικοῦ ἐκλείετο ἀρχικῶς πρὸς δυσμὰς διὰ τοίχου φέροντος ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Σὺν τῷ χρόνῳ αὐξή-θέντος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν ὁ στενὸς παλαιὸς νάρθηξ ἦτο ἀνεπαρκῆς ἐκρίθη δὲ τούτου ἕνεκα ἀναγκαία ἡ κατεδάφισις τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἡ πρὸς δυσμὰς ἐπέκτασις, κατὰ τὸν τύπον τῆς *λιτῆς* τῶν μεγάλων μοναστη

ριακῶν ναῶν, ἰδίᾳ τοῦ Ἀγ. Ὁρους. Οὕτω τὸν μὲν κατεδαφισθέντα τοῖχον ἀντικατέστησαν δύο στηρίγματα (εἰκ. 12) ἡ δὲ πρόσοψις μετετοπίσθη πρὸς δυσμὰς κατὰ 3,50 περίπου μέτρα. Ἄλλ' ἡ μεγέθυνσις δὲν περιορίσθη μόνον εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα· ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὰ πλάγια διὰ τῆς κατασκευῆς δύο πτερύγων, ὧν ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν, ὡς εἰσδύουσα εἰς τὸν φυσικὸν βράχον, ἔλαβε τὴν μορφήν ὀρθογωνίου τυφλῆς κόγχης, ἡ δὲ πρὸς νότον, ἔχουσα τὸ δάπεδον ταπεινότερον, διεμορφώθη ὡς στοά, ἥτις κάμψασα πρὸς ἀνατολὰς συνηνώθη πρὸς τὸ παρεκκλήσιον, οὗτινος ἐσχημάτισε τὸν νάρθηκα (εἰκ. 12). Τὰ κτίσματα τῆς περιόδου ταύτης ἐδηλώθησαν ἐπὶ τῆς κατόψεως (εἰκ. 12) διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως.

Ἡ ἐπέκτασις τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῆς νοτίας πτέρυγος κατεσκευά-σθη ὑψηλῇ, διώροφος. Ἡ κάλυψις τοῦ κεντρικοῦ κιονοστηρίκου τμήματος ἐγένετο κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ὑψηλῶν κυλινδρικών θόλων, βαϊνόντων ἀπ' ἀνα-τολῶν πρὸς δυσμὰς κατὰ δὲ τὰ πλάγια διὰ χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρῶν (εἰκ. 16), δι' ὁμοίων δ' ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐκαλύφθησαν ἢ τε βόρειος καὶ ἡ νοτία πτέρυξ.

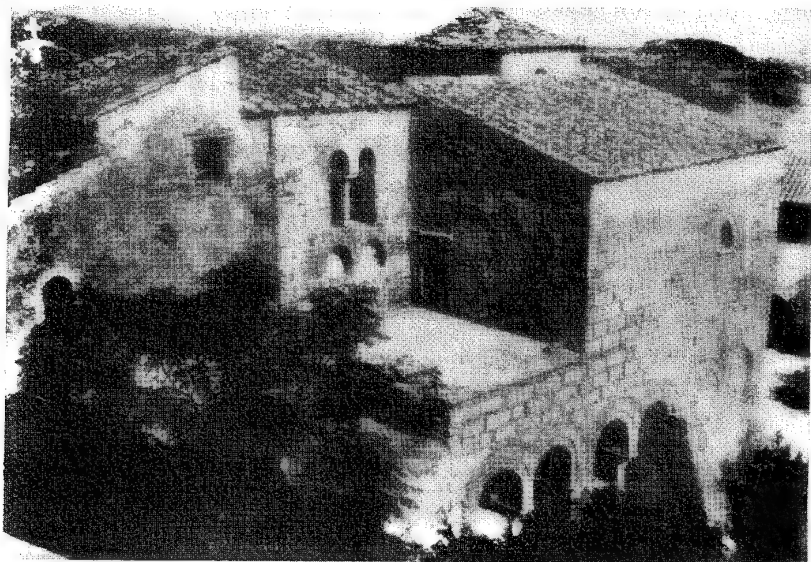
Ἡ δυτικὴ πρόσοψις τῆς προεκτάσεως ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἀδιάθροτος παρουσιάζουσα εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον μίαν τοξωτὴν θύραν¹ κατὰ προέκτασιν τῆς ἐσωτερικῆς βασιλείου πύλης καὶ δεξιᾷ ἐν δίλοβον παράθυρον καὶ μικρὰν θύραν προσπελάσεως εἰς τὴν νοτίαν πτέρυγα, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον δίλοβον παράθυρον, ὅπερ διατρυπᾷ τὸ δυτικὸν τύμπανον τοῦ μέσου θόλου καὶ εἶναι ὁρατὸν ἐπὶ τῆς εἰκόνης 27. Ὁμοίον δίλοβον παράθυρον διατρυπᾷ καὶ τὸ ἀνατολικὸν τύμπανον τοῦ αὐτοῦ θόλου, βλέπον πρὸς τὸν τροῦλλον τοῦ καθο-λικοῦ (ὄρα τομὴν εἰκ. 16). Ἄλλο παράθυρον ἐπίσης θὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὸ δίλοβον τοῦ ἰσογείου.

Πολὺ πλουσιωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν διαμόρφωσιν ἔλαβεν ἡ νοτία πτέρυξ κατὰ τὴν νοτίαν αὐτῆς πλευράν. Αὕτη εἰς τὸ ἰσόγειον κατεσκευάσθη μὲ δύο ἀψίδας βαϊνούσας ἐπὶ ἰσχυρῶς ἐξεχόντων ποδαρικῶν (εἰκ. 15). Αἱ ἀψίδες αὗται σήμερον κρύπτονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ νεωτέρας ἀντηρίδος ἀφ' ἑτέρου δ' ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κωδωνοστασίου (εἰκ. 12). Περιέβαλλον δ' αἱ ἀψίδες ἄνω μὲν τύμ-πανα διατρυπώμενα ὑπὸ μονόλοβων παραθύρων, κάτω δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα πεταλόμορφα, ὧν τὸ πρὸς δυσμὰς ἀντικατεστάθη ἀργότερον ὑπὸ διλόβου παρα-θύρου (εἰκ. 15). Διὰ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐγένετο ἡ προσπέλασις τοῦ παρεκ-κλησίου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὸ τῆς στοᾶς, ἥς ὅμως ἀργότερον τὸ δυτικὸν ἤμισυ ὑψώθη, ἵνα φθάσῃ τὴν στάθμην τῆς λιτῆς, ὅποτε ἐχωρίσθη καὶ διὰ τοίχου τὸ ἀνατολικὸν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ

¹ Ἡ θύρα αὕτη ἀργότερον ἐδέχθη ὀρθογώνιον πλαίσιον ἀπαρτισθὲν ἐκ μαρμάρων, ληφθέντων ἐκ τοῦ ἐρειπωθέντος παραλαυρίου τοῦ Σωτήρος, ὡς πείθει τὸ ἐπὶ τοῦ ὑπερ-θύρου αὐτῆς κόσμημα, ὅπερ εἶναι ὁμοίον πρὸς τὸ τῆς εἰκόνης 6. Τὸ ὑπερθύρον ἄλλως τε τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀνοργάνως ἐπὶ τῶν σταθμῶν τεθειμένον.

ἡμίσεος τῆς πτέρυγος (εἰκ. 12). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται διατὶ τὸ ἐπὶ τοῦ διαπέδου τῆς πτέρυγος ψηφιδωτὸν κόσμημα, περὶ οὗ εἵπομεν ἐν σελ. 77, εἶναι μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικόν του ἡμίου ὁρατὸν καὶ συνεχίζεται ὑπὸ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον (εἰκ. 12).

Ἡ νοτία πτέρυξ ἔφερεν ὄροφον, ὅστις ὁμως δὲν φαίνεται νὰ ἦτο προσ-
σιτός. Εἶχε δ' οὗτος πρὸς νότον μὲν δύο μονόλοβα τοξωτὰ παράθυρα, ἐν
δ' ἴσως πρὸς δυσμάς. Ἐνὸς τῶν πρὸς νότον παραθύρων σώζονται εἰσέτι
ικανὰ λείψανα ἐπιτρέποντα ἀναπαράστασιν αὐτοῦ μετ' ἐξέχοντος τριγωνικοῦ

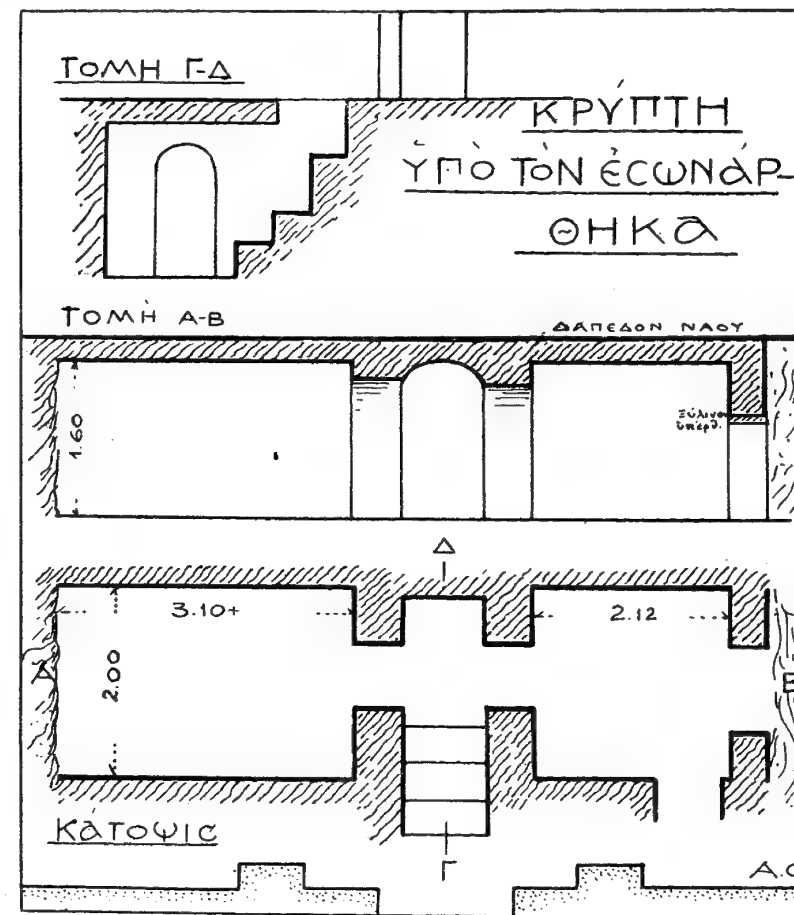
Εἰκ. 27. Ἀποψὶς τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπὸ Β.Δ.

προστεγάσματος στηριζομένου ἐπὶ δύο ἐκ λευκοῦ λίθου κιλλιβάντων, ὡς ἡ
εἰκὼν 15 δεικνύει.

Ἡ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκος εἶναι κατεσκευασμένη ἐξ ὀλοκλήρου διὰ
μαλακῶν πωρολίθων περιεχόντων καὶ κογχύλια, ἐξαγομένων ἄρα ἐκ τῆς περιο-
χῆς Μεγάρων. Ὡς σύστημα δομῆς ἐφηρμοσθῇ ἐνταῦθα τὸ ἰσόδομον πλινθο-
περίκλειστον διὰ τὰς ἐπιπέδους ἐπιφανείας, διὰ τὰ τόξα ὁμως οἱ θολῖται ἐφά-
πτονται ἀλλήλων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθου (εἰκ. 15). Περὶ τοῦ πεταλο-
ειδοῦς σχήματος τῶν τόξων—ὅπερ μαρτυρεῖ περὶ τῆς παλαιότητος τῆς λιτῆς—
ἔγραψα ἤδη ἐν Ἑπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, (τ. ΙΑ' σ. 411 ἔ.) ὅτι
εἶναι πιθανώτατα λείψανον ἀραβικῆς ἐπιδράσεως, ἥτις παρατηρεῖται εἰς μνη-
μεῖα τοῦ 10^{ου}, 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

Τό τε μέσον τμήμα τῆς λιτῆς ὡς καὶ ἡ νοτία αὐτῆς πτέρυξ ἐκαλύπτοντο
διὰ θυλινούς στέγης, τῆς τελευταίας μάλιστα σαφῆ λείψανα διατηροῦνται

κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν. Ἀπηρτίζετο δ' ἡ στέγη ἐκ στρωτήρων καὶ καλυ-
πτῆρων κεράμων, ὧν λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Εἰς στρωτὴρ
κέραμος ἑλαφρῶς κοῖλος (βέλος 0.06) μετρηθεὶς εὐρέθῃ ἔχων μῆκος μὲν 0.88,
πλάτος δὲ κάτω 0.46 καὶ ἄνω 0.42 καὶ πάχος 0.025. Τοῦτον λόγῳ τοῦ ἐξαι-

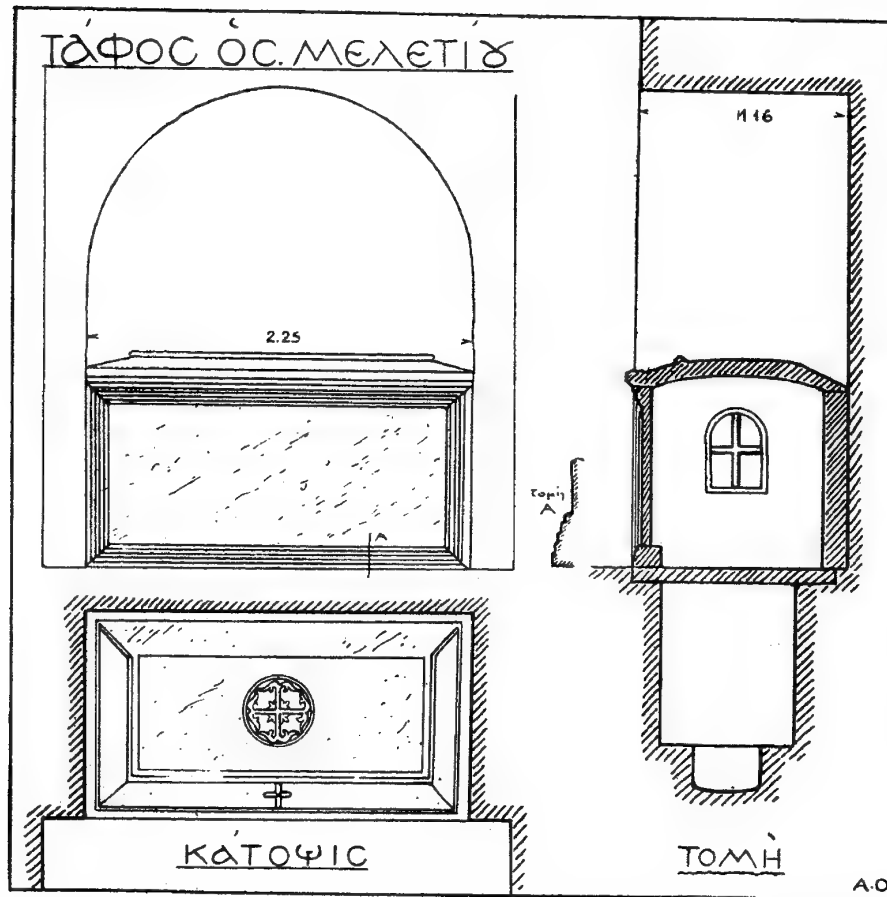

Εἰκ. 28. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ὑπὸ τὸν ἐσωνάρθηκα κρύπτης.

ρετικοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἀριότητός του ἀπέθεσα ἐν τῇ συλλογῇ. Σημειωτέον
δ' ἐνταῦθα, ὅτι παρομοίων διαστάσεων κέραμοι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ διὰ
τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

α) **Κρύπτη.** (Εἰκ. 28) εὐθὺς παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου τῆς λιτῆς ὑπάρχει
ἐν τῷ διαπέδῳ τετράγωνος ὀπή, δι' ἧς κατέρχεται τις τῇ βοηθείᾳ κτιστῆς ἐκ 4
βαθμίδων κλίμακος εἰς ὑπόγειον κρύπτην ἀπαρτιζομένην ἐξ ἐνὸς προθαλάμου

καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ θαλάμων. Ὁ πρὸς νότον μάλιστα θάλαμος, φέρων ἄνοιγμα, θὰ συνεικονῶναι καὶ πρὸς ἕτερον χώρον, ὅστις ὅμως σήμερον δὲν εἶναι προσιτός, διότι εἶναι πλήρης χωμάτων. Ὁμοίως ὁ πρὸς βορρᾶν θάλαμος φράσσεται ὑπὸ χωμάτων, ὥστε δὲν εἶναι ἀπίθανον ἢ κρύπτη νὰ ἐξετείνετο

Εἰκ. 29. Πρόσοψις, κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ τάφου τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

καὶ ὑπὸ τὴν βόρειον πτέρυγα φθάνουσα μέχρι τῆς κόγχης, ἔνθα σήμερον εὐρίσκεται ὁ **τάφος** τοῦ Ὁσ. Μελετίου. (Εἰκ. 29). Οὗτος ἀποτελούμενος ἀπὸ μεγάλην σαρκοφάγον ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου σχήματος καὶ λάρνακα ὑπ' αὐτὴν λαξευτὴν εἶναι τεθειμένος κίτῳθεν ἀρκοσολίου. Ἡ ὑπέργειος σαρκοφάγος ἀποτελεῖται 1) ἐκ μιᾶς προσθίας πλακὸς ἐξ ἐρυθροῦ λίθου (Κακονισκίρη) περιβαλλομένης ὑπὸ πλαισίου ἐκ λεικοῦ μαρμάρου μετὰ γλυφῶν καὶ 2) ἐκ μεγάλου καλύμματος, σχήματος ἀβαιθοῦς ἀντεστραμμένης σκάφης, ὁμοίως ἐξ ἐρυθροῦ

λίθου. Τὸ καλύμμα τοῦτο φέρει εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ἐπιφανείας του στρογγύλον κόσμημα - σταυρόν, οὗτινος αἱ κεφαλαὶ καταλήγουν εἰς ἀνθέμια. Τὸ σκῆνος τοῦ ἁγίου θὰ ἦτο τεθειμένον εἰς τὴν λάρνακα καὶ ὁρατὸν δι' ὀπῆς ὀρθογωνίου, ἣν ἔφερεν ἢ προσθία πλευρὰ τῆς κενῆς σαρκοφάγου, ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ὁποίας ἀνήπτετο, ὡς καὶ σήμερον, κανδήλα.

Δεπιτομέρειαι τοῦ ἐσωνάρθηκος (λιτῆς). **Κίονες.** Ὡς ἤδη εἵπομεν ὁ ἐσωνάρθηξ φέρει εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ τοίχου δύο στηρίγματα ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) ἐστιλβωμένου, ἅτινα ἔχουσι τομὴν ὀκτάγωνον καὶ συνολικὸν ὕψος 2.75 μ. Ὁ ὁλόσωμος κορμὸς των βαίνει ἐπὶ ταπεινῆς τετραγώνου πλίνθου, στέφεται δὲ τοῦ μὲν βορείου δι' ἀρχαίου δωρικοῦ κιονοκράνου ἐκ λεικοῦ μαρμάρου, τοῦ δὲ νοτίου διὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος, ἔχοντος λοξῶς ἀποτετεμημένας τὰς γωνίας. Ὁμοία «τεκτονικὰ» κιονόκρανα συννητήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 8) παραπλήσια δ' ἔχει καὶ τὸ τῆς Παναγίας.

β) **Τοιχογραφίαι.** Ἐξαιρέσει τοῦ δυτικοῦ τοίχου πάντες οἱ λοιποὶ ὡς καὶ οἱ θόλοι τοῦ ἐσωνάρθηκος καλύπτονται διὰ τοιχογραφῶν. Καὶ μέχρι μὲν ὕψους 1.35 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει ὠραῖον φυτικὸν κόσμημα χρώματος καστανομέλανος ἐπὶ κιτρίνου κάμπου, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ἴστανται ἐπὶ βαθέως πρασίνου ἀέρος ὁλόσωμοι ἅγιοι κατενώπιον, μεθ' οὓς ἀκολουθοῦσι συνθέσεις, αἵτινες ἀπλοῦνται καὶ ἐπὶ τῶν θόλων.

Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἦτοι τοῦ φέροντος τὰς πρὸς τὸν ναὸν τρεῖς θύρας εἰκονίζονται εἰς αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν αἱ ἑξῆς τέσσαρες κύριαι μορφαί: Ἀριστερᾷ 1) ὁ ὅσιος Μελέτιος (εἰκ. 30) αὐστηρὰ ἀσκητικὴ φυσιογνωμία με οὐλὴν, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένην κόμην. Ἐνδεδυμένος τὸν μοναχικὸν μανδύαν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐνῶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἐπιγεγραμμένον εἰλητάριον. Τὰ ἐν τῇ εἰκόνι ἀποδιδόμενα χαρακτηριστικὰ τοῦ Ὁσίου διαφέρουσιν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰ τῆς κατὰ τρεῖς περίπου αἰῶνας ἀρχαιοτέρας εἰκόνος τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, τῆς εὐρισκομένης ἐν τῇ κρύπτῃ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου «στὰ Καμπιά», (εἰκ. 31). Παρὰ τοὺς βανδαλισμούς, οὓς ἡ ἀγιογραφία αὕτη ἔχει ὑποστῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅμως δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ σημαντικὰς διαφορὰς τόσον ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ τὴν διάταξιν τῆς κόμης, ὅσον καὶ στοιχείων τοῦ προσώπου (στόματος, μετώπου). Φαίνεται λοιπόν, ὅτι διὰ τὸν ὅσιον Μελέτιον δὲν εἶχε δημιουργηθῇ σταθερὸς τις εἰκονογραφικὸς τύπος, ἀφ' οὗ καὶ ἡ κατωτέρω (σ. 89) δημοσιευομένη φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου, τοῦ ἔτους 1774, ἀποκλίνει τῆς ἐν τῷ ἐσωνάρθηκι χωρὶς νὰ ὁμοιάζῃ καὶ πρὸς τὴν τῆς κρύπτῃς τοῦ Ἀγ. Νικολάου¹.

2) Ἡ Θεοτόκος με ἡρεμον καὶ σοβαρὰν ἔκφρασιν (εἰκ. 30 δεξιᾷ) κρατεῖ πρὸ αὐτῆς τὸν μικρὸν Ἰησοῦν εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς (τύπος Κυριωτίσεως).

¹ Ὁ τύπος τοῦ ἐσωνάρθηκος συμφωνεῖ πρὸς τὸν τῆς Ἐρμηνείας τῶν ζωγράφων (ἐκδ. Παπαδ. Κεραμέως σ. 293), ἣτις περιγράφει τὸν Μελέτιον ὡς «γέροντα σγουροκέφαλον».

Ἐπιγραφή παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς λέγει *Μ(ητη)Ρ Θ(εο)Υ ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν*.

Δεξιᾷ δὲ τῆς θύρας εἰκονίζεται 1) ὁ Χριστός, δυστυχῶς ἡμικατεστραμ-

Εἰκ. 30. Τοιχογραφία τοῦ ἑσωνάρθηκος: ἀριστερᾷ ὁ Ὅσιος Μελέτιος, δεξιᾷ ἡ Παναγία.

μένος καὶ παρ' αὐτὸν 2) ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εἰς τὰ ὑπὲρ τὰς μικρὰς πλαγίας θύρας ἀπομένοντα τμήματα τοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἅγιοι ἐν προτομῇ ἢ μέχρι τῶν γονάτων. Τέλος ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης εἰκονίζεται τὸ ἅγιον Μανδῆλιον, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἐν Ἐξαπτέρυγον.

Ζωφόρος δλοσώμων ἀσκητῶν ἁγίων ἐκτείνεται (εἰκ. 32) καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῆς νοτίας πτέρυγος. Ὑψηλοὶ καὶ ἰσχυροὶ καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς πρὸς τὸ σῶμα κεφαλὴν, προβάλλουσιν ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ πρασίνου βάθους οἱ ὅσιοι ἀσκηταὶ ἐνδεδυμένοι τὸν μοναχικὸν χιτῶνα, ἐφ' οὗ πίπτει κατὰ ποικίλην ἐκάστοτε διάταξιν ὁ μανδύας. Ἄλλοι ἀκάλυπτοι καὶ ἄλλοι μὲ τὸ κουκούλιον κρατοῦσι πάντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα διάφορα ἐποικοδομητικὰ ρητά, ἀποτεινόμενα πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Οὕτω π. χ. οἱ ἐπὶ τῆς νοτίας παρεῖās ἀσκηταί, ὧν ὀνόματα δὲν διακρίνονται πλέον, φέρουσιν ἀναγεγραμμένα τὰ ἐξῆς ρητά, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ νότου :

1^{ον} Ἀδελφοί, ἀρχὴ πάντων τῶν κακῶν ἡ ἀνάπαισις τῆς γαστρὸς καὶ ἡ χαυνώτης τοῦ ὕπνου.

2^{ον} Ἡ προσευχὴ σου δουλεύειν *Κ(υρὶ)ω τῷ Θ(ε)ῷ*. Ἐτοιμάσον τὴν ψυχὴν σου εἰς πειρασμούς.

3^{ον} Ἀδελφοί, ψυχὴ ταραχώδους (γρ.-δης) διαβόλου καθέδρα.

4^{ον} Μέλας ὢν τὰς ὀψης ἐν δὲ τῇ καρδίᾳ λαμπρός.

5^{ον} Ἀδελφέ, μὴ ὀλιγώρει περὶ τοῦ χρόνου τοῦ λαβεῖν τὸ σχῆμα παρ' ὃ ἐχθρὸς ὑποβάλει.

6^{ον} Μοναχὸς ἀκτῆμων, αἰετὸς ὑμνέτης.

Ὡς βλέπει τις τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖ προτροπὰς καὶ συμβουλὰς ἀποτεινόμενας πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, διότι ἐν τῇ λιτῇ ἐπὶ μακρὰς ὥρας διέτριβον οἱ μοναχοί, οἵτινες ἐνισχύοντο ψυχικῶς διὰ τῆς ἀναγνώσεως τῶν συμβουλῶν τῶν ἁγίων συναδέλφων των.

Τόσον αἱ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νοτίας πτέρυγος σειραὶ ἁγίων καὶ ὁσίων, ἀποσπώμεναι ἀπὸ ζωηρῶς σκοτεινοῦ βάθους, παρουσιάζουσιν ἁρμονίαν χρωματικῶν ἀντιθέσεων, διακοσμητικότητα καὶ σχηματοποίησιν. Ἡ διαμόρφωσις τῶν σωμάτων εἶναι στρογγύλη ἐνίοτε δ' ἀμελής, αἱ δὲ πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων σκληραί, τονιζόμεναι διὰ μέλανος χρώματος. Ἡ φωτοσκίασις τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἐν γένει διάπλασις αὐτοῦ ὡς καὶ ἡ

Εἰκ. 31. Τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Νέου ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Καμπιά.

ἐκφρασις διατηροῦσιν ἀκόμη τὴν παλαιὰν δύναμιν. Γενικῶς τὸ διακοσμητικὸν αἰσθημα τῆς γραμμῆς δὲν ἔχει ἀκόμη τελείως ἀτονήσει, ἀλλὰ διατηρεῖ ποιὰν τινα ἐκφραστικότητα καὶ χάριν. Τούτου ἕνεκα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἔσωνάρ-

Εἰκ. 32. Ἀσκηταὶ Ἅγιοι. Ἐν τῷ μέσῳ πιθανώτατα Ὁσ. Μωϋσῆς ὁ Αἰθίοψ.

θηκος δύνανται ἀκόμη νομίζω νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ τοίχου συνθέσεων ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ εὐθύς

Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις τοῦ Ὁσ. Μελετίου. Τοιχογραφία τοῦ ἔσωνάρθηκος.

ὑπὲρ τὸ ἅγιον Μανδήλιον, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰκονιζομένη Κοίμησις τοῦ ὁσίου Μελετίου (εἰκ. 33). Αὕτη ἀπλουμένη εἰς πλάτος διαιρεῖται εἰς τρία μέρη: τὴν ἐν τῷ μέσῳ «πρόθεσιν» τοῦ νεκροῦ καὶ τὰς ἐκατέρωθεν αὐτῆς

μικρὰς σκηναὶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου (εἰκ. 33). Ἐκ τῶν σκηνῶν τούτων σώζονται σήμερον μόνον αἱ πρὸς τ' ἀριστερά, εἰκονίζουσι δ' αὐταὶ τὸν ὅσιον ἐντὸς σπηλαίου ἄνω μὲν καθήμενον, πλέκοντα καλάθια καὶ δεχόμενον τὴν ἐπίσκεψιν ἀνδρὸς ἡ γονυκλινῆ καὶ προσευχόμενον, κάτω δὲ ὄρθιον, ἐν ζωηρᾷ συνομιλίᾳ πρὸς καταφθάνοντα καλόγηρον κρατοῦντα ράβδον καὶ καλάθιον. Ὁ ζωγράφος, ἀπεικονίσας τὰς σκηναὶς ταύτας, ἠκολούθησε προφανῶς μεταγεστέραν τινὰ παράδοσιν, ἥτις καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερον παρὰ τοῖς μοναχοῖς. Κατὰ ταύτην ὁ ὅσιος ἡσκήτευσεν κατ' ἀρχὰς εἰς τι παρὰ τὸν αὐχένα τοῦ ὑπερθεῖν τῆς μονῆς βουνοῦ (Πόρταις) φυσικὸν σπήλαιον, (ἀσκηταριό), ἔνθα οἱ προσκυνηταὶ ἀνάπτουν σήμερον κηρία καὶ προσεύχονται. Οἱ βίοι ὅμως τοῦ ὁσίου, οἵτινες τόσας ἄλλας λεπτομερείας ἀναφέρουσιν, οὐδόλως μνημονεύουσι σπηλαίου, ἐν ᾧ νὰ διέμεινεν ὁ Ὁσιος¹.

Τὸ μέσον τμήμα τῆς παραστάσεως εἰκονίζει ἐν τῷ κέντρῳ ἐξηπλωμένον ἐπὶ νεκρικῆς κλίνης τὸν Ὁσίον, μὲ προοπτικὴν πρὸς τὸν θεατὴν κλίσιν, ἥτις ἐπιτρέπει νὰ φανῇ καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ νεκροῦ ἀποτεθειμένον εἰκόνισμα τοῦ Χριστοῦ παρισταμένου ἐν προτομῇ καὶ εὐλογοῦντος. Εἰς μοναχὸς κνίπων ἀσπάζεται τὸν νεκρὸν ἐν ᾧ ἄλλοι, ὄρθιοι ἢ γονυπετεῖς παρὰ τοὺς πόδας του, θρηνοῦσι. Πολλοὶ ἱερεῖς θυμῶ παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, διάκονος δ' ὀπισθεν κρατεῖ λαμπάδας, ἐν ᾧ εἰς μοναχὸς ἀναγινώσκει τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ἄλλοι τέλος μοναχοὶ ἀριστερᾷ, περιβεβλημένοι τοὺς μανδύας καὶ τὰ κουκούλια αὐτῶν, εἰκονίζονται εἰς περιλύτους στάσεις. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος παρίστανται τὰ κτίρια τῆς μονῆς ἥτοι τὸ καθολικόν, τὸ παρεκκλήσιον, τὰ κελλία, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ σήμερον ὡς κωδωνοστάσιον χρησιμοποιούμενος πύργος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅστις οὕτω ἀποδεικνύεται παλαιότερος τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ ἔσωνάρθηκος. Σημειωτέον δὲ καὶ ὅτι ὁ πύργος εἰκονίζεται ἐνταῦθα κλειστός ἄνω ἥτοι ἄνευ κωδῶνων, θὰ εἶχεν ἄρα κατασκευασθῇ χάριν ἀμυντικῶν σκοπῶν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀντιστοιχῶν μοναστηριακῶν ἀμυντικῶν πύργων τοῦ Ἁγίου Ὁρους².

Ἡ σύνθεσις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ὁσίου εἶναι ἐκτελεσμένη μὲ ἀρχετὴν παραστατικὴν δύναμιν καὶ τέχνην ὀφειλομένην πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς θὰ ἐμμήθη τὰ καθιερωμένα παλαιὰ πρότυπα κοιμήσεων: Θεοτόκου, Εὐφραῖμ τοῦ Σύρου, Σάβα τοῦ Ἁγιασμένου κλπ.

Ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν χαμηλοτέρων καμαρῶν τῆς λιτῆς εἰκονίζονται ἅφ' ἑνὸς μὲν αἱ 24 σκηναὶ (οἴκοι) τοῦ Ἀκαθίστου, μὲ τὰς καθιερω-

¹ Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὑπάρχει παρὰ τοῖς μοναχοῖς παράδοσις, καθ' ἣν εἰς σπήλαιον γειτονικὸν πρὸς τὸ «ἀσκηταριό» τοῦ Ὁσ. Μελετίου προσήκτευσεν καὶ ὁ πολὺς Ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, οὗτινος καὶ παρεκκλήσιον ἐν τῇ μονῇ φέρεται τιμώμενον εἰς μνήμην του (πβλ. Ἀρχιμ. Μελ. Γαλανοπούλου, Βίος κλπ. Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933 σ. 87 καὶ εἰκ. 11).

² Ὁρα περὶ τούτων Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴν Ἀρχιτεκτονικὴν, Ἀθῆναι 1927 σ. 80 ἔ.

μένας δι' αὐτοὺς εἰκονογραφικὰς συνθέσεις¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ μαρτύρια ἀθλητῶν τῆς πίστεως. Τὰ μαρτυρολόγια ἀπλοῦνται κυρίως ἐπὶ τῆς καμπύλης ἐπιφα-

Εἰκ. 34. Δίκαιοι καὶ μαρτύρια ἁγίων. Τοιχογραφία τοῦ ἐσωνάρθηκος.

νείας τῶν καμαρῶν διατασσόμενα κατὰ σειρὰν εἰς τετράγωνα διαμερίσματα

¹ Ὅρα περὶ αὐτῶν: Ο. Tafrali, Iconografia Immului Acatist, Bucuresti 1915 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1914). Ἐπίσης I. Myslives, Seminarium Kondakovianum V, 1932 97 ἔ.

ἐκατέρωθεν ταινίας διηκούσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς τῆς καμάρας καὶ περιλαμβανούσης στηθάρια ἁγίων. Οὕτω ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 34 ἔχομεν ἐν τῷ μέσῳ πέντε στηθάρια τῶν δικαίων: Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Δαβὶδ καὶ Νῶε, περιβαλλόμενα ὑπὸ φυλλωμάτων, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῶν μαρτύρια διαφόρων ἁγίων (Τερεντίου, Ἀφρικανοῦ, Μαξίμου, Τριῶν Ἀγίων Γυναικῶν κλπ.). Αἱ συνθέσεις ἐν γένει τῶν μαρτυρίων παρουσιάζουσιν ἀξιόλογον πλοῦτον χρωμάτων καὶ καλὴν οἰκονομίαν διατάξεως, δὲν στεροῦνται δ' αἱ ἐν αὐταῖς μορφαὶ καὶ κάποιας ἐλευθερίας κινήσεως καὶ ἀνέσεως στάσεων.

Τέλος ἐπὶ τῆς ὑψηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας ἀπλοῦνται παραστάσεις, ὥς συχνὰ συναντῶμεν εἰς λιτὰς καὶ νάρθηκας μονῶν καὶ ναῶν τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δ' ἐν Ἀγίῳ Ὁρει. Οὕτω ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ τμήματος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὁρθὸς ἐντὸς κύκλου φέροντος καὶ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν. Πέριξ ἐν κύκλῳ εἰκονίζονται τὰ οὐράνια τάγματα, ἐκατέρωθεν δὲ πρὸς βορρᾶν μὲν ἡ σύνθεσις «αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χοροῖς καὶ ὁργάνοις», πρὸς νότον δὲ ἡ «αἰνεσάτω τὸν Κύριον πᾶσα πνοή» ἥτοι δίκαιοι καὶ παντοειδῆ ζῶα

— ἔλαφοι, στρουθοκάμηλοι, ὄφεις, κροκόδειλοι, γοργόνες κλπ. — οἷα περιγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων¹ λέγουσα: «ὑποκάτωθεν δὲ τῶν ἁγίων (γράφων) ὄρη μὲ κάρπιμα δένδρα καὶ ἐπάνω αὐτῶν διάφορα πουλλὰ καὶ ὑποκάτωθεν πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς ἡμερὰ καὶ ἄγρια».

γ) **Φορηταὶ εἰκόνες.** Τοῦ λόγου ὄντος ἐνταῦθα περὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ἀναφέρω καὶ δύο ἀξιολόγους φορητὰς εἰκόνας μεγάλου σχήματος ἀνηρητημένας σήμερον ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ καθολικοῦ.

¹ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, Ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Περτρούπολις 1909 σ. 129.

Εἰκ. 35. Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Ὁσ. Μελετίου.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, διαστάσεων $0.65 \times 0.95 \mu$, εἰκονίζει τὸν ὅσιον Μελέτιον (εἰκ. 35) κατενώπιον φοροῦντα τὴν μοναχικὴν στολὴν καὶ περιεζωσμένον τὰ κομβοσχοινία. Ὁ ὅσιος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν βακτηρίαν τοῦ ἡγουμένου, (δικανίκιον), ἀφ' ἑτέρου δ' εἰλητάριον ἀνεπτυγμένον, ἐφ' οὗ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: «Γαστριμαργία μήτηρ ἐστὶ τῆς πορνείας καὶ ὁ κρατῶν γαστρός κρατεῖν δύνατε καὶ γλώττης». Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν βράχοι συμβολίζοντες τὰ ὄρη ἐφ' ὧν διέμεινε εἶναι δ' οὗτοι ἐκτελεσμένοι κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν βυζαντινὸν τρόπον ἦτοί με ἀποτόμους βαθμίδας. Ἡ ἐκτέλεσις εἶναι λίαν ἐπιμελής· αἱ πτυχὰι τῶν ἐνδυμάτων μαλακώτεραι, λεπτολόγος δ' ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης. Τὸ πρόσωπον ἔχει ἀρκετὴν δύναμιν ἐκφράσεως, ἡ δὲ πλάσις αὐτοῦ ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τῆς Κρητικῆς σχολῆς. Ὁ φωτιστέφανος τοῦ ὁσίου κοσμεῖται δι' ἐγκαράκτου κλιματίδος μετ' ἀνθεμίων. Τὸν ἀφιερωτὴν καὶ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς εἰκόνος διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γραφείσης εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος καὶ ἥτις λέγει: *Μεσίτην σε πρὸς Θ(εὸ)ν καθίστημι. Ἰγνάτιος ἱερομόναχος ἀποδ' (= 1774)*

Ἡ δευτέρα φορητὴ εἰκὼν, διαστάσεων 0.70×1.06 , εἶναι πολὺ κατωτέρας τέχνης. Εἰκονίζει δ' αὕτη τὸν Πρόδρομον περρωτόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλὴν αὐτοῦ ἐντὸς κύλικος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν σταυροφόρον ράβδον ἅμα καὶ εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: «Μετανωηται εἰγγυκε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἥδυ ἡ ἀξύνη πρὸς τὴν ρίζαν τοῦ δένδρου κῆται' πᾶν οὖν δένδρον μὴ πηοῦν καρπὸν ἐκοπιτετε καὶ ἡς πυρ βάλλεται. (= Ματθ. Γ', 10).

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος, ἀριστερᾷ, ἡ ἐπιγραφή: *δεησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰω(άννου) ηγερεος. Χρηῆ Θεοδούλου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου ἀρπη' (= 1778).*

Ὁ ζωγράφος Θεόδουλος τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀναφαίνεται, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω. (Δὲν περιλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ Δ. Σισιλιάνου δημοσιευθέντα κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἄλωση ἀγιογράφων).

δ) **Χαράγματα.** Ἐπὶ τε τῶν ἐστιλβωμένων ὀκταγωνικῶν κίωνων καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς λιτῆς προσκυνηταί, ξένοι ἐπισκέπται ἢ καὶ αὐτοὶ οἱ τρόφιμοι τῆς μονῆς ἐχάραξαν δι' ἀκίδος εἴτε ἀπλῶς τὰ ὀνόματα αὐτῶν εἴτε χρονολογίας ἢ ἐνθυμήσεις περιστατικῶν ἢ τῆς ἐπισκέψεώς των εἰς τὴν μονήν. Τινὰ τῶν χαραγμάτων τούτων εἶναι καὶ διαφωτιστικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. Ἐνταῦθα καταλέγω ἐξ αὐτῶν τὰ σπουδαιότερα.

α) Ἐπὶ τῶν ὀκταγωνικῶν ῥητριγμάτων:

1) (Εἰκ. 36 α). *Λουκάς (;) ὑερομόναχος(ος) ἀρχ(ιμανδρίτης) , ζκζ' ινδ. ζ' ἦτοι 1519, ὅπερ ἔτος συμπύπτει πρᾶγματι πρὸς 7^{ην} ἰνδικτιῶνα.*

2) (Εἰκ. 36 β). *Ἀναστασίου α' (= μοναχοῦ) ἔτους, , ζλγ' (= 1525)*

3) *Ἀπλὴ χρονολογία , ζλ' (= 1522)*

β) Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ (θυραίου) τοίχου:

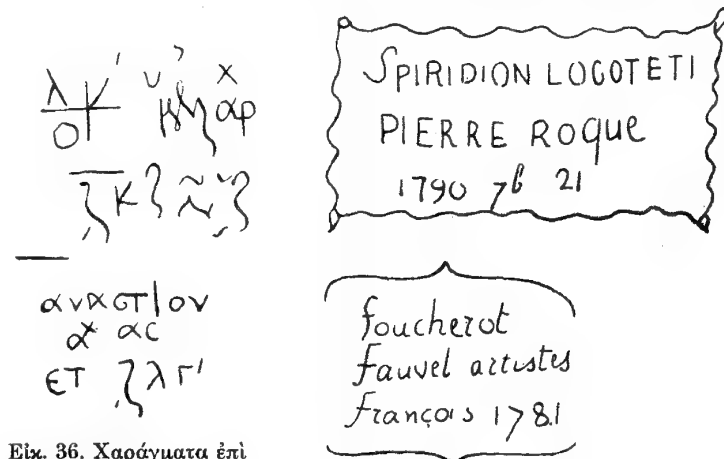
4) *Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1654 Ἀπριλίον 5 ἡμερα Δ(ευτέρα)*

5) *Δεξιᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1661 Ἰουλίον 18 Διμυτριον*

6) *Ἀριστερᾷ τῆς μεσαίας θύρας: 1667 Ἰουλίον 8.*

7) *Κάτωθεν καὶ μεταξὺ τῶν εἰκόνων ὁσ. Μελετίου καὶ Παναγίας: 1770 | οπου ἐσκληβωσανε το | Μορια (;) ... | ... στω μονάστιριον ἐπύρανε ριαλια 300.*

Πρόκειται πιθανώτατα, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, (σελ. 43) περὶ ἐπιδρομῆς

Εἰκ. 36. Χαράγματα ἐπὶ τοῦ βορείου κίονος τοῦ ἐσωνάρθηκος.

Εἰκ. 37. Χαράγματα τοῦ ἐσωνάρθηκος.

τῶν Ἀλβανῶν εἰς τὴν μονήν, κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὁρλώφ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ ἡ ἐπομένη ἐπιγραφή:

8) *1770. Μαρτίον ἐπέρασαν τὰ παρμάκια.*

9) *Γαβριὴλ ἱερομόναχος.*

10) (Εἰκ. 37) *Foucherot et Fauvel artistes François.* Πρόκειται περὶ τῶν δύο γνωστῶν ἀρχαιοφίλων, τοῦ ἀρχιτέκτονος Foucherot, ὅστις πρῶτος ἐξεπόνησε τὸ σχέδιον τοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνος¹, καὶ τοῦ φίλου του, ἀργότερον προξένου τῆς Γαλλίας Fauvel, μανιώδους ἀρχαιοφίλου². Ἡ εἰς τὴν μονήν τοῦ Ἁγίου Μελετίου ἐπίσκεψις τῶν δύο «καλλιτεχνῶν», ὡς αὐτοκαλοῦνται ἐν τῷ χαράγματι, ἀποδεικνύει αὐτοὺς ἐνδιαφερομένους οὐ μόνον διὰ τὰ λείψανα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ βυζαντινὰ.

¹ Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem ἐκδ. Garnier σ. 125.

² Βιογραφίαν τοῦ Fauvel συνέγραψεν ὁ Legrand. Ἐγγράφη δὲ περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ Δ. Καμπούρογλου, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1923, 385 καὶ 1924, 239 ἐ. Ὁ αὐτὸς τὸ Δαφνί, 14 κλπ.—Ὅρα καὶ ἐπιστολὰς του ἐν Bibl. Nat. de Paris Ms. fr. 22873 φ. 168 καὶ 171 ἐπίσης 22871 φ. 41.

11) (είκ. 37) *Spiridion Logoteti, Pierre Roque 1791 Sept. 21*. Καὶ οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες εἶναι ἐπίσης γνωστοί. Ὁ Σπυρίδων Λογοθέτης εἶναι, κατ' ἀφιερωτικὸν γράμμα τοῦ 1790, «ὁ εὐγενέστατος ἄρχων καὶ κληρικὸς τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν σιὸς Σπυρίδων Λογοθέτης»¹, ὁ δὲ Πέτρος *Roque* ἀνήκει, πιθανώτατα εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένων εὐγενῶν Κορσικανῶν *Roque*².

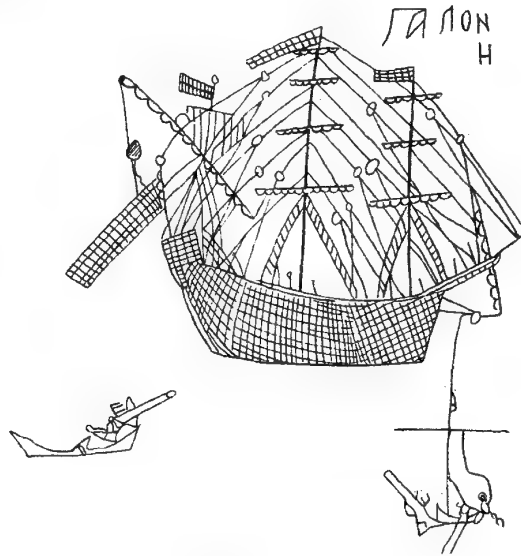
12) 1790 20 *Magio Antonio Radimin*.

γ) Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς νοτίας πτέρυγος.

13) Ἐπὶ τῆς παραστάδος
(είκ. 38) 1721. *Ἠλθα εγὼ Μητροφανῆς μοναχὸς Πατουσας*.

14) Ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ πρώτου ἐξ ἀριστερῶν ἀσκητοῦ:
† ἦλθα ἡς ὦν ἀγῆον
Μαυλειον... | Σαιραφῆμ ηγερομοναχὸς ηγουμαινέβοντος Ἰωασαφ ιερομοναχοῦ αὐτοῦ εἰς 1724.

1721 ἨΛΘΑ
ΕΓΩ ΜΑΥΛΕΙΟΝ
ΜΟΝΑΧΟΣ
ΠΑΤΟΥΣ

Εἰκ. 38. Ἐνθύμησις. Χάραγμα ἐν τῷ ἐσωνάρθῳ.

Εἰκ. 39. Χάραγμα πλοίου ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἐσωνάρθῳ.

15) 1728. Ἰανουαρίου 3 † ἦλθα ἡς ὦν σαιβασμῖαν μονῆν του Οσῆου καὶ θεοφοροῦ πατρος ἡμῶν Μαυλαίτιον πατρος τῆς Μηνουπολαίως εγὼ Σαιραφῆμ ηγερομοναχὸς ὁ Σκηαθητῆς ἐπὶ εἰς 1720 (γρ. 8) σепτεμβριον ηγερομοναχὸς ἀπο νησὶ Σκηαθὸ ἐπισκοπῇ του Λαρησις.

16) Ἐπὶ τῆς παραστάδος: 1756 ἦρθα εγὼ Λα(μ)προς Κατραμαῆς σепτεβρήου πρώτῃ δια χάρις προσκινήσεως του ἀγῆου ναοῦ νὰ μας δηαφυλάτῃ τη σινδῆα ταυτῆς κε μητρος δια σελιοτισκου πηρος μου 1756.

17) Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐτῆς παραστάδος:
ἦλθαμε με τον ἅγιον Ἀθῆνον μ(ῆ)να Μαῆ.

Τὰ χαράγματα συνοδεύονται πολλάκις καὶ ἀπὸ ἀπεικονίσεις πλοίων, ἅτινα,

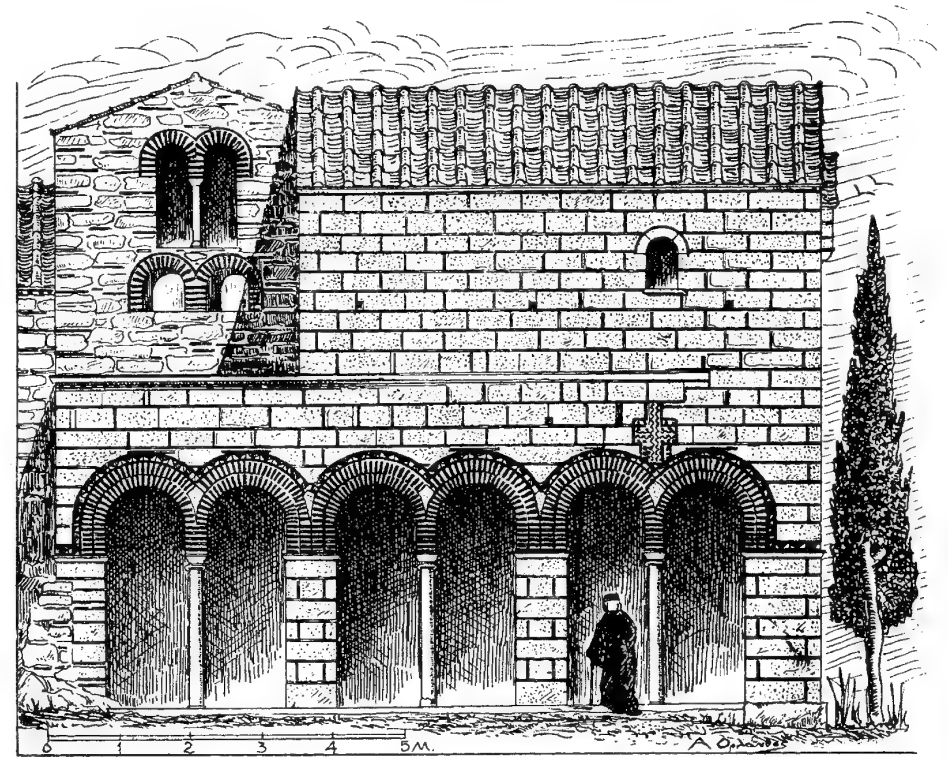
¹ Δ. Καμπούρογλους, *Μνημεῖα Α'*, 137. πβλ. καὶ Β', 77.

² Δ. Καμπούρογλους, *Ἡμερ. Μ.* Ἑλλ. 1923, 399 καὶ 1924, 242.

κατ' ἐμέ, συμβολίζουν τὸ μακρυνὸν ταξίδιον τῶν προσκηνητῶν¹. Ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁσίου Μελετίου κεχαραγμένων πλοίων ἀπεικονίζω ἐνταῦθα (είκ. 39) τὸ ὠραιότερον καὶ συνθετώτερον, γολέτταν χαραγμένην ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς παραστάδος τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Δ) Ο ΕΞΩΝΑΡΘΟΣ

Ἡ πρὸς δυσμὰς πρόσοψις τοῦ ἐκτεταθέντος ναοῦ παρουσίαζεν ὄψιν

Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐξωνάρθῳ.

ἀρκετὰ μονότονον. Ἐπειδὴ δὲ καὶ χῶρος ἐχρειάζετο περισσότερος καὶ κάποια μνημειωδεστέρα ἐμφάνισις τοῦ καθολικοῦ ἀλητεῖτο, κατεσκευάσθη πρὸ τῆς δυτικῆς ὄψεως ἀνοικτός, κιονοστήρικτος ἐξωνάρθῳ (είκ. 27 καὶ 40). Ἀπετέλεσθη δ' οὗτος δι' ἐναλλαγῆς κιονίσκων πρὸς πεσσούς τεθέντας εἰς τοιαύτην

¹ Πλείστας ἀπεικονίσεις βυζαντινῶν πλοίων ἐκ τῆς ἐν τῷ Θησεῖω βυζαντινῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐδημοσίευσεν μετ' ἐκτενῶν σχολίων ὁ μακαρίτης ναύαρχος Μιχ. Γούδας ἐν Βυζαντίδι τ. Β', σ. 129-153.

ἀπὸ τοῦ ὀπισθίου τοίχου ἀπόστασιν, ὥστε νὰ σχηματισθῶσι τέσσαρα ἐν ὄλῳ διαμερίσματα, ἅτινα ἐκαλύφθησαν δι' ἀσπίδων (calottes) ἐκ πώρου λίθου.

Οἱ κιονίσκοι εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τρεῖς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ εἰς κατὰ τὴν νοτίαν. Οἱ ἀρράβδωτοι κορμοὶ τῶν ἄλλων μὲν βαίνουσι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἄλλων δ' ἐπὶ ἀπλῶν κυρτῶν βάσεων. Φέρουσι πάντες ἀρχαῖα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματος ἐκ

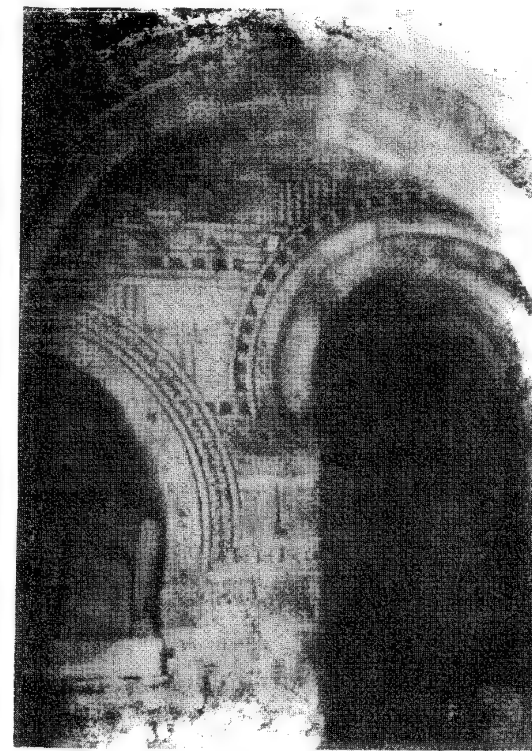

Εἰκ. 41. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

λίθου λευκοῦ, πορφυροῦ δ' εἰς τινὰ λόγῳ μεταγενεστέρως ἀντικαταστάσεως, κοσμουμένου κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν διὰ σταυροῦ ἀναγλύπτου ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα (εἰκ. 41). Τὰ γεφυροῦντα τὰ ἀνοίγματα ὑπερυψωμένα τόξα εἶναι διπλᾶ ἐκ πλίνθων ὀπτῶν καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ὑπεράνω αὐτῶν ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, μεταξὺ τῆς ὁποίας παρεμβάλλονται καὶ σταυροὶ σχηματιζόμενοι δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν καὶ πηλίνων ἐλικοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 40 καὶ 41).

Τὸ νότιον τμήμα τῆς στοᾶς ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ὄροφον (εἰκ. 27 καὶ 41), ἐν ᾧ τὸ βόρειον ἦτο διαμεμορφωμένον ὡς δῶμα, προφανῶς ἵνα μὴ ἀποκρυβῇ τὸ μεσαῖον δῖλοβον παράθυρον τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 27) καὶ ἐλαττωθῇ τὸ εἰς τοῦτον εἰσδύον φῶς. Ὁ πρὸς νότον ὄροφος εἶναι καθ' ὅμοιον ἰσόδομον σύστημα ἐκτισμένος, ἦτο δὲ προσιτὸς ἐκ τῆς βορείου αὐτοῦ πλευρᾶς διὰ τοῦ δώματος, εἰς ὃ ἦγε κλίμαξ ἐκ τοῦ βορείου μέρους τοῦ καθολικοῦ. Ἡ βόρειος αὕτη πλευρὰ τοῦ ὄροφου παρουσιάζει θύραν μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν (εἰκ. 27). Ἡ στέγη τοῦ ὄροφου, ὅστις θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς βιβλιοθήκη τῆς μονῆς καὶ συνεκοινῶναι πρὸς τὸν ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος τοῦ ἐξωνάρθηκος, θὰ ἦτο μονοκλινὴς μετὰ κλίσιν πρὸς δυσμὰς. Ἀργότερον ἢ στέγη αὕτη ἀνυψώθη, προστεθεισῶν στρώσεων τινῶν ἐκ πωρολίθων. Πολὺ ἀργότερον (18^{ος} αἰ.) ὁλόκληρος ἡ στοὰ, ἀπολέσασα λόγῳ σειсмоῦ καὶ ἐρειπώσεως τὴν εὐστάθειαν αὐτῆς, ἐφράχθη, διὰ τειχισμοῦ ὄλων τῶν ἀνοιγμάτων τῆς καὶ τῆς κατασκευῆς μεγάλης πρὸς νότον ἀντηρίδος. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐργασίας ἀναστηλώσεως κατωρθώσαμεν ν' ἀποφράξωμεν τὰ τρία δυτικὰ καὶ ἐν τῶν νοτίων ἀνοιγμάτων τῆς στοᾶς, οὕτως ὥστε ἡ στοὰ ἀπέκτησεν ἐν μέρει τὴν παλαιὰν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 27)¹.

Τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ κιονοστηρίτου ἐξωνάρθηκος προσκρούει ἐπὶ τοίχου (εἰκ. 12), φέροντος δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ βαίνοντος λοξῶς πρὸς τὴν στοὰν καὶ τὸν ὀπίσθιον αὐτῆς τοῖχον. Τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 42)

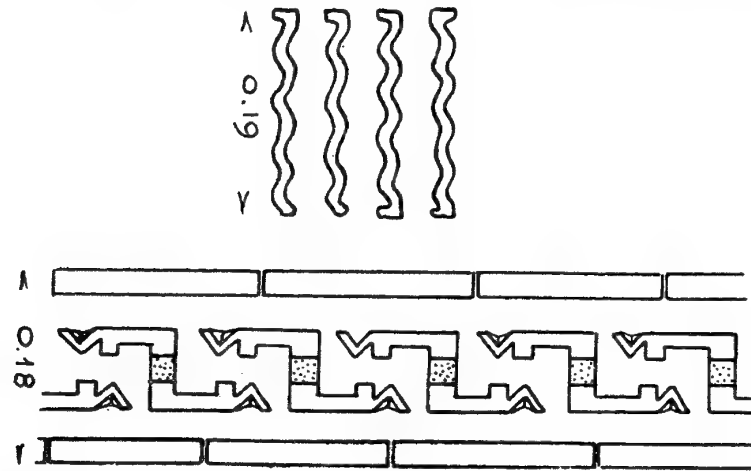

Εἰκ. 42. Τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐν τῷ ἐξωνάρθηκι.

¹ Πλείονας λεπτομερείας περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὅρα ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 206.

είναι ἐκτισμένα διὰ πωρολίθων, ἔχουσι δὲ σχῆμα πεταλόμορφον. Ἐξωτερικῶς περιβάλλονται τὸ μὲν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, τὸ δὲ ὑπὸ κεραμίνου κοσμήματος ἐκ τῶν λεγομένων βαθμιδωτῶν (εἰκ. 43, κάτω). Ὑπὲρ τὰ τόξα ἀκολουθεῖ ἰσόδομος πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία, ἐν ᾗ παρεμβάλλεται ὀδοντωτὴ ταινία καὶ κόσμημα πηλίνον ἑλικοειδές (εἰκ. 43, ἄνω).

Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος τοῦ ἑσωνάρθηκος, διότι ἡ κατασκευὴ του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀψίδων τῆς νοτίης πτέρυγος τὰ δὲ κεραμοπλαστικά του κοσμήματα ἀνάγουσιν αὐτὸν τοῦλάχιστον εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα¹. Ὁ σκοπὸς του ὅμως δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ διευκρινηθῇ. Λόγω τῶν

Εἰκ. 43. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα εἰς τὰ ἑσωτερικῶς τοῦ ἑσωνάρθηκος τοξωτὰ ἀνοίγματα.

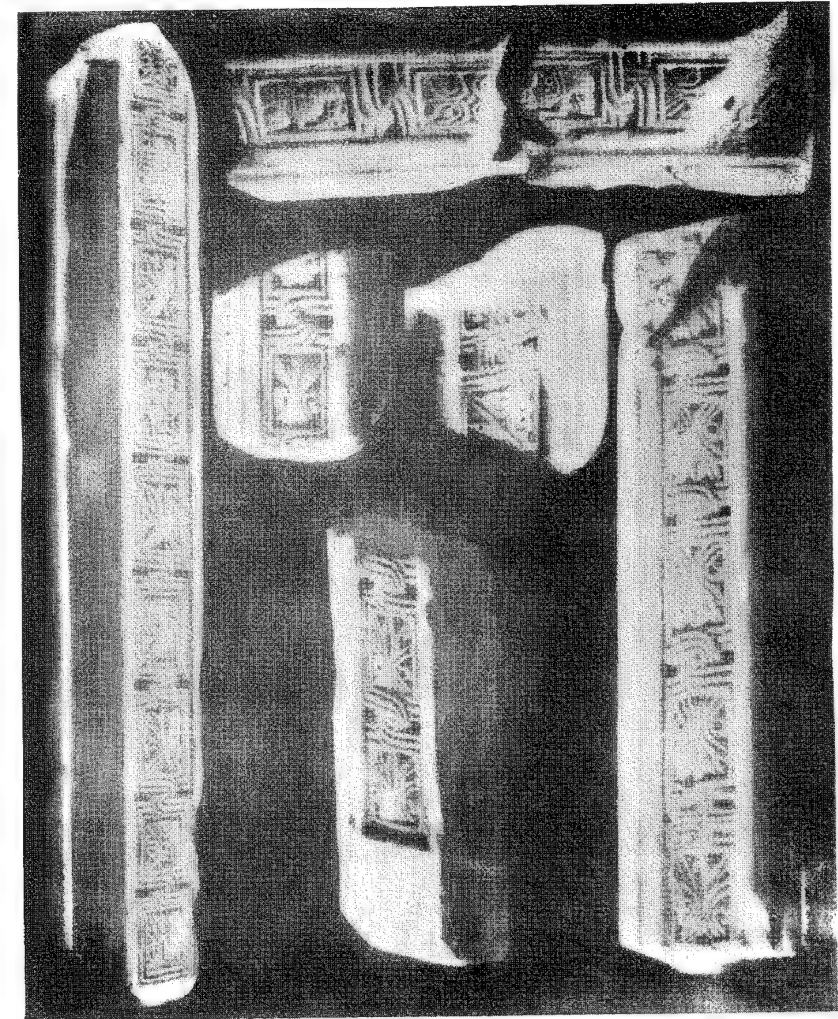
τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὸ ἓν εἶναι ὑψηλότερον τοῦ ἄλλου, εἰκάζω ὅτι θ' ἀπετέλει τὴν μίαν παρεῖαν ἐπικαμποῦς κλίμακος, ἀγούσης πιθανῶς εἰς τὰ κελλία τῆς βορείου πλευρᾶς, ἅτινα εὐρίσκονται εἰς στάθμην ὑψηλότεραν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς, αὕτη, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ χρήσεως τοῦ ἑλικοειδοῦς πηλίνου κοσμήματος, δὲν δύναται νὰ εἶναι προγενεστέρα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου ἡ στοὰ εἶναι μεταγενεστέρα τῆς προεκτάσεως τοῦ ἑσωνάρθηκος τοποθετῶ αὐτὴν περὶ τὸ 1200.

¹ Τὸ «βαθμιδωτὸν» κόσμημα ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ 12^{ου} (M e g a w ἑ. ἀ. σ. 119) ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 13^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. ἐν Πόρτᾳ Παναγιῆ τῆς Θεσσαλίας Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 20 εἰκ. 8 καὶ ἐν Κάτω - Παναγιῆ τῆς Ἀρτης (Ἀρχεῖον τ. Β' σ. 79 εἰκ. 10).

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓῃ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΓΛΥΠΤΑ.

Ὡς ἤδη εἵπομεν ἡ μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίου εἶναι πλουσία εἰς γλυπτὰ διακοσμητικὰ μέλη, προερχόμενα εἴτε ἐξ αὐτοῦ τοῦ καθολικοῦ τῆς εἴτε ἐκ τῶν

Εἰκ. 44. Πλαίσια θυρῶν.

πολλῶν παραλαυρίων τῆς, ὧν ἐρειπωθέντων, ὁ γλυπτὸς διάκοσμος μετεκομίσθη ὑπὸ εὐλαβῶν ἡγουμένων εἰς τὴν κεντρικὴν μονήν. Δυστυχῶς ἀργότερον

πολλά τῶν γλυπτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων τῶν νεωτέρων κελλίων.

Εἰς τρεῖς κατηγορίας δύνανται νὰ διακριθῶσι τὰ ἐν τῇ συλλογῇ τῆς μονῆς γλυπτά, ἅτινα πάντα — ἐξαιρέσει τῶν ὀλίγων παλαιοχριστιανικῶν, περὶ

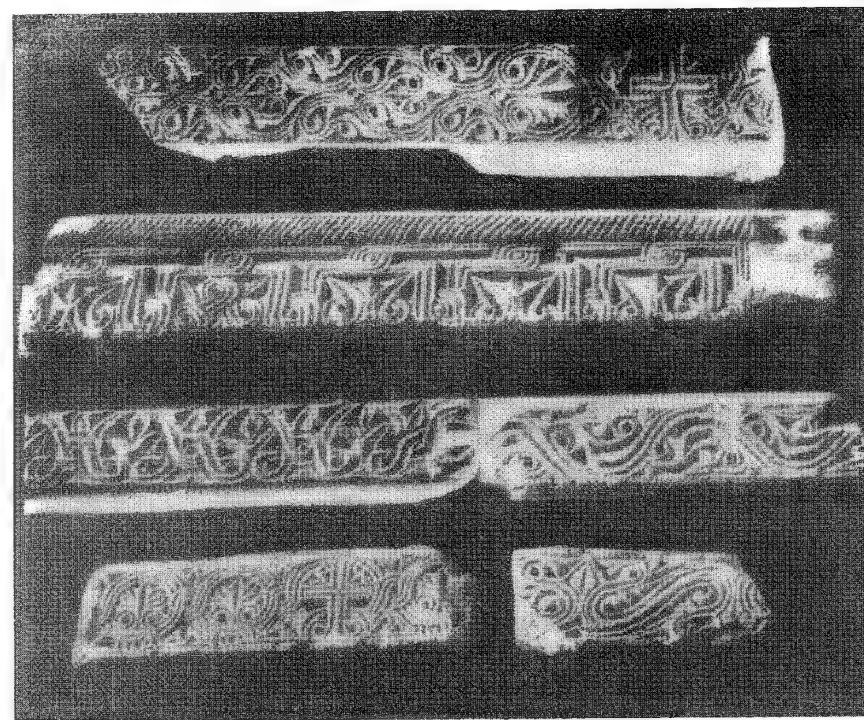
Εἰκ. 45. Γεῖσα θυρῶν καὶ παραθύρων.

τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος (σ. 60 σημ. 1) — ἀνήκουσιν εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

1) **Πλαίσια καὶ γεῖσα θυρῶν** (εἰκ. 44, 45, 46). Ταῦτα διακρίνονται εὐκόλως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς αὐτῶν τομῆς (πβλ. σ. 70 καὶ εἰκ. 21) ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς λοξῆς κατὰ 45° τμήσεως, ἣν παρουσιάζουσι κατὰ τὴν συνένωσιν των καὶ ἣτις εἶναι τυπικὴ διὰ τὰ βυζαντινὰ θυροπλαίσια. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνης 45 μικρὸν ὑπέρθυρον, σφζόμενον ἀκέραιον, παρέχει πλάτος ἀνοίγματος μόνον 0.445· πρέπει λοιπὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τι παράθυρον. Ἡ ἐρμη-

νεία αὕτη ἐπικυροῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐν τῇ κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείᾳ ὁπῶν προσηλώσεως σιδηροῦ κιγκλιδώματος.

Τὸ ἐπὶ τῆς λοξῆς ἐπιφανείας τῶν πλαisiῶν κόσμημα ἀποτελεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκ σειρᾶς ὀρθογωνίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων γενικῶς διὰ φυτικῶν κοσμήματος — ἐνίοτε καὶ διὰ πτηνοῦ

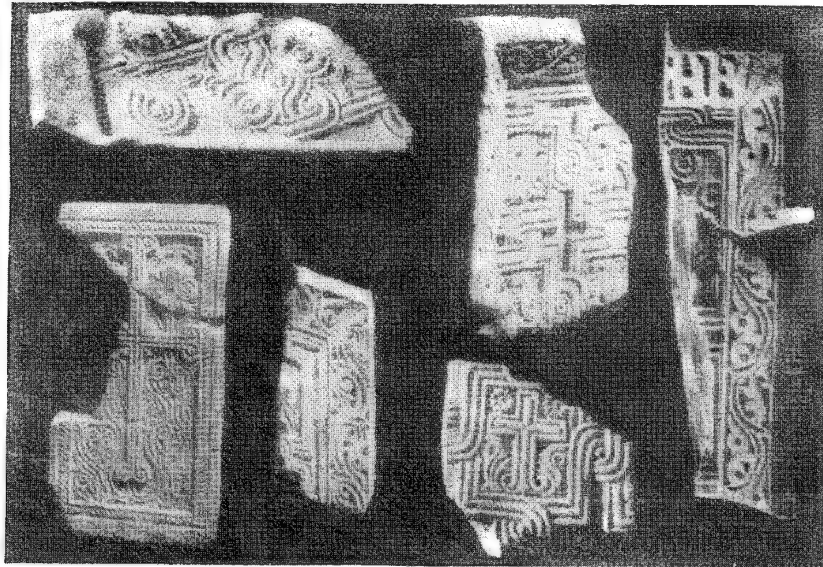
Εἰκ. 46. Γεῖσα καὶ πλαίσια θυρῶν.

(εἰκ. 44) γραμφίζοντος φύλλωμα. Τοῦναντίον τὰ γεῖσα, ἅτινα τίθενται ὑπεράνω τοῦ πλαisiῶν, κοσμοῦνται συνήθως μὲν διὰ σειρᾶς κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ πληρουμένων δι' ἀνθεμίων, διακοπτομένων δὲ πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ σταυροῦ κάτωθεν ἡμικυκλίου ἀρμονικῶς μετὰ τῶν κύκλων πλεκομένου, (εἰκ. 45, κάτω δεξιᾷ) ἐνίοτε δὲ δι' ἐλικοειδῶν βλαστῶν μετ' ἀνακαμπτομένων φύλλων, αἵτινες ὁμοίως διακόπτονται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ φυλλοφόρου σταυροῦ (εἰκ. 46 ἄνω) κατὰ τρόπον ὅμως οὐχὶ τόσοσ ὀργανικόν, ὅσον ἐν τῇ προηγουμένη περιπτώσει.

2) **Τμήματα τέμπλων**. (εἰκ. 47, 48, 49). Ταῦτα διακρίνομεν εἰς θωράκια, κιονίσκους καὶ ἐπιστύλια. Ἡ εἰκὼν 47 παρέχει τρεῖς παραλλαγὰς θωρακίων.

Ἐκ τούτων τὰ μὲν δεξιὰ εἰκονιζόμενα φέρουσι περίξ λοξότμητον πλαίσιον μετὰ ἑλικοειδῶν βλαστῶν ἡμικατεργαστῶν καὶ κουφιζόντων κοσμημάτων, ἐν τῷ μέσῳ δὲ πληροῦνται δι' ὀρθογωνίων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ γεμιζομένων μὲ φυτικὸν κόσμημα ἢ σταυρόν (εἰκ. 47 δεξιᾷ). Τὸ ἄνω ἄριστερᾷ εἰκονιζόμενον στενόμενης θωράκιον φέρει ρομβοειδὲς κόσμημα ἐκ ταινιῶν, αἵτινες κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸ μέσον σχηματίζουν ἑλικας καὶ τέλος τὸ κάτω ἄριστερᾷ θωράκιον κοσμεῖται διὰ σταυροῦ ἀνισοσκελοῦς, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται

Εἰκ. 47. Θωράκια τέμπλων.

φυλλώματα, ἐν ᾧ τὰ ἄνω δύο διαμερίσματα κοσμοῦνται διὰ πλοχοῦ καὶ τριφυλλοῦ. Πλὴν δὲ τῶν ἄνω ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συλλογῇ καὶ τέσσαρα ἄλλα ὅμοια στενόμενης θωράκια (πλάτος 0,275) κοσμούμενα διὰ κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ἰσοσκελεῖς φυλλοφόρους σταυρούς (εἰκ. 52). Λόγω τοῦ σχήματός των καὶ τῶν διαστάσεων τὰ θωράκια ταῦτα θὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς μᾶς διδάσκουσιν ἀνάλογα παραδείγματα π.χ. τοῦ Ταξιάρχου τῆς Λοκρίδος¹.

Ἡ εἰκ. 48 παρέχει τεμάχια κιονίσκων ἀπαρτιζομένων ἐκ πεσίσκου κάτω καὶ ἡμιοκταγώνου κορμοῦ ὑπεράνω. Τούτους, ὡς καὶ τινὰ τῶν προηγούμενων περιγραφέντων θωρακίων, ἐχρησιμοποίησαμεν εἰς τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, περὶ ἧς εἵπομεν ἐν σ. 72, ἐνθα ὠμιλήσαμεν ἐπίσης καὶ περὶ τῶν κιονοκρανῶν των.

¹ Α. Ὁρλάνδος, Ἑλετηρ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ' σ. 364 εἰκ. 15.

Τέλος ἐπιστύλια συμπληροῦντα τὰ ἐν τῷ ἀναστηλωθέντι τέμπλῳ τεθέντα καὶ ἤδη περιγραφέντα (σ. 74) παρίστανται ἐπὶ τῆς εἰκότος 49. Ἔχουσι πάντα τὴν χαρακτηριστικὴν λοξὴν τομὴν κοσμούμενα κατὰ τε τὴν κεκλιμένην προσθίαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν καὶ κατὰ τμήματα τῆς κάτω. Καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν φέρουσι τὸ λεγόμενον «μικρασιατικὸν» θέμα (ἥτοι διαδοχικὰ τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλοντα ἀνθέμιον) καὶ περαιτέρω ρόδακας (εἰκ. 49 ἄνω δεξιᾷ) ἄλλα δὲ σειρὰν τετραγώνων χωριζομένων διὰ τοῦ «δένδρου» καὶ πληρομένων διὰ τετρακύκλου. Ἄλλου τέλος ἐπιστυλίου ἢ μὲν κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ἑλικοειδῶν πλοχμῶν ἐκατέρωθεν τοξυλλίου, ἢ δὲ κάτω διὰ σειρᾶς τεμνομένων τετραγώνων, ἅτινα ἐν τῷ μέσῳ συμπλέκονται πρὸς κύκλον περιβάλλοντα σταυρόν. Εἰς τὰ ἐκ τῆς τομῆς τῶν μεγάλων δημιουργούμενα μικρότερα τετραγωνίδια εἶναι γεγλυμμένα τετράφυλλα, οἷα συναντῶμεν εἰς διάτρητα θωράκια τῆς Ραβέννας¹. Ἡ μέση σειρὰ τῶν τετραγωνιδίων, καταληφθεῖσα ἀκόσμητος, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐπληροῦτο δι' ἐγχρώμου κρηομασίτης, ὡς συχνὰ τοῦτο ἐγίνετο εἰς ἐπιστύλια τέμπλων².

3) **Κιόνόκρανα καὶ ἐπιθήματα.** Πλὴν τῶν ἤδη περιγραφέντων κιονοκρανῶν τοῦ τέμπλου ἀναφέρομεν καὶ τὸ μετὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ σχοινοῦ

¹ Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 68.

² Πβλ. τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μουσείου Σμύρνης (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1938) σ. 144 εἰκ. 18).

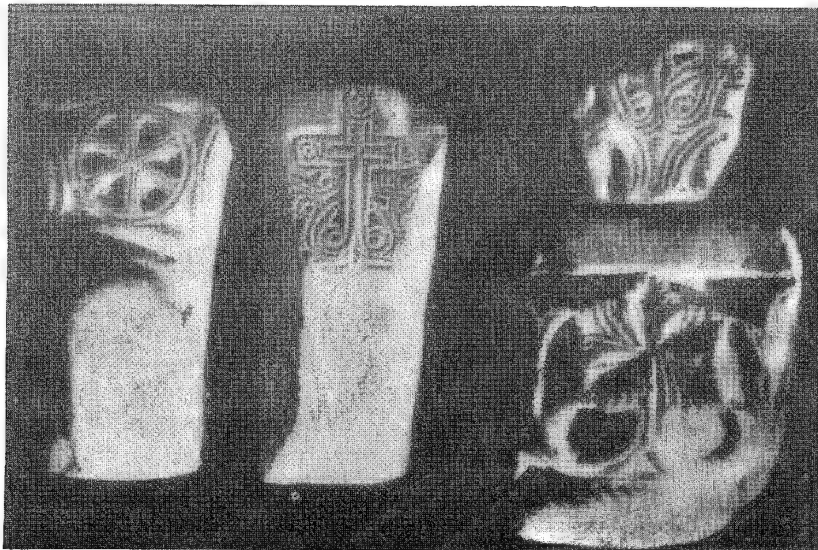
Εἰκ. 48. Πεσίσκοι τέμπλων.

Εἰκ. 49. Ἐπιστόλια τέρπλων.

(Σημ. Τὸ ἄνω δεξιᾶ τεμάχιον μετὰ κομβίου ἐτέθη ἐκ παλαιότητος ἀντιστροφῶς).

Εἰκ. 50. Ἐπιθήματα καὶ κιονόκρανα.

κατὰ τὴν βίαιιν (εἰκ. 50 δεξιᾶ) περὶ οὗ εἵπομεν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν κεντρικὸν πόδα τῆς Ἀγ. Τραπέζης τοῦ καθολικοῦ, ὡς καὶ ἄλλο ἀνήκον εἰς ὀκτάγωνον κιονίσκον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα κοσμεῖται διὰ κώνου πίτυος κατὰ δὲ τὰς γωνίας δι' ἀνθεμίων. Συγγενὲς πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 50 (δεξιᾶ ἄνω) κιονόκρανον, ὅπερ κοσμεῖται κατὰ μὲν τὸ μέσον δι' ἀνθεμίων, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ βοτρυῶν εἰς δύο σειρὰς τεταγμένων.

Ἐκ τῶν ἐπιθημάτων (εἰκ. 50) τὸ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἀνήκειν εἰς ἀμφικιονίσκον παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου, τὸ δ' ἕτερον προέρχεται ἐκ τοῦ κιονοστηρίκου ἐξωνάρθηκος, διότι εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κιονίσκου τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 41).

Λεκάνη ἀγιασμοῦ (εἰκ. 51). Τὸν κατάλογον τῶν γλυπτῶν κλείω διὰ τῆς ὥραίας ὀκταγώνου ἐλαφρῶς πρὸς τὰ κάτω μειουμένης μαρμαρίνης λεκάνης ἀγιασμοῦ. Αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς αὐτῆς πλευρᾶς, ἐντὸς ὀρθογωνίου, τριμεροῦς πλαισίου μετὰ κόμβων, ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται φυλλώματα, τὰ δὲ ἄνω του διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων. Παρόμοιον ἀγιαστῆριον ὑπάρχει καὶ ἐν Μυστρᾷ¹, ἀνάλογοι δὲ περίπου, ἀλλὰ κυκλικαί, εἶναι καὶ αἱ λεκάναι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν² καὶ τῆς Κύπρου³.

Εἰκ. 51. Λεκάνη ἀγιασμοῦ

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ

α) **Θέματα.** Ὁ ἐν δσ. Μελετίῳ μαρμαρίνος γλυπτικός διάκοσμος περιλαμβάνει κατὰ τὸ πλεῖστον **γεωμετρικά** καὶ **φυτικά** κοσμήματα, τῶν **ζωικῶν** περιοριζομένων μόνον εἰς τινα πτηνὰ (ἄετοι ὑπερθύρου βασιλείου πύλης (εἰκ. 22), πτηνάκια θυροπλαισίων (εἰκ. 44)), τῶν δὲ **εἰκονογραφικῶν** θεμάτων παντελῶς ἐλλειπόντων.

Ἐκ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων ἐπικρατοῦσι: τὸ τετράγωνον, ὁ κύκλος, τὰ πλέγματα καὶ οἱ σταυροί. Τὰ τετράγωνα καὶ οἱ κύκλοι σχηματίζονται διὰ τριμερῶν ταινιῶν, τίθενται δὲ κατὰ παράταξιν συναπτόμενα πρὸς ἄλληλα διὰ κόμβων (εἰκ. 44). Τὰ πλέγματα ἄλλοτε μὲν ἐκτείνονται κατ' εὐθεῖαν (εἰκ. 48) ἄλλοτε δὲ συσπειροῦνται ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 49). Τέλος οἱ σταυροί εἶναι ὅτε

¹ G. Millet, Bull. Corresp. Hellén, 1906, σ. 459.² Εὐρετήριο τῶν Μεσαιων. Μνημ. Τεχ. Β' σ. 78 εἰκ. 74.³ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 138.

μὲν ἰσοσκελεῖς (ἑλληνικοὶ) ἐγγραφόμενοι ἐντὸς κύκλου, ὅτε δ' ἀνισοσκελεῖς (λατινικοὶ), ὁπότε συνδυάζονται πρὸς φυτικά κοσμήματα, τοποθετούμενοι κάτωθεν ἡμικυκλίου στηριζομένου ἐνίοτε ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (Περσικὸν θέμα) (εἰκ. 49).

Ἐκ δὲ τῶν φυτικῶν κοσμημάτων ἐχρησιμοποιήθησαν: τὸ ἀνθέμιον, ἡ ἄκανθα, τὸ τετράφυλλον, ὁ ρόδαξ καὶ ὁ ἐλικοειδὴς μετ' ἀνθεμίων βλαστός.

Καὶ τὸ μὲν ἀνθέμιον ὑπὸ τὴν κλασσικὴν αὐτοῦ μορφήν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον παρηλλαγμένην (εἰκ. 46) ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου. Ἡ ἄκανθα, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη καὶ τείνουσα νὰ ἐξομοιωθῇ πρὸς ἀνθέμιον¹, ἄλλοτε μὲν ἐγγράφεται ἐντὸς τετραγώνου (εἰκ. 48) συνηθέστερον ὅμως ἐντὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 44). Τὸ τετράφυλλον διατηρεῖ τὸν παλαιοχριστιανικὸν τοῦ τύπον ἀπαρτιζόμενον ἐκ 4 διαγωνίως τεθειμένων τριφύλλων (εἰκ. 48, 49), καὶ ἐγγραφόμενον ἐντὸς τετραγώνου. Ὁ ρόδαξ χρησιμοποιεῖται σπανιώτερον, εἶναι δὲ πολύφυλλος καὶ ἀνάγλυφος. Τέλος ὁ ἐλικοειδὴς βλαστός, τὸ ἀγνώως ἀνατολικὸν τοῦτο θέμα, εἶναι συνήθως μὲν ἀτέρμων, ἐνίοτε ὅμως διασπᾶται εἰς μεμονωμένα ἀγκιστροειδῆ στοιχεῖα (εἰκ. 46 δεξιᾷ κάτω). Ὁ ἀτέρμων ἐλικοειδὴς βλαστός σχεδιάζεται ἄλλοτε ἀπλοῦς (εἰκ. 45) καὶ ἄλλοτε διπλοῦς ἐν τῇ δευτέρᾳ ταύτῃ περιπτώσει τὰ ἡμιανθέμιά του, ὅταν μὲν εἶναι ἀπλᾶ συντίθενται κατὰ τὸν ἄξονα εἰς ἓν πλῆρες ἀνθέμιον (εἰκ. 45, 46) ὅταν δ' ἔχωσι τὸ ἄκρον φύλλον ἀνακεκαμμένον εἰς μικρότερον ἡμιανθέμιον, σχηματίζουσι κόσμημα σύνθετον, ὅπερ κατὰ μὲν τὸν ἄξονα φέρει ὁλόκληρα ἀνθέμια, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ. 45).

Τὸ φυτικὸν κόσμημα συντίθεται καὶ μετὰ τοῦ σταυροῦ ἐκφυρόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως αὐτοῦ καὶ ἐξελισσόμενον συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν εἰς ἔλικας καὶ φύλλα, κατὰ τὸ ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν ἤδη χρόνων καθιερωθὲν σχέδιον διακοσμήσεως τοῦ σταυροῦ².

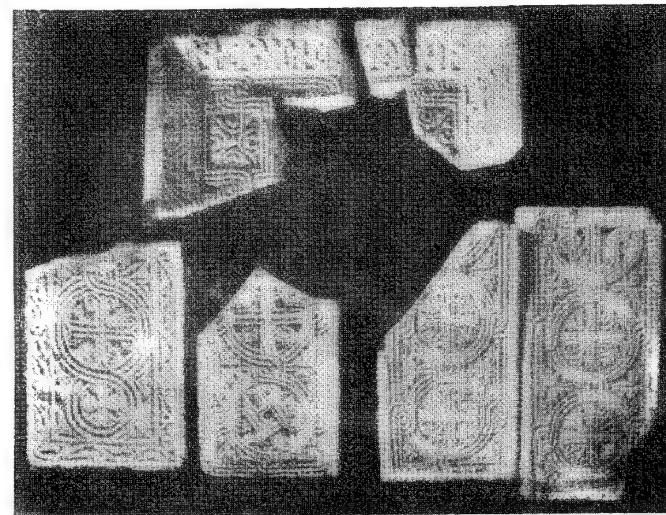
Εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὑπακτέον ἐν τέλει καὶ ἰδιόρρυθμον κόσμημα λαξευμένον ἐπὶ τοῦ λοξομήτου πλαισίου μιᾶς τῶν πλευρῶν θωρακίου τέμπλου (εἰκ. 52). Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἐπιτεδόγλυφον (ὥς εἶναι καὶ τὸ ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων πλευρῶν τοῦ πλαισίου) ἀποτελεῖται δ' ἐκ συνδυασμοῦ ἀνθεμίου πρὸς ραβδοειδῆ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μιμούμενα τὰ ἀντίστοιχα κουφικά. Πρό-

¹ Ἀπορῶ διατὶ ὁ Strzygowski τὸ προφανῶς ἐξ ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης προκύψαν θέμα τοῦτο ἀποκαλεῖ καὶ παρομοιάζει πρὸς «δένδρον». (Altai-Iran und Völkerwanderung σ. 77). Αἱ δύο ἐξ Ἀθηνῶν παραλλαγὶς του, ὧν προσάγει τὰς εἰκόνας, δεικνύουσι σαφῶς τὴν κοινὴν προέλευσίν των. Ἄν ἡ δευτέρα παραλλαγή παρουσιάζει, δι' ἐξογκώσεως τοῦ μεσαίου φύλλου τῆς ἀκάνθης, τὴν εἰκόνα καρπῶν. τοῦτο ὀφείλεται ἴσως εἰς μίμησιν περσικῶν προτύπων, δὲν παύει ὅμως δι' αὐτὸ νὰ παραμένῃ κατ' οὐσίαν ἄκανθα.

² G. Millet, Les iconoclastes et la croix (Bull. Corr. Hellénique τ. 34 (1910) σ. 104 ἔ.

κειται λοιπὸν περὶ ἀδεξίας ἀντιγραφῆς κουφικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἵτινες ἐλαξύνοντο ἐπὶ τῶν πλαισίων θωρακίων τοῦ 10^{ου} καὶ 11^{ου} αἰῶνος, οἷα τὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν¹. Ἐξαιρέσει τοῦ κοσμήματος τούτου οὐδὲν ἄλλο λείψανον κουφικῆς διακοσμήσεως διατηρεῖται ἐν Ὁσ. Μελετίῳ.

β) **Τεχνοτροπία καὶ τεχνική.** Τὰ γεωμετρικὰ καὶ φυτικά κοσμήματα συντίθενται εἰς ποικίλας συνθέσεις, αἵτινες ἀπλοῦνται ἐπὶ τοῦ μαρμαροῦ, οὕτως, ὥστε οὐδὲν τμήμα τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τοῦ βάθους νὰ μένῃ ὁρατόν. Ἡ ἀφάνεια αὕτη τοῦ βάθους ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς «κρυσταλλικῆς» αὐτοῦ διαπλάσεως ἥτοι διὰ μικρῶν λοξῶν ἐπιπέδων ἀναχωρούντων ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 52. Θωράκια τέμπλων.

περιγράμματος τοῦ κενοῦ χώρου πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Διὰ τῶν λοξῶν τούτων ἐπιπέδων, ὧν ἕκαστον ἔχει διάφορον πρὸς τὸ φῶς κλίσιν, οὐ μόνον προσδίδεται ποικιλία φωτιστικῆς, ἀλλὰ καὶ συντελεῖται ἡ συνένωσις τοῦ κοσμήματος πρὸς τὸ βῆθος, ὅπερ τῶρα δὲν παραμένει στοιχεῖον ἀδρανὲς καὶ οὐδέτερον, ὥς εἰς τὰ κλασσικά, ἀλλὰ συμπάλλεται ὁργανικῶς πρὸς τὸ κόσμημα καὶ τὸ κάμνει νὰ φαίνεται οὐχὶ προσκεκολλημένον ἀλλ' ἐνυφασμένον ἢ κεντημένον ἐπὶ τοῦ βάθους. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ προέλευσις τῶν ἐφαρμοζομένων συνθέσεων ἐκ τῆς μιμήσεως ὑφαντῶν ἢ κεντημάτων, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ συχνὴ ἐν αὐταῖς χρῆσις γεωμετρικῶν σχεδίων,

¹ Ὁρα εἰκόνας τῶν παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Miss. Scientif. Nouv. S. fasc. 3 1911 πίν. VII καὶ Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1931 εἰκ. 25.

τριμερῶν ταινιῶν καὶ «τελειῶν» (δι' ὁπῶν τοῦ τρυπάνου). Κοιτὶς τῆς ἐπὶ μαρμάρου ἀπομιμήσεως ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων εἶναι ἡ Ἀνατολή (Περσία, Μεσοποταμία κλπ.). Ἐκεῖθεν παρέλαβε τὸ εἶδος τοῦτο καὶ ἡ Βυζαντινὴ τέχνη, ἥτις ἐν Ὁσ. Μελετίῳ τὸ ἐφήρμοσε κατὰ δύο διαφόρους τεχνικὰς α) τοῦ ἐπιτεδογλύφου, καθ' ἣν τὸ κόσμημα παραμένει ἄπλαστον διαγραφόμενον μόνον δι' ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ὅπερ ἀντικαθίσταται διὰ σκοτεινοχρόου μείγματος κηρομαστίχης καὶ β) τοῦ χαμηλοῦ ἀναγλύφου, καθ' ἣν τὸ τε κόσμημα καὶ τὸ βάθος πλάσσονται ἐλαφρῶς. Ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν τεχνικῶν ἡ μὲν πρώτη ἐφηρμοσθῆ κυρίως κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, χωρὶς νὰ ἐγκαταλειφθῇ καὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους—ἐν Ὁσ. Μελετίῳ ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῶν ἀναγλύφων τῶν εἰκόνων 45 (ἀριστερᾷ κάτω) καὶ 47 (δεξιᾷ),—ἡ δὲ δευτέρα εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, κατὰ ταύτην δέ, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων¹, ἐξετελέσθη ἅπας ὁ ἐξετασθεὶς γλυπτὸς διάκοσμος τῆς μονῆς. Καὶ αὕτη δ' ἡ τεχνικὴ δὲν ἔπαυσεν ἐπίσης νὰ ἐφαρμόζεται καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰῶνα, οὐχὶ ὅμως μὲ τὴν αὐτὴν κλίμακα τοῦ κοσμήματος καὶ πρὸ πάντων μὲ τὸν αὐτὸν παλμὸν ζωῆς τοῦ ἀναγλύφου, ὃν βλέπομεν εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο εἶδος τεχνικῆς συνδυάζεται ἐπιτυχῶς καὶ πρὸς ἔξοργα γλυπτὰ στοιχεῖα προσκεκολλημένα κατ' ἀποστάσεις, ὡς π.χ. κομβία² (cabochons), πτηνά, φύλλα ἀκάνθης, τοξύλλια, ἅτινα συναντῶνται καὶ ἐν Ὁσ. Μελετίῳ ὅτε μὲν διάτρητα (εἰκ. 22) ὅτε δὲ πλήρη (εἰκ. 22 καὶ 49 ἄνω δεξιᾷ).

Γενικῶς εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ὁσ. Μελετίου πρωτεύον μέρος παίζει ἡ διακοσμητικὴ σχεδιοποίησις τῶν φυτικῶν ἰδίᾳ θεμάτων ἣν βλέπομεν καὶ εἰς τὰ σύγχρονα ψηφιδωτὰ, τὸ γραμμικὸν ὅμως σχέδιον ὑποβοηθεῖται ἀπὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον τῶν ἐπιφανειῶν, δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται συγκερασμὸς τῆς αὐστηρᾶς ἐπιτεδομορφοῦ ἀνατολικῆς τεχνικῆς καὶ τοῦ ρεαλιστικοῦ ἑλληνιστικοῦ πλαστικοῦ ἐξέργου.

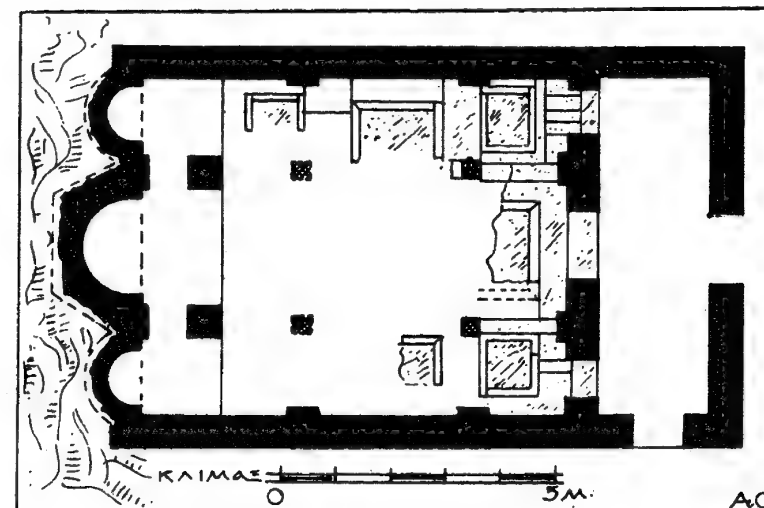
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΙΣ εἰς σελ. 87. Αἱ ἐντὸς τῶν ἀριστερᾷ τῆς παραστάσεως τῆς κοιμήσεως τοῦ Ὁσ. Μελετίου σπηλαίων σκηναὶ εἶναι πιθανώτερον, ὅτι παριστῶσι τὴν εἰς ἄλλους σπηλαιώτας μοναχοὺς ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ Ὁσ. μελετίου, ὡς ἐξ ἀναλόγων ἀπεικονίσεων συμπεραίνομεν.

¹ Οὕτω π. χ. τὰ ἀνάγλυφα τῆς εἰκόνος 47 (ἄνω καὶ κάτω ἀριστερᾷ) καὶ 49 (δεξιᾷ ἐν τῷ μέσῳ) δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὸν 11^{ον} ἢ καὶ τὸν 10^{ον} ἀκόμη αἰῶνα.

² Τὴν χρῆσιν κομβίων ἡμισφαιρικῶν, γνωστῶν ἀπὸ τοῦ 6^{ου} ἤδη αἰῶνος (πβλ. κινόνκρανα Ἀγ. Σοφίας Κ/πόλεως), ἐδανείσθη πιθανώτατα ἡ ἐπὶ μαρμάρου γλυπτικὴ ἐκ τῆς μικροτεχνίας, ἥτις συχνότατα προσεκόλλη στρογγύλους ἢ ὀρθογωνίους πολυτίμους λίθους εἰς ἔργα ὑαλοργίας (Θησαυροφυλάκιον Ἀγ. Μάρκου Βενετίας Pasini, Il tesoro di San Marco σποράδην), μεταλλοτεχνίας (Λειψανοθήκη Gran. Molinier, Gazette Archéologique τοῦ 1887) ἢ ἐκ στεατίτου (Πλακίδιον Μ. Βατοπεδίου Diehl, Manuel d'art byzantin 2^a ἐκδ. τ. 2 (1926) σ. 670 εἰκ. 330) ἤδη ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ἢ καὶ πρότερον.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν διακοσίων περίπου μέτρων πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου ἀπεκαλύφθησαν δι' ἀνασκαφῆς τὰ λείψανα ἐκκλησίας, ἥτις, λόγῳ τῆς γεινιάσεως αὐτῆς πρὸς μεταγενέστερον ναῦδριον

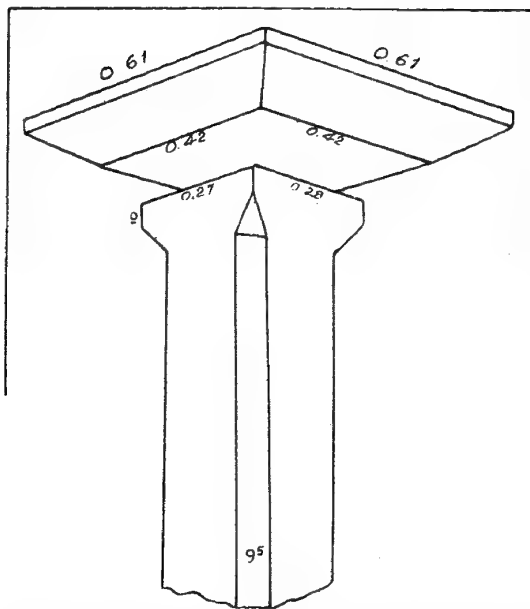
Εἰκ. 53. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας.

τῆς Παναγίας, ἐχαρακτήρισθη ὑπὸ τῶν μοναχῶν ὡς ἀνήκουσα καὶ αὕτη εἰς τὴν Παναγίαν. Κεχωσμένη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ ἐντὸς τῆς κλιτίος παρουσιάζει (εἰκ. 53) τὸ τυπικὸν σχέδιον, ὅπερ μέχρι τοῦδε δις συνηντήσαμεν, εἰς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτῆρος καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς κεντρικῆς μονῆς. Εἶναι δηλαδὴ τετρακιδόνιος συνθέτου τύπου¹ (Α) μετὰ νάρθηκος. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ διατηρούμενοί μέχρις ὕψους 1 καὶ 1,50 μ. (ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας) εἶναι κατεσκευασμένοι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, διὰ πλακοειδῶν λίθων καὶ πλίνθων.

Ὁ στενομήκης νάρθηξ φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μίαν μόνην θύραν, ἐτέραν δὲ κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευράν. Τὴν ἐπικοινωνίαν τοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν τελοῦσι καὶ ἐνταῦθα τρεῖς θύραι, ὧν ἑκάστη ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν κλιτὸς.

¹ Ὁρα Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 6.

Ὁ κυρίως ναὸς ἔφερεν ἐντὸς τέσσαρα στηρίγματα, ἐφ' ὧν ἔβαινον τέσσαρες σταυροειδῶς διατεταγμένοι καμάραι, βαστάζουσαι ἐν τῇ κέντρῳ τροῦλλον, διαμέτρου περίπου 2,20 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὰ στηρίγματα ὑπάρχουσιν ἐπὶ

Εἰκ. 54. Ὁκτάγωνος κίων καὶ ἐπίθημα ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

καθολικοῦ (σ. 83). Ἐπὶ τούτων δὲ πάλιν θὰ ἦσαν τεθειμένα κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα (εἰκ. 54), ὧν διεσώθησαν τρία ἀκέραια, ἔχοντα διαστάσεις ἄνω μὲν 0.61×0.61 , κάτω δὲ 0.42×0.42 .

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου μετὰ πλαισίων λευκῶν, τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων, τοποθετημένων εἰς ἕκαστον τῶν διαμερισμάτων (εἰκ. 53). Μαρμαροθετημάτων δὲν ἐγένετο χοῆσις ἐν τῇ παραλαυρίῳ τούτῳ, ὅπερ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ (περίπου 1150 μ. Χ.).

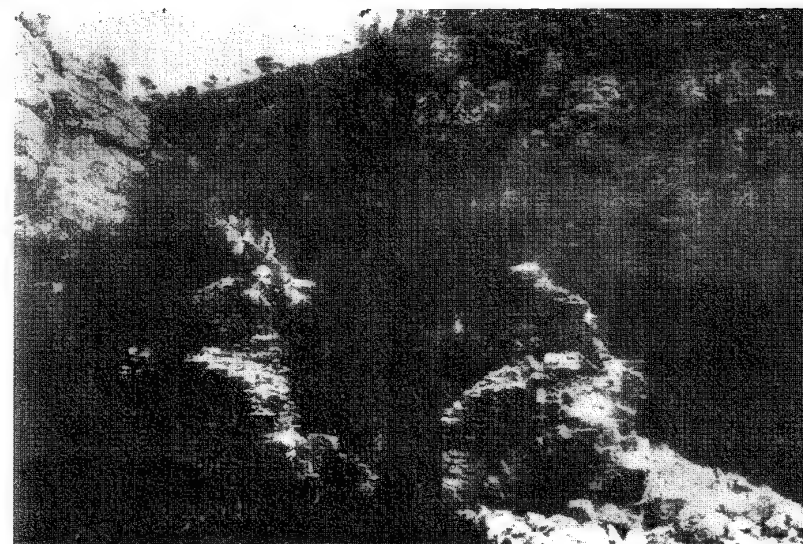
ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓ. ΘΕΟΔΩΡΩΝ

Τὸ εἰς μνήμην τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιούκων τιμώμενον παραλαύριον τοῦτο εὐρίσκεται περὶ τὰ 20 λεπτά τῆς ὥρας πρὸς δυσμὰς τῆς κεντρικῆς μονῆς, κεχωσμένον εἰς τὸ βάθος πενκοφύτου πτυχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ Κιθαιρώνος (Πάστρας). Εἶναι μικρὸν μᾶλλον κτίσμα μήκους 10.50 καὶ πλάτους 7.70 μ., ὅπερ ἔχει τοὺς τοίχους του κατεσκευασμένους διὰ κοινῆς

τῶν τοίχων παραστάδες ἑξοχῆς 0,15, αἵτινες ἐδέχοντο τὰ τόξα τὰ γεφυροῦντα τὸ μεταξὺ τῶν στηριγμάτων καὶ τῶν τοίχων κενόν.

Ἐκ τῶν στηριγμάτων ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν οἱ πώρινοι τετραγῶνοι ὑποβατήρες (εἰκ. 53). Ἐπὶ τούτων ἔβαινον κορμοὶ ἐκ πορφυροῦ λίθου (Κακονισκίρη) τομῆς τετραγώνου μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας ἀκμὰς (εἰκ. 54). Οἱ κορμοὶ εἶχον καὶ μείωσιν, ὥς ἀποδεικνύουσι δύο τεμάχια σωζόμενα, ἅτινα κάτω εἶναι εὐρύτερα ἢ ἄνω. Ἐπὶ τῶν κορμῶν θὰ ἔβαινον πιθανῶς κιονόκρανα, οἷα συνηντήσαμεν εἰς τε τὸ παραλαύριον τοῦ Σωτήρος (εἰκ. 8 σ. 52) καὶ εἰς τὸν ἐσωνάρθηκα τοῦ

τοιχοποιίας παραμειγμένης μετὰ πλίνθων. Σώζονται δ' οἱ τοῖχοι τοῦ ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους τριῶν καὶ πλέον μέτρων ἀπὸ τοῦ δαπέδου (εἰκ. 55). Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δικιονίων, ὁ τροῦλλος του δηλαδὴ ἔβαινε τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων καμαρῶν ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῶν μετώπων τῶν χωρίζοντων τὸ ἱερὸν τοίχων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο κίωνων (εἰκ. 56). Πρὸς ἀνατολὰς φέρει μίαν καὶ μόνην ἡμιεξάγωνον ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν δ' ἐσωτερικῶς κόγχην ἱεροῦ (εἰκ. 56), τῶν δύο ἄλλων μικροτέρων κογχῶν — προθέσεως καὶ διακονικοῦ — ἀνοιγομένων εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου

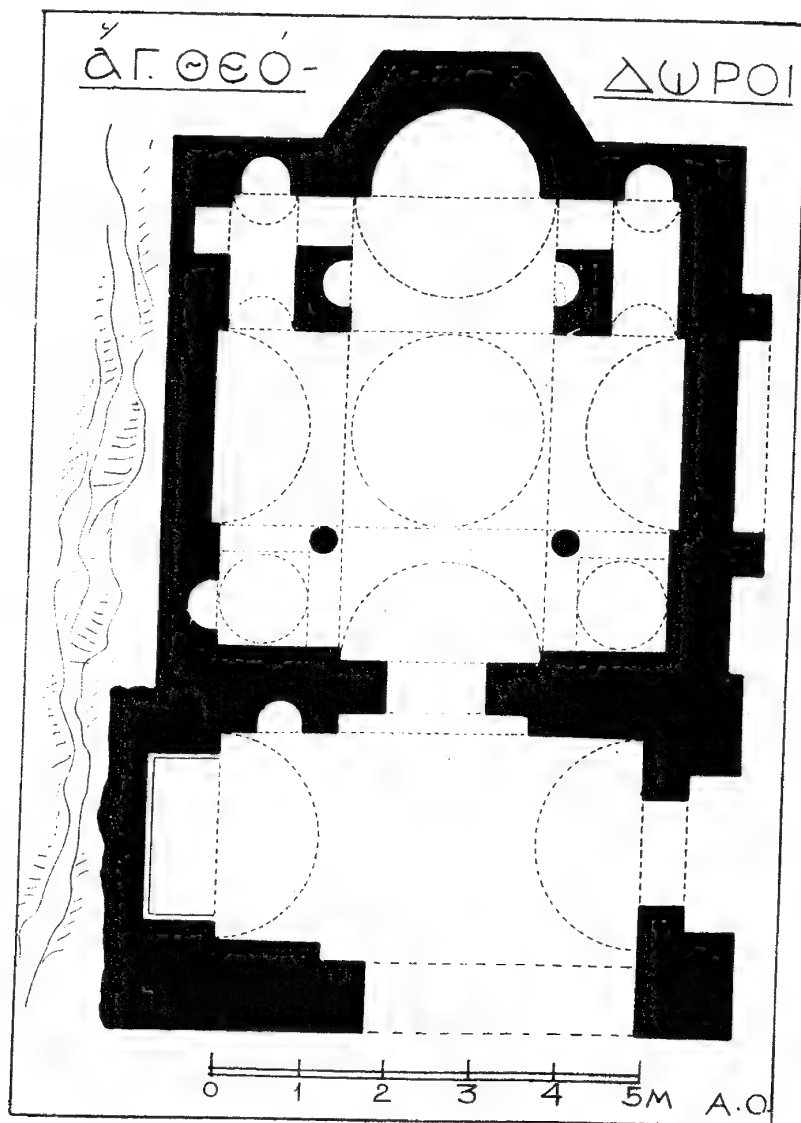

Εἰκ. 55. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ἀπὸ Δυσμῶν.

τῶν κλιτῶν (εἰκ. 56). Εἰς τοὺς χωρίζοντας τὸ ἱερὸν τοίχους ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν κογχάριον, προφανῶς χάριν λειτουργικῆς εὐκολίας. Τὰ ἀκραῖα δυτικὰ διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ ἐκαλύπτοντο δι' ἀσπίδων (calottes), ὥς συμπεραίνω ἐκ λειψάνων διατηρηθέντων κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν. Κατὰ τὴν νοτίαν ἐξωτερικὴν πλευρὰν ὑπάρχουσιν ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα ἀντηρίδες, ἔχουσιν κατὰ 0.50 μ. (εἰκ. 56). Αὗται εἰς τὸ ἄνω μέρος θὰ συνηνοῦντο πρὸς ἀλλήλας διὰ τόξου, κατὰθεν τοῦ ὁποίου θὰ ἠνοίγετο τὸ παραθύρον. Τοιαῦται τοξωταὶ ἀντηρίδες, ἀποτελοῦσαι ἐν ταύτῳ ἀντέρεισμα καὶ κόσμημα τῶν πλαγίων ὀψεων, συνηθίζονται ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ λεγομένου τύπου (Δαφνί, Σωτεῖρα Λυκοδήμου κλπ.) δὲν εἶναι ὁμῶς ἄγνωστοι καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους (τετρακιονίους καὶ δικιονίους), ὥς διδάσκει τὸ παρά-

δειγμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Καισαριανῆς, ἔνθα ὁμοίως ἔχομεν τοξωτὴν ἐξοχὴν μόνον κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν¹.

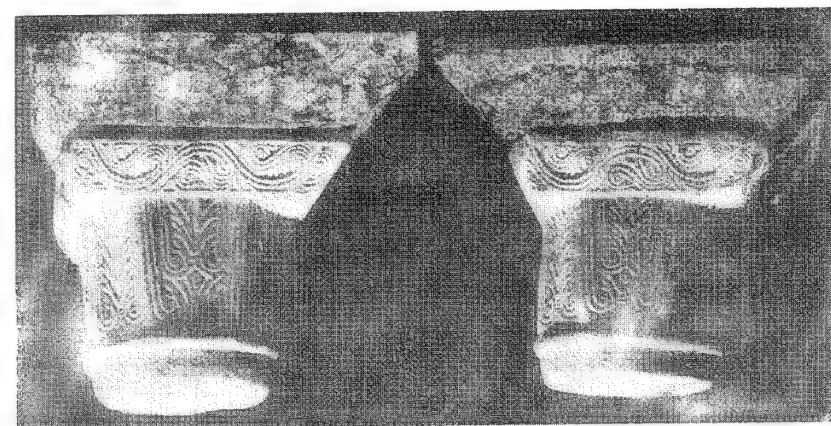

Εἰκ. 56. Κάτοπις τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων.

Οἱ φέροντες τὸν τροῦλλον δύο κίονες εἶχον τοὺς τε κορμούς καὶ τὰ κιονόκρανα αὐτῶν ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Καὶ οἱ μὲν κορμοὶ ἦσαν μονόλιθοι καὶ

¹ Πβλ. Εὐρετήριον Μεσαιων. Μνημείων τεύχος Γ' σ. 161 εἰκ. 215.

ἀρράβδωτοι παρουσιάζοντες καὶ ἐλαφρὰν πρὸς τ' ἄνω μείωσιν, τὰ δὲ κιονόκρανα ἀνήκουσιν εἰς τὰ λεγόμενα «τεκτονικά», ἐν οἷς ἀντὶ καλὰθου παρουσιάζεται ὀκτάγωνον κολουροπυραμιδὲς τι σῶμα στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου ἄβακος (εἰκ. 57) κατὰ δὲ τὴν βάσιν φέρον ἐξέχον σχοινίον. Πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ πρίσματος κοσμοῦνται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀνθεμίων, αἱ δὲ τοῦ ἄβακος δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων (εἰκ. 57). Ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία, τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῶν γλυπτῶν τῆς κεντρικῆς μονῆς, πρὸς τὰ ὁποῖα τὰ κιονόκρανα πρέπει νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονα (12^{ον} αἰ). Μία ἰδιορρυθμία, ἣν παρουσιάζουσι

Εἰκ. 57. Τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των.

τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα εἶναι, ὅτι ὁ «κάλαθός» των ἀντὶ νὰ βαίνει, ὡς συνήθως, καθέτως πρὸς τὸν ἄβακα παρουσιάζει ἀπόκλινιν 17°. ἀπὸ τῆς κατακορύφου. Ἡθέλησεν ἄρα γε ὁ τεχνίτης νὰ μετριάσῃ διὰ τῆς κλίσεως τῶν κίωνων τὴν λοξὴν ὥθησιν τῶν θόλων κλίνας κατ' ἀντίστροφον διεύθυνσιν τὰ στηρίγματα; Πάντως ἡ περίπτωσις κεκλιμένων κιονοκρανῶν ἐνταῦθα τὸ πρῶτον συναντᾶται, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω.

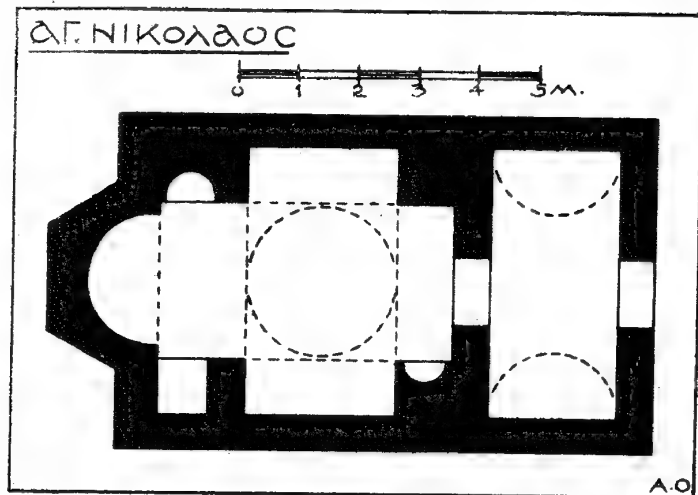
Λόγῳ τῆς σμικρότητός των διαστάσεων τοῦ ἄβακος ($0.46^5 \times 0.46^5$) τὴν ἀπὸ τοῦ κιονοκρανοῦ, πρὸς τοὺς τοίχους μετάβασιν ἐτέλουν κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα ἐκ πορφυροῦ λίθου, ἅτινα εὐρέθησαν ἀμφότερα παρὰ τὰ κιονόκρανα, μετ' ὧν καὶ συνεφωτογραφήθησαν (εἰκ. 57). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάτων τούτων ἔχει διαστάσεις 0.64×0.64 , τὸ δὲ ὕψος των εἶναι μόνον 0.13.

Τὸ δάπεδον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ πορφυροῦ λίθου περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὧν ἱκανὰ λείψανα διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν. Πρὸς δυσμᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτο προσκε-

κολλημένος ευρύχωρος νάρθηξ φέρων κατά την δυτικήν και την νοτιάν πλευράν αὐτοῦ ἀνά μίαν ἐξωτερικὴν θύραν, συγκοινωνῶν δὲ δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀρκοσολίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο τοποθετημένη ἡ περιέχουσα τὰ ὁσᾶ τοῦ κτίτορος σαρκοφάγος, ἥτις ὅμως σήμερον δὲν σώζεται πλέον. Ἡ ἐν τῷ νάρθηκι τοποθέτησις τοῦ τάφου τοῦ κτίτορος εἶναι τυπικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων.

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἐπὶ ἐτέρας δυτικώτερον κειμένης πτυχῆς τοῦ Κιθαιρώνος, ἀλλ' εἰς στάθμην ἡμιλοτέραν, εὐρίσκονται, ἐντὸς πυκνῆς λόχμης, τὰ εἰρηπια ἄλλου

Εἰκ. 58. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

παρалаυρίου, τιμωμένου ὑπὸ τῶν μοναχῶν καὶ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου.

Ἡ κάτοψις τοῦ μνημείου (εἰκ. 58) παρουσιάζει ἐξωτερικῶς μὲν ναὸν τετράγωνον μετὰ προεχούσης ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδος ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδῆ, δυτικῶς τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος ευρύχωρος νάρθηξ. Λόγω τῆς σμικρότητος τῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ (5.90×8.90 μ.) ἀντὶ ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐγεμίσθησαν μὲ τοιχοποιίαν, τονισθέντος οὕτω σαφέστερον τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τούτου θὰ ἴστατο τροῦλλος διαμέτρου 2.60. Ἐχομεν δηλαδὴ καὶ ἐδῶ τὸ αὐτὸ σχέδιον, ὅπερ συνηντήσαμεν εἰς τὸ Ἑσχαστῆριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς κεντρικῆς μονῆς. Τὸν αὐτὸν δ' ἀκριβῶς τύπον παρουσιάζει καὶ

ΤΟ ΠΑΡΑΛΑΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Τοῦτο κείμενον μίαν περίπου ὥραν πρὸς νότον τῆς κεντρικῆς μονῆς ὑφύεται ἐπὶ χαμηλοῦ λοφίσκου παρὰ τὸ 43^{ον} χιλιόμετρον τῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Θήβας ὁδοῦ. Τὸ ναῦδριον σώζεται εὐτυχῶς ἀκέραιον (εἰκ. 59) μόνον δι' αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ αὐτοῦ ἐπιφάνειαι ἐπεχρίσθησαν ἐσχάτως δι' ἀσβεστοκονίας. Αἱ ὀραῖαι τοῦ ἀναλογίαι καὶ αἱ ἀρμονικῶς συντεθειμέναι

Εἰκ. 59. Ἀποψις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἀπὸ Ν. Α.

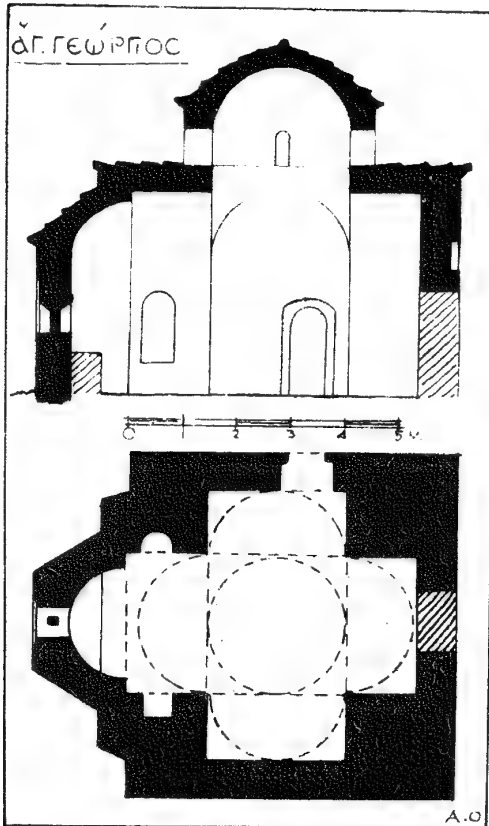
ἐν τῇ γενικῇ πυραμιδοειδεῖ διατάξει μᾶζαι τοῦ ἐμποιοῦσιν εἰς τὸν παρατηρητὴν ζωηρὰν καὶ εὐχάριστον ἐντύπωσιν.

Αἱ μόναι διαφοραί, ἃς ἡ κάτοψις τοῦ Ἀγ. Γεωργίου παρουσιάζει ἀπὸ τῶν ὁμοίων τῆς εἶναι: 1) ἡ ἔλλειψις νάρθηκος καὶ 2) ἡ ἐκατέρωθεν τῆς ἡμιεξαγώνου μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ προσθήκη δύο μικρῶν προεχοχῶν (εἰκ. 60), αἵτινες προφανῶς ἀπομιμῶνται κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς κόγχαι, ἀφ' οὗ καὶ αὗται εἶναι ἐσωτερικῶς γεμισμέναι (εἰκ. 60).

Ἡ εἴσοδος τοῦ ναῖσκου θὰ ἦτο πάλαι πρὸς δυσμᾶς, ὡς μαρτυρεῖ τὸ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σωζόμενον κογχάριον (εἰκ. 60) ὅπερ συνειθίζεται νὰ τοποθετῆται ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἵνα σκέπη τὴν εἰκόνα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Φραχθείσης ἀργότερον τῆς δυτικῆς

θύρας ηνοιχθή προς νότον, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἄλλη μικροτέρα τοξωτή, μετ' ὁμοκέντρων πωρίνων πλαισίων (εἰκ. 59).

Ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἐκ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων ὑπὸ πλίνθων· δὲν γνωρίζομεν ὅμως, λόγῳ τοῦ παχέος κονιάματος ὅπερ τοὺς καλύπτει, ἂν καὶ οἱ λοιποὶ τοῖχοι ἦσαν ὁμοίως ἐκτισμένοι.

Εἰκ. 60. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

ἱεροῦ εἰς ὃν προσετέθη ἀργότερον νάρθηξ, ὅποτε τὸ μήκος του ἀπέβη 9.20 μ. (εἰκ. 61). Ἡ τοιχοποιία τοῦ μὲν παλαιότερου ναοῦ ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ἀκανονίστων λίθων, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικραὶ, ὀριζοντίως τειμέναι πλίνθοι, τοῦ δὲ νάρθηκος ἐκ πωρολίθων εἰλημμένων ἐξ ἀρχαιοτέρων κιηρίων. Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐστρωμένον διὰ πλακῶν πωρυφοῦ λίθου (Κακονισκίρη). Ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ὁποίας ἀνέβλυζεν ἄλλοτε ὕδωρ (ἀγίασμα;). Ἐπὶ τοῦ

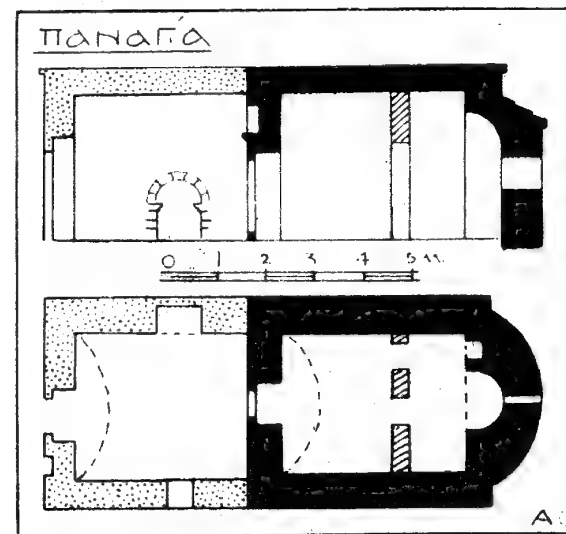
Ὁ τροῦλλος, ἀρχαῖζων, εἶναι κυλινδρικός, διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν, σταυροειδῶς διατεταγμένων τοξωτῶν παραθύρων. Μεγάλῃ πωρίνῃ λοξότητος καινία χρησιμεύει ὡς γεῖσον, ἐφ' οὗ καταλήγουσιν αἱ μεγάλαι κέραμοι, αἵτινες καλύπτουσι τὸν σφαιρικὸν θόλον του καὶ αἵτινες εἶναι ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ μνημείου (12^{ον} πιθανῶς αἰ.).

ΟΙ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗΝ Μ. ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΝΑΪΣΚΟΙ

Τὸν κατάλογον τῶν ἐπὶ τοῦ ὄρους Μουσπόλεως μνημείων θὰ κλείσωμεν διὰ δύο ναυδρίων κατασκευασθέντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τῆς Παναγίας κεῖται εἰς 5' λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπόστασιν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τῆς κεντρικῆς μονῆς καὶ εἶναι ἰδρυμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος. Εἶναι μικρὸς καμαροσκέπαστος ναῖσκος (4.35 X 5.05) μετ' ἡμικυλινδρικῆς κόγχης

ὑπερθύρου τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας εἶναι ἐντειχισμένα παλαιὰ μαρμάρινα γλυπτὰ, εἰλημμένα προφανῶς ἐξ ἀρχαιοτέρου παραλαυρίου, ὑπεράνω δὲ τῆς θύρας εὔρηται τὸ σύνηδες κογχάριον εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦτο ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν

Εἰκ. 61. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναυδρίου τῆς Παναγίας.

τοῦ τέλους τοῦ 17^{ου} αἰῶνος διατεταγμένων κατὰ τὸ καθιερωμένον σύστημα ἦτοι κάτω μὲν με ὁλοσώμους ἁγίους, ὑπεράνω δὲ με εὐαγγελικὰς σκηνὰς καὶ ἐπὶ τοῦ θόλου με σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τῆς Παναγίας περικλειομένας ὑπὸ τετραγώνων πλαισίων.

Τὸ τέμπλον εἶναι κτιστὸν φέρον ἑκατέρωθεν μὲν τῆς ὥραιας πύλης τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ὑπεράνω δὲ ζωφόρον εἰκονίζουσαν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸ Τρίμορφον (Χριστὸν, Πανα-

γίαν καὶ Πρόδρομον) ἑκατέρωθεν δ' αὐτῶν ἀνὰ τρεῖς Ἀποστόλους.

Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐσωτερικῶς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας λέγει:

*Ἀνυστορηθὶ καὶ ἐκαλοπισθὴ ὁ θεὸς καὶ ἱερός ναὸς |
τῆς υπεραγίας δεσπνῆς ἡμῶν Θεοτοκοῦ καὶ ἀπαρθένου
Μαρίας [δια] σιδρόμης εἰς τὴν μοναχὸν ἐπὶ εἰς 1680.*

Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν τῆς εἰσόδου εἰκόνης τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου ὑπάρχει καὶ τὸ ἐξῆς χάραγμα:

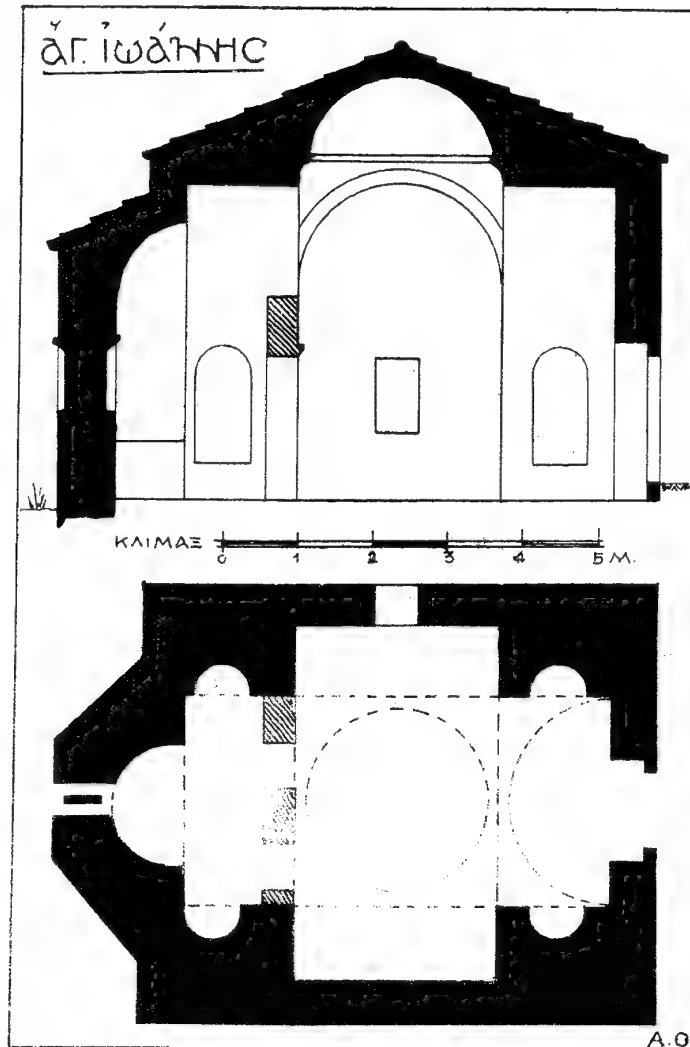
ἦλθα εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτοκοῦ ἐγὼ Σαῖραφῆμ ἡαιρομοναχὸς 1728.

Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ αὐτοῦ Σκιαθίτου προσκυνητοῦ, ὅστις ἐχάραξε τὸ ὄνομά του καὶ ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐσωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Κεντρικῆς μονῆς (δρα σελ. 92).

Ὁ δὲ δεῦτερος ναῖσκος, ὃν θὰ ἐξετάσωμεν, εἶναι ὁ τοῦ κομήτηριου τῆς κεντρικῆς μονῆς, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

Ὁ ναῖσκος οὗτος ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα περίπτου τετράγωνον (5.85 X 6.90), ἐσωτερικῶς δὲ σταυροειδές, με μίαν μόνην ἡμιεξάγωνον κόγχην

ιερού προβάλλουσιν πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 62). Εἰς τὰ τέσσαρα γωνιαῖα του διαμερίσματα ἀνοίγεται ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ βαίνει σήμερον τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς θόλος (ἦτοι

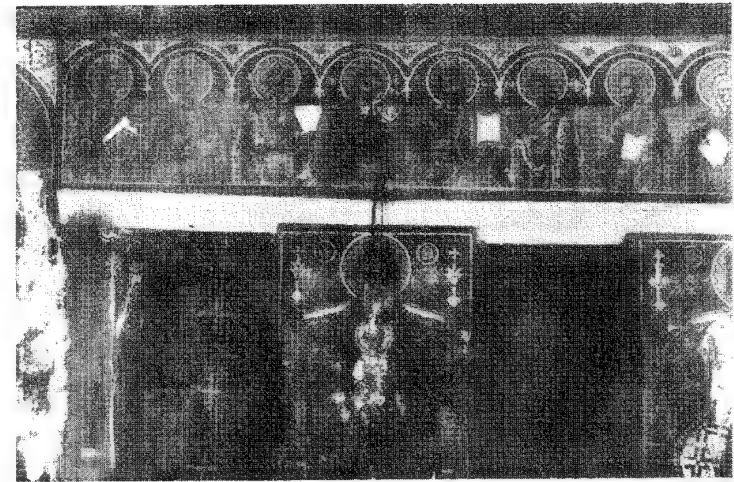
Εἰκ. 62. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

ἀνευ τυμπάνου καὶ θυρίδων) κρυπτόμενος κάτωθεν ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης οὕτως, ὥστε τὸ κτήριο ἐξωτερικῶς νὰ παρέχῃ ὅψιν κατοικίας μᾶλλον ἢ ναοῦ· ὁ τροῦλλος πάλαι θὰ ἐξεῖχε τῶν στεγῶν θὰ ἔφερε δὲ καὶ τύμπανον μετὰ παρα-

θύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀργότερον ὁμως καταπεσὼν θ' ἀντικατεστάθη ἐπὶ τοῦ σήμερον ὑφισταμένου.

Τὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ πλὴν τῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες περιλαμβάνουσιν ὁλοσώμους ἁγίους τεταγμένους ὡς ἑξῆς:

1) Ἐπὶ τοῦ βορείου σκέλους κατὰ σειρὰν: ὁ προφῆτης Ζαχαρίας, ὁ ἅγ. Γεώργιος ἔφιππος καὶ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριὴλ 2) ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Ραφαήλ, ὁ ἅγ. Δημήτριος πεζός, ὁ ἅγ. Ἀναστάσιος καὶ

Εἰκ. 63. Διακόσμησις τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

ὁ ἅγ. Ἰωάσαφ. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδος τοῦ ιεροῦ κόγχας εἰκονίζονται ἐν μὲν τῇ νοτίᾳ ἅγιος, οὗ τὸ ὄνομα ἀπεσβέσθη, ἐν δὲ τῇ βορείᾳ, ἥτις ἐκτελεῖ χρὴ προθέσεως, ἡ Ἄκρα ταπείνωσις μὲ τὸν Χριστὸν γυμνόν, βεβυθισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς σαρκοφάγου ἔχοντα δὲ τὰς χεῖρας χιαστὶ τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἡγαπημένον μαθητὴν τοῦ Ἰωάννην.

Ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ἐφ' οὗ ἔχουσιν ἐντειχισθῇ καὶ μαρμάρινα γλυπτὰ ἐρειπωθέντων παραλαυριῶν, εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν ὁ Χριστὸς ἐνθρονος μὲ στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ στολὴν ἀρχιερέως καὶ τὴν ἐπιγραφὴν *Ι(ησου)C Χ(ριστο)C ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων καὶ μέγας ἀρχιερεὺς*, δεξιᾷ δ' ἡ Παναγία ἐνθρονος, φοροῦσα στέμμα καὶ βρεφοκρατοῦσα. Λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ τέμπλου αἱ δύο ὑπόλοιποι αὐτοῦ εἰκόνες ἐξωγραφήθησαν κάτωθεν τόξων ἐπὶ τῶν συνεχόμενων τοίχων ἦτοι δεξιᾷ μὲν ὁ ὁσιος Μελέτιος, ἀριστερᾷ δ' ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ τέμπλου κοσμεῖ ζωφόρος

όμοια τῇ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 63) ἀποτελουμένη δηλ. ἐκ σειρᾶς Ἀποστόλων τεταγμένων ἀνὰ τρεῖς ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τριμόρφου ἡτοι τοῦ Χριστοῦ κρατοῦντος ἡμιάνοικτον τὸ Εὐαγγέλιον καὶ εὐλογοῦντος καὶ τῆς Παναγίας καὶ Προδρόμου δεομένων.

Ἡ διατήρησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κοιμητηριακοῦ ναΐσκου εἶναι ἀρίστη, οὐχ' ἦττον δ' ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ τέχνη των, ἥτις ἀποδεικνύει τὸν ἄγνωστον τεχνίτην των πιστὸν φύλακα καὶ συνεχιστὴν τῆς βυζαντινῆς παρα-

Εἰκ. 64. Τοιχογραφία τῆς ἀκρας ταπεινώσεως ἐν τῇ κόγχῃ τῆς προθέσεως τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου.

δόσεως. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἀκρας ταπεινώσεως (εἰκ. 64), ἥτις, ἂν ἐξαιρέση τις τὴν ἀποκρουστικὴν ἀνατομικὴν διάπλασιν τοῦ στήθους τοῦ Χριστοῦ, εἶναι κατὰ τὰλλα ἀξιόλογος, τόσον διὰ τὸ σχέδιον ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφρασιν ἰσχυρᾶς ἀλλὰ συγκερατῆμένης θλίψεως, ἣν παρουσιάζουσι τὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννου.

Τὴν χρονολογίαν τῆς κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναΐσκου διδάσκει ἐπιγραφὴ γεγραμμένη ὑπερθεὶς τῆς εἰκόνος τοῦ Προδρόμου καὶ λέγουσα:

Ανακεισθη καὶ ἀνυστωρισθῇ ὁ θεῖος καὶ πανσεπτος οὗτος ναος | του τιμιου ενδοξου προφητου Προδρομου δια συνδρομης του πανοσιωτατου αγιου καθηγουμενου παπα κυρ Θεοφανους. Ἐπι ετους ΑΨΞΔ (=1764).

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΗΒΩΝ

Αἱ ἀκμάζουσαι κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα Βοιωτικαὶ Θῆβαι, περιελθούσαι εἰς μεγάλην κατὰπτωσιν κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀπέβησαν πάλιν κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας μία τῶν σπουδαιωτάτων πόλεων τῆς Ἑλλάδος.

Ἀσπασθεῖσαι ἐνωρὶς τὸν Χριστιανισμόν¹ ὑπέστησαν δριμεῖς τοὺς διωγμοὺς τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων, καθ' ὧν ἐντεύτοις ἀντεπεξῆλθον νικηφόρος. Κατὰ τὸν 6^{ον} αἰῶνα, μετὰ τὸν καταστρεπτικὸν σεισμόν τοῦ 551, ἡ πόλις ὠχυρώθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ², ἀργότερον δ' ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σ' τοῦ Σοφοῦ ἀνεδείχθη πιθανώτατα πρωτεύουσα τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος³, ἔδρα ἀρχιεπισκόπου⁴ καὶ, λόγῳ τῆς στρατηγικῆς τῆς θέσεως, ἔδρα στρατηγοῦ καὶ πρωτοσπαθαρίου⁵· διότι ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πόλεως πίπτει εἰς τὸν 9^{ον} καὶ τὸν 10^{ον} αἰῶνα⁶, ὁπότε αἱ Θῆβαι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς Πάτρας καὶ τὴν Κόρινθον⁷ ἴσκουν ἐντατικῶς τὴν ἰσουργίαν τῶν σηρικῶν ὑφασμάτων⁸. Αἱ τρεῖς αὗται

¹ Πρῶτος ἐπίσκοπος Θηβῶν μαρτυρεῖται ἡδὴ ἀπὸ τοῦ 1^{ου} αἰῶνος «Ροῦφος ὁ ἐκλεκτός» (Παύλου, Ἐπιστ. πρὸς Ρωμ. κεφ. 16. Πβλ. Μηναῖον 8 Ἀπριλίου, Le Quien, Oriens christianus II, σ. 207). Ἀλλ' ἡ ὀριστικὴ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπέλθει ἐν Θήβαις περὶ τὸ 300 μ. Χ. πβλ. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums σ. 787 καὶ 791.

² Ὁ Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 272, 20 (Βόννης) ἀναφέρει, ὅτι ὄλων τῶν πόλεων τῆς Βοιωτίας ἀνευρώθησαν τὰ τεῖχη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

³ Alfr. Rambaud, παρὰ Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin Paris 1884 σ. 165. Φ. Γρηγοροβίου, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν (Ἑλλ. μετ. Σπ. Λάμπρου) σ. 168. πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομν. ΙΗ', 183.

⁴ Notitiae Episcopatumum ἐκδ. Parthey σ. 165. Κατάλογον ἐπισκόπων Θηβῶν ὄρα παρὰ Γ. Τσεβῆ, (Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΓ', 397).

⁵ Ν. Ἑλληνομν. ΙΘ', 73. Ὡς τοιοῦτος στρατηγὸς γνωστός εἶναι ὁ Ἀλακασσεύς, ὅφ' ὃν οἱ Θηβαῖοι φέρονται ἀποκρούσαντες βουλγαρικὴν ἐπιδρομήν. Ἄλλα ὀνόματα στρατηγῶν Ἑλλάδος ὑπάρχουσιν ἐπὶ σφραγίδων Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884 σ. 165 ἐ. ὁ αὐτὸς ἐν Rev. Ét. Grecques τ. II σ. 245 ἐ. Ν. Α. Bees (Βέης) Zur Sigillographie der byzant. Themen Peloponnes und Hellas, Viz. Vrem. 21 (1914) μέρος β' σ. 197 ἐ.

⁶ Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος «ἐκλήρυνεν ἐφ' ἱκανὸν τὴν μετάνοιαν ἐν ταῖς ἐπταπόλεις καὶ Καδμεῖαις Θήβαις» καὶ ὁ πολὺς Νίκων ὁ Μετανοεῖτε πβλ. Σπ. Π. Λάμπρου, Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Γ' σ. 158).

⁷ Τὸ ἰσουργικὸν ἐμπόριον Πατρῶν καὶ Κορίνθου μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (σ. 316-321, Βόννης), τὸ δὲ τῶν Θηβῶν ὑπὸ Νικήτα τοῦ Χωνιάτου (σ. 98, 15 καὶ 608, 25 Βόννης) καὶ τοῦ Κεννάμου (σ. 92, 12 καὶ 119, 5 Βόννης).

⁸ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 38.

πόλεις, απασχολοῦσαι πλήθη ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν, ἀντηγωνίζοντο ἐπιτυχῶς τὸ ἐμπόριον τῶν ὑφασμάτων τῆς Ἀνατολῆς, ἅτινα διὰ τῆς Συρίας ἐξήγοντο ἄφθονα εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ μεταξουργικὸν ἐμπόριον τῶν Θηβῶν συνεχισθὲν καὶ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ ἰδίᾳ τὸν 12^{ον} αἰῶνα τῇ ἐνθαρρύνσει τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ¹, ἀπέφερεν εἰς τὴν πόλιν, μεγάλη πλούτη δι' ὧν οὐ μόνον ναοὶ ἀλλὰ καὶ πολλὰ κοσμικὰ κτήρια ἀνηγέρθησαν, ἄφθονα λείψανα τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τῶν ὁποίων συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ μικρὸν μὲν πλὴν πολῦτιμον εἰς περιεχόμενον μουσεῖον τῶν Θηβῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ πόλις ἐκυριεύθη τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Νορμαννῶν τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β', ὅστις οὐ μόνον ἐλαφυραγώγησε οἰκίαν κατ' ἐκκλησίαν ἀλλὰ καὶ ἀπήγαγε² πολλοὺς τῶν «σηρικαρίων» ἰδίᾳ δὲ γυναῖκας «τὴν ἱστουργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπισταμένας»³ εἰς Πάνορμον (Palermo) τῆς Σικελίας, δι' ὧν ἴδρυσεν τὰ περιώ- νυμα μεταξοῦφαντήριά του⁴, ἀλλ' αἱ Θῆβαι δὲν ἐβράδυναν νὰ ἀνακτήσουν τὴν παλαιὰν εὐδαιμονίαν των, ἀφ' οὗ εὐθὺς ἀμέσως καὶ ὁ πολὺς ἐπίσκοπος Ἰωάννης ὁ Καλοκτένης διὰ πλείστων τὴν ἐκόσμησε κτηρίων—θηρησκευτικῶν τε καὶ δημοσίας εὐποιίας⁵—καὶ ὁ Ἰσραηλίτης Ραββῖνος Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλης, ὑπερμεσοῦντος τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, συνήντησεν ἐν Θήβαις 2000 ἑβραῖους ὑφαντάς, ὡς καὶ πολλοὺς περὶ τὴν ἑβραϊκὴν φιλοσοφίαν ἀσχολουμένους⁶. Ὅτι δὲ καὶ πάλιν τότε τὸ ἐμπόριον τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων ἤκμαζεν ἐν Θήβαις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς συγχῆς ἐπισκέψεως τῆς πόλεως ὑπὸ Ἑνετῶν καὶ Γενοατῶν⁷. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ πολὺς μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτος γράφων πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλον του πρωταρχοῦντι Δημήτριον τὸν Δριμύν, ἀναφέρει, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πτωχοὺς Ἀθηναίους, οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνδύονται ἐνδύματα ὑφανθέντα «ὑπὸ Θηβαϊκῶν δακτύλων»⁸.

¹ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. Α', 14. Kap. Herr, Die abendländische Politik Kaisers Manuel σ. 132 ἔ.

² W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge Γαλλικὴ ἔκδοσις F. Raynaud, Leipzig 1936 σ. 199.

³ Νικήτας Χωνιάτης, 99, 20 (Βόννης).

⁴ Ν. Ἑλληνομνήμων τ. ΙΗ' σ. 203.

⁵ Ὅρα τινὰ περὶ Καλοκτένους παρὰ Le Quien, Oriens christianus II σ. 210-211. Μ. Γεδεών, Ἑκκλησι. Ἀλήθεια IV (1883-84) σ. 459. L. Petit, Vizantijiskij Vremennik XI (1904) σ. 488, 24 Ν. Βέη, Viz. Vremennik τ. 21 (1914) σ. 210.

⁶ Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum Antverpiae 1575 σ. 70.

⁷ Desimoni, Giorn. ligust. 1874 σ. 156.

⁸ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ Σφζόμενα ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1880 τ. I σ. 83 στ. 18. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν δώρων, ἅτινα ἡ αὐτὴ τοῦ Βυζαντίου ἀπέστειλε τὸ 1197 πρὸς Σελτζούκον τινὰ σουλτάνον τῆς Ἀγκύρας ἀναγράφονται καὶ 40 πολῦτιμα Θηβαϊκὰ μεταξωτὰ ἐνδύματα (Νικήτας Χωνιάτης 608, 25 Βόννης).

Οὐχ ἦττον δ' ἀκμαία φαίνεται ὅτι διετελέσεν ἡ πόλις καὶ ἐπὶ Φραγκοκρατίας, ὁπότε ἐχρημάτισεν ὡς ἔδρα τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, οἵτινες ἐγκαθίδρυσαν καὶ λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, τοῦ ὁρθοδόξου ἐγκαταλείψαντος τὰς Θήβας¹. Ἐκ τῶν Φράγκων τούτων δυναστῶν ὁ Νικόλαος Β' Σαιντομέρ ἔκτισεν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Καδμείας πολυτελὲς κάστρον καὶ ἀνάκτορον, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ὠραιότατον καθ' ὅλον τὸ βασιλεῖον τῆς Ρωμανίας², ἀλλ' ὅπερ ὅμως ἀργότερον (1331) κατηδάφισαν—πλὴν ἐνὸς σφζομένου πύργου—οἱ κατακτηταὶ Καταλανοί, οἵτινες ἐντούτοις δὲν παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν ἐν Θήβαις· διότι ταχέως ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσωσι τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς Acciajuoli καὶ ἀργότερον τοὺς Τούρκους.

Μνημεῖα τῆς τέχνης διτηρήθησαν ἐν Θήβαις ἱκανά, μάλιστα τῶν δύο πρώτων περιόδων—παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς—ὀλιγώτερα δὲ τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας. Καὶ ἡ μὲν χριστιανικὴ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τάφων καὶ κρυπτῶν (κατακομβῶν), ἃς δεόντως ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς Α. Κεραμοπούλλος³, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ κιονοκράνων καὶ θωρακίων προερχομένων ἐκ βασιλικῶν, ὧν ἡ θέσις ἀγνοεῖται.

Ἡ δὲ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Γ. Σωτηρίου ἀποκαλυφθέντα ἑρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁴, ἅτινα λεπτομερῶς ἐδημοσίευσεν ὁ ἀνασκάψας μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου γλυπτικοῦ διακόσμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς ναοὺς 1) τῆς Θεοτόκου—ἰδρύματος τοῦ Καλοκτένου⁵, οὗτινος ἐσχάτως ἀπεκαλύφθησαν ἐν ὑπογείῳ λείψανα τῶν τοίχων καὶ τοιχογραφιῶν 2) τῆς Ἀγ. Ἐλεοῦσης μετὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ 3) τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς κατὰ τὰ Ν. Α. τῆς πόλεως παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον. Τὸν τελευταῖον ναὸν τοῦτον ἀνασκάψας πέρυσιν ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας δημοσιεύω λεπτομερῶς κατωτέρω.

Πλὴν ὅμως τῶν ναῶν ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀντιπροσωπεύεται καὶ διὰ πλήθους γλυπτῶν καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχομένων ἐκ διαφόρων κτηρίων, ὧν ἔγερμε φαίνεται ἡ πόλις κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς αἰῶνας καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ φιλοκοδομωτάτου ἐπισκόπου Θηβῶν Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένου, ὅστις, λόγῳ τῶν μεγάλων πρὸς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν εὐεργε-

¹ W. Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου τ. Α' σ. 55.

² Σπ. Π. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων. Κ', 88 καὶ 238. Χρονικὸν Μορῶος στ. 80-84.

³ Θηβαϊκά, Ἀρχ. Δελτ. 3 (1917) σ. 111-112 ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἰσμηνίου καὶ εἰς τὸ Καστέλλι.

⁴ Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 1-26. Ροβ. καὶ Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) σ. 12 ἔ.

⁵ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα ποκαύκου, Βυζαντινῆς Α' 1909 σ. 19.

σιῶν τοῦ, οὐ μόνον Νέος Ἑλεήμων ἀπεκλήθη ἀλλὰ καὶ μετὰ τῶν ἀγίων τῆς ὁρθοδοξοῦ ἐκκλησίας κατετάχθη.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἐλάχιστα εἶναι τὰ λείψανα τῆς Φραγκοκρατίας—ὁ πύργος τοῦ Μουσείου καὶ τινὰ δνόματα ναῶν (Παναγία Λότζια) ὡς καὶ ἀρχιτεκτονικὰ τινὰ μέλη (τόξα, κιονόκρανα ὑδρορροαί) ἐντοιχισμένα εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας (Ἄγ. Γεώργιον, Ἄγ. Νικόλαον). Πλείονα σχετικῶς εἶναι τὰ τῆς Τουρκοκρατίας, διότι οὐκ ὀλίγοι ναοὶ ἀνηγέρθησαν ἐν Θήβαις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (Ἄγ. Αἰκατερίνη - ὑπόγειος ἐντὸς βράχου - Ἄγ. Νικόλαος - Ἄγ. Ἀπόστολος κλπ.).

Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλουσιν ἀπασχολήσει μόνον τὰ ἀδημοσίεута εἰσέτι γλυπτὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου¹, ἅτινα συνελέχθησαν ἐπιμελῶς κατὰ καιροὺς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Ἐθνῶν ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε ἐφόρων ἀρχαιοτήτων, τῇ εὐγενεῖ ἀδείᾳ τῶν ὁποίων προβαίνω ἤδη εἰς τὴν ἀπὸ χειρὸς δημοσίευσιν.

α) **Παλαιοχριστιανικά.** Πλείστα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀγνώστου, δυστυχῶς προελεύσεως, εἶναι κατεσπαρμένα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐκ τούτων ἄξια λόγου εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Κιονόκρανον Ιωνικόν (εἰκ. 1) μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. Ὁ ἐχίνος του, διαμέτρου 0.25 μ., κοσμεῖται, ὡς συνήθως κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, δι' ἐνὸς μόνον πεπλατυσμένου φύου, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῖου ἀπλοῦνται τὰ ἐπέχοντα τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἡμιανθεμίου ἐσχηματοποιημένα φύλλα. Τὰ προσκεφάλαια διατηροῦσιν ἀκόμη τὸν ἀρχαῖον ζωστήρα. Τὸ ταπεινὸν μὲν (0.11 μ.) πλὴν λίαν ἐπίμηκες (0.60) ἐπίθημα ἔχει τὰς ἐλαφροῦς καμπύλας στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς κεκοσμημένας ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ κύκλου περιβάλλοντος ἰσοσκελῆ σταυρὸν κατὰ δὲ τ' ἄκρα δι' ἡμιφύλλων ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης.

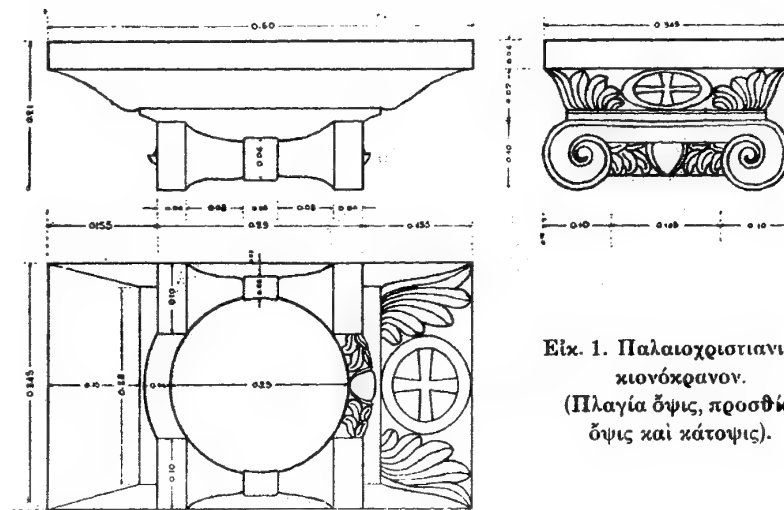
Χρονολογία: τέλος 5^{ου} αἰῶνος.

2) Κιονόκρανον σχήματος άντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος (εἰκ. 2). Ὁ κορυμὸς κοσμεῖται διὰ μεγάλων φύλλων καλάμου, τὸ δ' ἐπίθημα ἔχει τὰς κοιλοκάυτους αὐτοῦ πλευρὰς κοσμημένας δι' ἑνὸς μόνον φύλλου καλάμου.

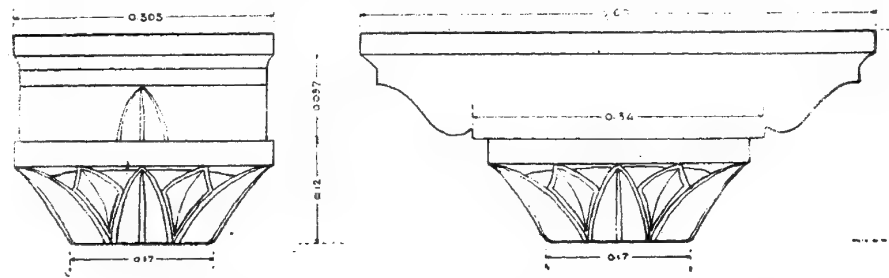
Χρονολογία: 5^{ου} αιώνας.

¹ Δύο ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Μουσείου ἐδημοσίευσεν ἤδη ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν Recueil N. Kondakov, Πράγα 1926 σ. 125-129. Σημειοῦμεν δ' ἐπίσης, ὅτι τὸ ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ Μουσείου βυζαντινὸν ἡλιακὸν ὥρολόγιον ἐδημοσίευσαν ὅτε Σπ. Π. Λάμπρος (Ν. Ἑλληνομνήμων 5', 110) καὶ ὁ J. Strzygowski (Byz. Zeitschrift 1894 πίν. III, 8) Κατάλογον βυζαντινῶν ἡλιακῶν ὥρολογίων παρεθέσαμεν ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' σ. 195. Εἰς ταῦτα πρόσθετες καὶ τὰ τῶν Ἀθηνῶν Σπ. Π. Λάμπρος, Πανασόσης Δ (1880) σ. 839 καὶ τὸ Βρετανικὸν Μοσεῖον, οὗ εἰκόνα ὄρα ἐν IG XIV, 713. Περί ἡλιακῶν ὥρολογίων γενικῶς Löschner, Über Sonnenuhren. 1905.

3) Βάθρον σχήματος ορθογωνίου φέρον ἄνω συμφυᾶ ἰωνικὴν βάσιν (εἰκ. 3). Προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου ἢ καὶ κιβωρίου. Ὑψος 0.89 (μετὰ τῆς βάσεως). Αἱ δύο ἀντίνοιτοι κατακόρυφοι παρειαὶ κοσμοῦνται δι' ἀναγλύπτου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἐκφυλισμένων φύλλων ἀκάνθης. Τὰ ἐντὸς τῶν

ἐλίκων πεδία πληροῦνται διὰ παραστάσεων πτηνῶν, ὧν ἄλλα μὲν ἔχουσι τὴν κεφαλὴν ὑψηλά, ἄλλα δὲ ραμφίζουσι τοὺς πόδας των (εἰκ. 3) κατ' ἐντελῶς ἀνατολικὴν (Συριακὴν) τεχνοτροπίαν. Ἐκ τῶν λοιπῶν δύο κατακορύφων παρειῶν ἡ μὲν φέρει ἐν τῷ μέσῳ κατακόρυφον ἔγκοπὴν, πλάτους 0,075,

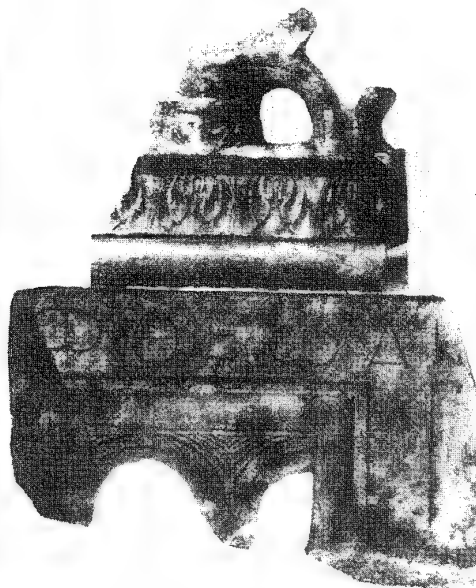
προοριζομένην δι' ὑποδοχὴν θωρακίου, ἥ δὲ εἶναι κοίλη καὶ φαίνεται ὅτι προσηρομόζετο πρὸς στρογγύλον τι σῶμα. Ἀργότερον ἐπὶ τῆς κοίλης ταύτης ἐπιφανείας ἐλαξεν ἡ πλέγμα. Οἱ πεσίσκοι τῶν τέμπλων φέρουσι συνήθως ἐπὶ τῆς προσθίας κατακορύφου ἐπιφανείας των ὑπάλως ὀρθογωνίους γλυκὰς ἢ τὸ πολὺ σταυρόν. Τὸ ὑπ' ὅψιν παράδειγμα, παρουσιάζον φυτικὴν καὶ ζωικὴν δια-

κόσμησιν, εἶναι ἐκ τῶν σχετικῶς σπανίων¹, μαρτυρεῖ δὲ προέλευσιν ἐκ πλουσίας τινος καὶ μεγάλης βασιλικῆς ἢ ἄλλου χριστιανικοῦ κτηρίου τῶν Θηβῶν, οὗ ἀγνοοῦμεν τὴν θέσιν. Ἄν· κρίνωμεν ἐκ τοῦ θέματος καὶ τῆς τεχνοτροπίας θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὸ γλυπτὸν εἰς τὰ τέλη τοῦ 5^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6^{ου} μ. Χ. αἰῶνος².

4) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (εἰκ. 4 ἄνω) φέρει διάτρητον

Εἰκ. 3. Βάθρον κιονίσκου.

Εἰκ. 4. Θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

φολιδωτὸν κόσμημα³ μετὰ κιονίσκων κατὰ τ³ ἄκρα. Βαίνει ἐπὶ βάσεως ἀπαρτιζο-

¹ Πεσίσκοι παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων μετὰ κλιματίδων, ὧν ὅμως τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ροδάκων ἢ κώνων πίτυος ὑπῆρχον ἄλλοτε ἐν τῷ ἐν Ἀτταλεῖα ναῷ τῆς Παναγίας (Τζουμανίν-Τζαμισί) ὅρα εἰκόνα των παρὰ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 38 εἰκ. 15α καὶ 15β. Ὡσαύτως ἐν τῇ κάτω ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Σάβα ἐπὶ τοῦ Ἀβεντίνου λόφου ἐν Ρώμῃ (W. de Grüneisen, Ste Marie Antique σ. 75 εἰκ. 48 πβλ. καὶ σελ. 90 εἰκ. 65), ἐν Κύπρῳ (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 137), ὡς καὶ ἐν Θήβαις (ὅρα κατωτέρω ἀριθ. 9)).

² Ὅμοιον ἐλικοειδῆ βλαστὸν συναντῶμεν καὶ ἐν τῷ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5^{ου} αἰῶνος χρονολογούμενῳ ψηφιδωτῷ δαπέδῳ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτίον τ. 12 σ. 34 εἰκ. 37 καὶ πίν. II ὡς καὶ ἐν τῷ τοῦ Ἀφεντέλλη ἔ. ἀ. σ. 66.

μένης ἐκ σπείρας καὶ κυματίου κοσμουμένου διὰ φύλλων μαλακῆς ἀκάνθης. Σωζ. ὕψ. 0,41 μῆκος 0,43, πᾶχ. κάτω 0,21. Ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Ὀλυμπίας¹ καὶ εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦ 4^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος.

5) Θωράκιον τέμπλου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετὰ διατρήτου φολιδωτοῦ κοσμήματος ἐντὸς κοίλου ὀρθογωνίου πλαισίου (εἰκ. 4, κάτω). Εἶναι κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ὁμοίως γεγλυμένον Μ. σ. μῆκος 0,67, ὕψ. 0,38 πᾶχ. 0,12. Ἐπὶ τοῦ ἄνω πλαισίου φέρει τὴν ἐπιγραφὴν

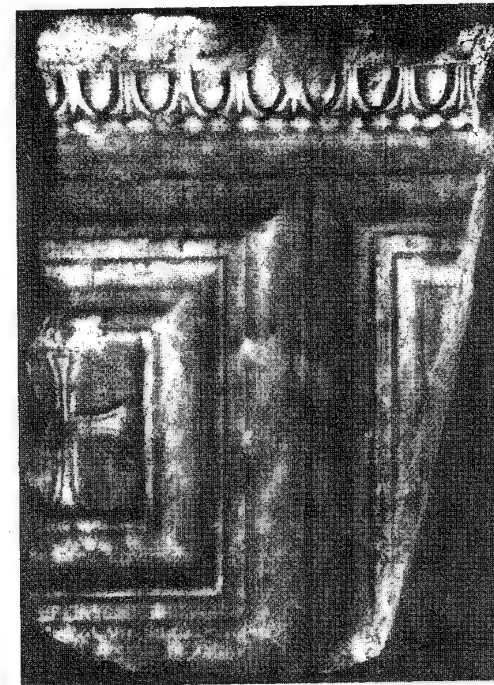
ωθεωδι (= τ]ῷ Θεῷ δι...)

ὕψος γραμ. ποικίλλον ἀπὸ 0,05 μέχρι 0,065.

Ὅτι ἐπὶ θωρακίων τέμπλων ἢ ἀμβώνων συχνὰ ἐχαράσσοντο ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦσι πολλὰ παραδείγματα².

6) Θωράκιον (εἰκ. 5) προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ παλαιοχριστιανικῆς τινος σαρκοφάγου. Φέρει ἄνω μὲν στέψιν ἐξ ἄβακος καὶ ἰωνικοῦ κυματίου μετ' ἀστράγαλων, κάτω δὲ μεγάλα τετράγωνα πλαίσια μετὰ γλυφῶν ἐν ἐξέργῳ περιβάλλοντα σταυρόν. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ κοσμεῖται

δι' ἀπλοῦ μεγάλου σταυροῦ. Σωζ. μῆκος 0,50 ὕψ. 0,50, πᾶχος ἄνω 0,13. Τὰ καλῆς ἐργασίας κυμάτια, αἱ βαθεῖαι γλυφαὶ καὶ αὐτὸ εἰσέτι τὸ θέμα τῶν πλαισίων μαρτυροῦσι πρῶιμους χριστιανικοὺς χρόνους, πιθανῶς ἀρχὰς τοῦ 4^{ου} μ. Χ. αἰῶνος³.

Εἰκ. 5. Τμήμα παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου.

¹ Curtius-Adler, Olympia, II Die Baudenkmäler, Tafelband πίν. LXX Φωτογρ. ἀπεικόνισις καὶ παρὰ Bréhier, Nouv. Archives des Missions Scientifiques Nouv. Série Fasc. 9 Paris 1913 πίν. IV εἰκ. 8.

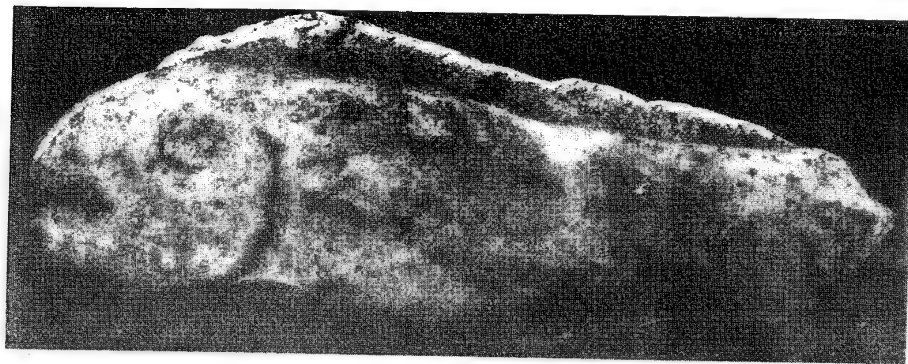
² Πβλ. τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος (Ὁρλάνδος, Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ. 1933 σ. 83), τὸν ἀμβώνα τῆς Τροιζήνης (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ε' σ. 31) κλπ.

³ Ὅμοια θωράκια συνήντησα καὶ ἐν τῷ ἀδημοσιεύτῳ εἰσέτι ναῷ τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου ἐν Λέσβῳ.

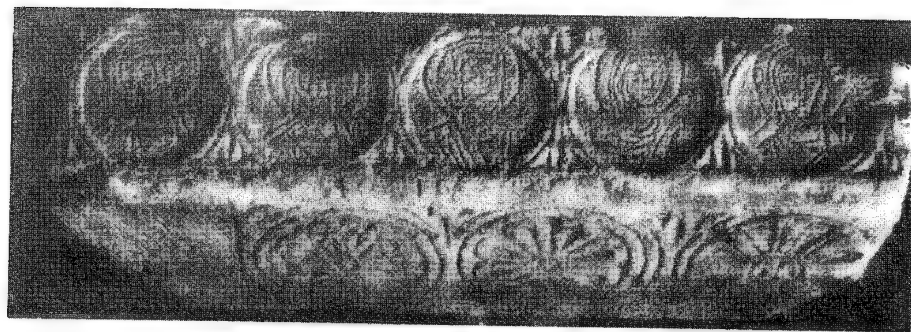

7) Μέγας ἀμφίγλυφος ἰχθύς (εἰκ. 6) προσερχόμενος πιθανώτατα, λόγω τῆς συμβολικῆς του σημασίας, ἐκ τινος μνημείου τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν. Εἶναι γεγλυμμένος ἐκατέρωθεν πλακὸς πάχους 0,09, τὸ δὲ ὅλικόν του μήκος εἶναι 0,81 μ. καὶ τὸ πάχος 0,25.

β) **Μεταβατικὴ περίοδος.** 8) Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ μαρμάρου

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτος ἰχθύς.

Εἰκ. 7. Ἐπιστύλιον τέμπλου.

πρασινοφλεβοῦς, τῆς γνωστῆς λοξομήτου μορφῆς ὕψ. 0,15 μέγ. σωζ. μήκ. 0,84 μ. (εἰκ. 7). Ἡ κάτω του ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ὀκταφύλλων ροδάκων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλου, σώζει δ' ἀριστερᾷ καὶ τετράγωνον κοιλότητα (0,17×0,125), ἐν ᾗ προφανῶς προσηρμόζετο τὸ κιονόκρανον τοῦ κάτωθεν κιονίσκου, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτα, ἐφαπτόμενα ἀλλήλων, κυκλικὰ πλαίσια ἐν εἴδει μεταλλίων (διάμ. 0,127) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πλη-

ροῦνται διὰ τριφύλλων. Ἐντὸς ἐκάστου μεταλλίου εἶναι κεχαραγμένοι προτομαὶ (στηθάρια) ἁγίων, ὧν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται διὰ φωτοστεφάνου. Σφύζονται ἐν συνόλῳ πέντε ἀκέραια μέταλλα καὶ μικρὸν τμήμα ἔκτου. Εἰκονίζονται δ' ἐντὸς αὐτῶν, ἐκ τῶν δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερά: Ὁ Χριστὸς, ἡ Παναγία καὶ τρεῖς ἅγιοι — προφανῶς ἀπόστολοι — ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἔχει βραχὺ γένειον (Θωμᾶς ἢ Φίλιππος), οἱ δὲ δύο ἄλλοι μακρὸν (Παῦλος;). Αἱ μορφαὶ εἶναι ἀπλῶς χαρακταὶ καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ἀμελῶς ἐκτελεσμένοι. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἐντούτοις ἐκάστου ἁγίου ἀποδίδονται ἀρκετὰ σαφῶς, ὥστε ἡ ταύτις — τοῦλάχιστον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 8) — νὰ εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τῶν μεταλλίων τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

παρὰ τὸν λαϊκὸν χαρακτῆρα των. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸν γενειοφόρον παλαιστινιακὸν τύπον, ἡ δὲ Παναγία φορεῖ τὸ σῦνήθες συριακὸν μαφόριον.

Χαρακταὶ εἰκόνες δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν¹, χάριν δὲ μεΐζονος ἐναργείας των αἱ ἀποτελοῦσαι αὐτὰς γραμμαὶ ἐπληροῦντο δι' ἐρυθροῦ χρώματος (μίλτου), ὡς ἐγίνετο καὶ διὰ τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς. Ἡ παράστασις σειρᾶς στηθαρίων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων, εἴτε μεμονωμένων εἴτε εἰς συνεχῆ σειρὰν, ἦτο συνήθης εἰς τε ἔργα τῆς μικροτεχνίας τῶν πρώτων αἰώνων ὡς καὶ εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς², — γραπτὴ ἢ ψηφιδωτὴ — τῶν εἰκόνων τιθεμένων συνήθως εἰς τὰ πρὸ τῆς ἐψίδος τοῦ

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὰς χαρακτὰς ἐπὶ χαλκοῦ σταυροῦ τῆς Δήλου εἰκόνας (Orlandos, *Délos chrétienne* ἐν *Bull. de corresp. hellénique* (1936) LX εἰκ. 92 σ. 27) καὶ τὰς ἐπὶ τῆς ἐξ Ἐφέσου πλακὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Δ. Πάλλας, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Η' (1931) σ. 257), αἵτινες καὶ παρουσιάζουσι μεγάλην συγγενεὶαν πρὸς τὰς ἐνταῦθα ἐξεταζομένας.

² Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst* I σ. 350.

ιερού τόξα. Ἐκεῖθεν ἀργότερον θὰ μετνήχθησαν αἱ εἰκόνες καὶ εἰς τὸ λίθινον τέμπλον, οὔτινος ἐκόσμησαν τὸ ἐπιστύλιον ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸν χαρακτηριστικὸν τρόπον, ὅστις ἀποδίδει πιστότερον τὴν ζωγραφίαν διὰ τῶν περιγραμμάτων. Ἡ δὲ βυζαντινὴ τέχνη συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν ταύτην εἰκονίζει συχνὰ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἐγχαρακτοὺς προτομὰς τοῦ Ἰησοῦ ἄλλοτε μόνου¹ καὶ ἄλλοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Προδρόμον² (τρίμορφον), ἐνίοτε δὲ τοποθετεῖ καὶ ἐξέργους προτομὰς ὡς π. χ. τῆς Θεοτόκου μόνης³ ἢ μεταξὺ τῶν Ἀρχαγγέλων⁴.

Ἐκ τῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει τὸ διασωθὲν τεμάχιον ἐπιστυλίου δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὴν τε διάταξιν τοῦ συνόλου καὶ τὰς διαστάσεις τοῦ τέμπλου. Πράγματι δεδομένου ὅτι ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ θὰ κατεῖχεν ἀναμφιβόλως τὸν ἄξονα τοῦ εἰκονοστασίου, ἂν διπλασιάσωμεν τὴν ἀπὸ τοῦ ἄξονος τοῦ μεταλλίου, ἐν ᾧ ὁ Χριστός, μέχρι τοῦ ὀρθογωνίου λαξεύματος τοῦ κιονίσκου ἀπόστασιν εὐρίσκομεν τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν μεταστυλίων τοῦ τέμπλου ἴσον πρὸς 1,05 μ. Ἄν δ' ἀφ' ἐτέρου δεχθῶμεν, ὡς εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ὁμάδος ἦτοι τοῦ Χριστοῦ, Παναγίας καὶ Προδρόμου ὑπῆρχον ἀνὰ ἕξ μορφαὶ ἀποστόλων ἦτοι ἐν συνόλῳ 15 μέτρηται, πορίζομεθα ὡς συνολικὸν πλάτος τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ 2.20.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον κατασκευῆς τοῦ ἐπιστυλίου θὰ ὀδηγηθῶμεν οὐχὶ τόσο ἐκ τῆς μορφολογίας τῶν εἰκόνων, ὅσον ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου λαξευμένων ροδάκων⁵ (εἰκ. 7), οἵτινες καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν εἶναι ὅμοιοι πρὸς ρόδακας ἐπὶ γλυπτῶν τοῦ μουσείου χρονολογουμένων ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος⁶. Ἀνάγεται ἐπομένως καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἐπιστύλιον εἰς τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ὁπότε αἱ Θῆβαι εὐρίσκοντο, ὡς ἀνωτέρω εἵπομεν, εἰς μεγάλην ἀκμὴν.

9) Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (ἄνω) καὶ παραστάτου θύρας μετὰ μηλομόρφου λαβῆς (πλαγίως) (εἰκ. 9). Προέρχεται ἀσφαλῶς ἐκ τέμπλου καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν παρὰ τὴν Ὡραϊαν πύλην στηριγμάτων. Ὁ πεσσίσκος ἔχει ὕψος 0.94 καὶ τομὴν περιπτου τετραγώνων (0.12×0.13). Ἡ προσθία κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ μὲν πεσσίσκου κοσμεῖται

¹ Π. χ. ἐν τῷ ἐν Φιλαδελφείᾳ ναῷ τοῦ Ταξιάρχου Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθήναι 1909 σ. 398 εἰκ. 214.

² Οὕτω ἐν ἐπιστυλίῳ τέμπλου τοῦ Μουσείου Σμύρνης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937) σ. 144 εἰκ. 18.

³ Ἐπιστύλιον τέμπλου Ἀγ. Παρασκευῆς Χαλκίδος Ευγγόπουλος, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Περίοδος Β' τόμ. Δ' (1927) σ. 67.

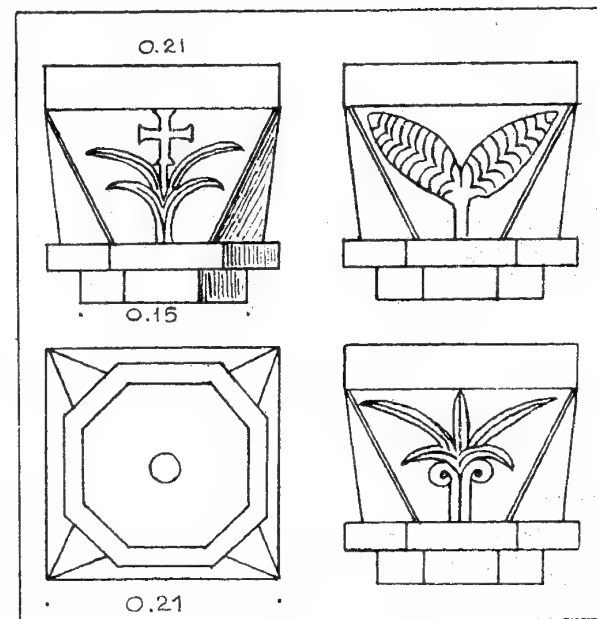
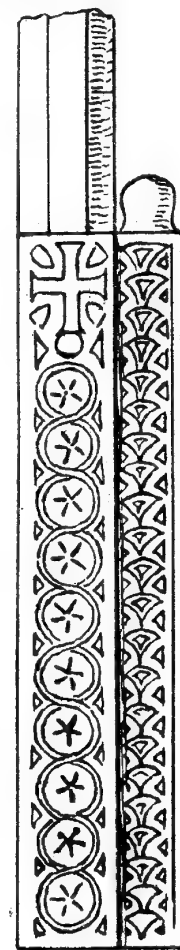
⁴ Τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μόνῃς Βλαχερνῶν Ἀρτης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 24 εἰκ. 19 σ. 25 εἰκ. 20, σ. 26 εἰκ. 21.

⁵ Οἱ ρόδακες τῆς κάτω ἐπιφανείας ἐτμήθησαν ὑπὸ ὀριζοντίας ἐγκοπῆς λαξευθείσης προφανῶς ἀργότερον.

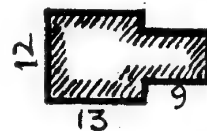
⁶ Ἀρχ. Ἐφημ. 1924 σ. 15 εἰκ. 22.

δι' ἐγχαρακτοῦ σταυροῦ ἐπὶ σφαίρας καὶ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς πεντάφυλλοι ρόδακες, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ λοφιομόρφων χαρακτῶν κοσμημάτων (εἰκ. 9). Λόγω ἀφ' ἐνὸς τοῦ ὑποπρασίνου χρώματος τοῦ μαρμάρου καὶ τῶν διαστάσεων τοῦ πεσσίσκου, ἀφ' ἐτέρου δὲ τῶν χαρακτῶν κοσμημάτων του, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται ὁ πεσσίσκος ἐκ τοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ ἀμέσως προηγουμένως ἐξετασθὲν ἐπιστύλιον τέμπλου.

10) Κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐκ μαρμάρου κυανωποῦ. Φέρει συμφυῆς τμήμα τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ

Εἰκ. 10. Κιονόκρανον (3 ὄψεις καὶ κάτωψις).

Εἰκ. 9. Πεσσίσκος τέμπλου.

(εἰκ. 10). Εἶναι κυβόσχημον μὲ τὰς κατακορύφους ἀκμὰς λοξῶς ἀποτετμημένας, ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὸν κορμόν. Τρεῖς τῶν τριγωνικῶν παρειῶν του κοσμοῦνται διὰ τῶν φυτικῶν διακοσμήσεων, ἃς παρέχει ἡ εἰκὼν 10.

11) Ἐπιστύλιον τέμπλου τεθραυμένον ἐκατέρωθεν μ. σ. μ. 0.60. Ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει διακόσμεισιν ἐκφυλισμένων ἀνθεμίων ἐπὶ τῶν ὁποίων σώζονται δύο ἔκγλυφοι παραστάσεις ἦτοι α) λεοντοκεφαλὴ καὶ β) πτηνόν. Ἐργασία μᾶλλον ἀμελὲς τοῦ 9^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

γ) **Βυζαντινή εποχή.** 12) Ἐπίθημα κιονοκράνου διλόβου παραθύρου ἐκ σκληροῦ φαιοῦ λίθου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐπὶ τῆς ἰσχυρῶς κεκλιμένης προσθίας αὐτοῦ παρειᾶς εἰκονίζεται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ζῶον βαῖνον πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφον πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν (εἰκ. 11). Ἡ στάσις αὕτη εἶναι συνηθε-
 στάτη εἰς τὰ ζῶα τῆς ἀνατολικῆς διακοσμητικῆς. Ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ μουσείου ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα παρόμοια ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων φέροντα κατὰ τὸ πλεῖστον φυτικὴν δια-
 κόσμησιν.

Εἰκ. 11. Ἐπίθημα κιονίσκου. (εἰκ. 12) μ. σ. μ. 0.78, μ. σ. ὕψ. 0.56, πλάχ. 0.09. Φέρει παρὰστασιν δύο ἀντωπῶν γρυπῶν εἰκονιζομένων κατὰ κρόταφον ἑκατέρωθεν ἀμφορέως (ἀναβρυτηρίου βεβαίως) ἰδρυμένου ἐπὶ στύλου βαίνοντος ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τὰ ζῶα, ἔχοντα τὸ στόμα ἀνοικτόν, σπεύδουσι νὰ πίοσι τὸ περιεχόμενον τοῦ ποτηρίου (ὕδωρ τῆς ἀθανασίας;).

Εἰκ. 12. Πλάξ θωρακίου.

Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ἡ δ' ἐργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰ. Παραπλήσιον θέμα — γρύπες ἑκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς — εὑρεται ἐπὶ δύο ἀναγλύφων τῆς ἑξωτερικῆς παρειᾶς τῆς ἐν Ἀθήναις Γοργοεπηκόου¹, ἐπὶ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου² ἐν τῷ μουσεῖῳ Σμύρνης³ καὶ ἄλλαχοῦ.

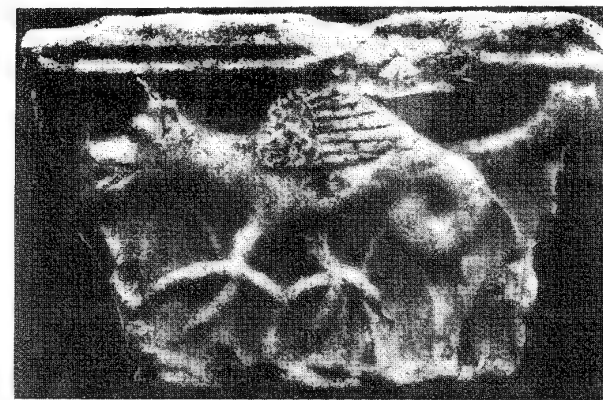
¹ Ad. Struck, Athen. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6.

² Bréhier, Art byzantin σ. 133 εἰκ. 67.

³ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 137 εἰκ. 9.

14) Ἐπικράνον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Διαστάσεις κάτω βάσεως 0.25 × 0.29, ἄβακος 0.27 × 0.46 ὕψ. 0.30. Θὰ ἔσπεφε ποτὲ τὴν κορυφὴν πεσσοῦ. Φέρει ἐλαφρῶς ἑξέχοντα ἄβακα ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ κυκλικὴ ὀπή προσηλώσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

Ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν μακρῶν κεκλιμένων παρειῶν εἰκονίζεται ἐν ἑξέρῳ ἀναγλύφῳ κατὰ κρόταφον δριάκων περωτὸς (εἰκ. 13) βαδίζων πρὸς τ' ἀρι-
 στερὰ ἔχων τὸ στόμα ἀνοικτόν, τὴν ὄψεοειδῇ οὐρὰν του συνεστραμμένην, τοῖς

Εἰκ. 13. Ἡ ἐτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

δὲ γαμψώνυχας πόδας διεστηκότας. Ὑποτίθεται βαδίζων ἐντὸς λόχμης δηλοῦ-
 μένης διὰ μεγάλων φύλλων ὕδροχαροῦς φυτοῦ.

Τὸ θέμα τοῦ δράκοντος ἦτο λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμη-
 τικὴν τέχνην. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη (σ. 327, ⁹ Βόννης) ἀναφέρουν ὅτι ἐν τῇ Νέᾳ ἑκκλησίᾳ Βασιλείου τοῦ Β' (9^{ος} αἰ.) μία τῶν κρηνῶν ἐκοσμεῖτο δι' ἀναγλύφου δράκοντος Ἐπὶ ὑφασμάτων, μετάλλων, ἀγγείων, τοιχογραφιῶν καὶ λίθων συχνὰ συναντῶμεν παραστάσεις τοῦ περσικοῦ δράκοντος¹, ὅστις διαφέρει τοῦ ἡμετέρου κατὰ τὸ σχῆμα τῆς οὐρᾶς, ἥτις, ἀντὶ νὰ εἶναι ὄψεοειδὴς ὁμοιάζει πρὸς οὐρὰν πτηνοῦ. Κατὰ τοῦτο δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν ὁμοιάζει ὁ ἐξεταζόμενος ἐνταῦθα δράκων πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν ἱππόκαμπον². Ἄτερα

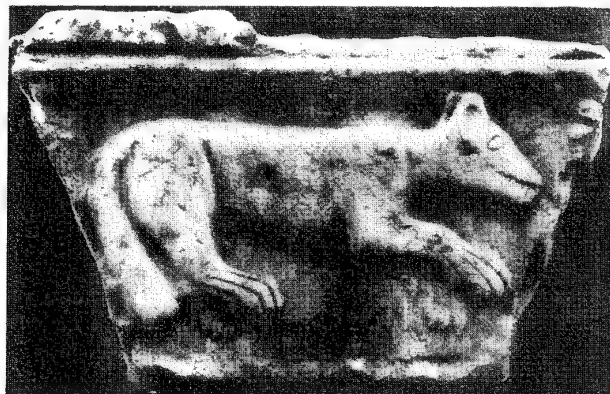
¹ Παραδείγματα ὄρα παρὰ Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei 1913 σ. 79 εἰκ. 91, 96. Migeon, Les arts du tissu, Paris 1909 σ. 8. Errera, Catalogue d'étoffes anciennes et modernes, Bruxelles 1907 σ. 14-15. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 83 καὶ σ. 587 εἰκ. 368. Strzykowski, Die Baukunst der Armenier τ. I Wien 1918 σ. 301 εἰκ. 331. Ὁ αὐτός, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917 σ. 134 εἰκ. 128, Mendel, Catalogue des sculptures des Musées Ottomans, Constantinople 1914 τ. II σ. 579 εἰκ.

² Πβλ. E. Herzfeld, Am Tor vor Asien, Berlin 1920 σ. 134.

παραδείγματα τοιούτου «ελληνιστικοῦ» δράκοντος ἔχοντες ἐπὶ τῶν ξυλογλύπτων θυρῶν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ μονῆς τοῦ Ρίλα¹ καὶ τῶν Σερβικῶν Σκοπίων², ἐπὶ τοῦ παραθύρου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Καλεπίδ³, ὡς καὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς Παβίας⁴.

Ἡ δευτέρα μακρὰ πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου κοσμεῖται διὰ τετραπόδου μὲ παχεῖαν οὐρὰν βαδίζοντος ἢ μᾶλλον τρέχοντος πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 13). Ἔργασία ἀμελεστέρα τῆς τοῦ δράκοντος. Παρόμοια ἀμελοῦς ἐκτελέσεως τετράποδα συναντῶμεν συνήθως ἐπὶ βυζαντινῶν ἀναγλύφων ὡς π. χ. ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν⁵, ἐν Ἀρτ⁶, μουσεῖῳ Σόφιας⁷.

Εἰκ. 14. Ἡ ἑτέρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπικράνου.

Ἐπὶ τῶν δύο στενῶν πλευρῶν τοῦ αὐτοῦ ἐπικράνου εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς (εἰκ. 4 ἀριστερᾷ) α) μέγα πτηνὸν (ἀλέκτωρ;) βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερά, μὲ οὐρὰν ἡνωρθωμένην καὶ πατοῦν ἐπὶ κλάδων φερόντων φύλλα ἀμπέλου, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας (εἰκ. 4 δεξιᾷ) β) φυλλοφόροι κλάδοι, εἰς τὸ ἄνω μέρος ἑκατέρου τῶν ὁποίων ἐπικάθεται ἀνὰ ἓν μικρὸν πτηνὸν εἰκονιζόμενον κατὰ κρόταφον, τὸ μὲν πρὸς δεξιὰ τὸ δὲ πρὸς ἀριστερά. Ἀμφότερα τὰ πτηνὰ

¹ B. Filow, Die althbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. XXXV.

² G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, σ. 151 εἰκ. 170.

³ Millet, ἑ.δ. εἰκ. 227.

⁴ G. T. Rivoira, Le origini della architettura Lombarda, Milano 1908 εἰκ. 120.

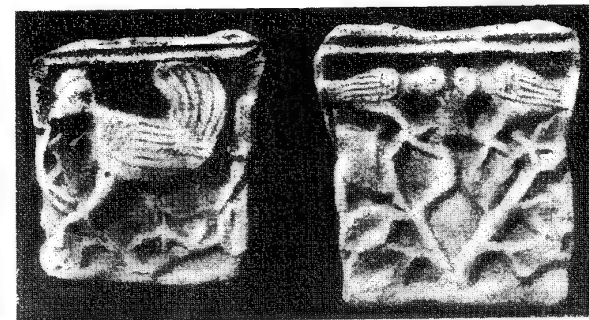
⁵ L. Brehier, Nouvelles archives des missions scientifiques, Nouv. série fasc. 9 Paris 1913 πίν. VII. Ὁ αὐτὸς ἐν Art byzantin σ. 130 εἰκ. 64.

⁶ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 159 εἰκ. 11.

⁷ Ξυλόγλυπτος θύρα ἐκ Sleptscha B. Filow, Die althbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXVII.

ραμφίζουσιν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν καρπὸν (;). Ἡ παράστασις πτηνῶν ἐπὶ ἐπιθημάτων δὲν εἶναι σπανία¹.

15) Ἀναγλύφον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐξέχοντος λοξομήτου πλαισίου (εἰκ. 15). Θὰ ἦτο πιθανότατα

Εἰκ. 15. Αἱ στεναὶ πλευραὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 14 κιονοκράνου.

Εἰκ. 16. Ἡμικυκλικὸν τύμπανον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως τῆς Θεομήτορος.

τοποθετημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοξωτῆς πύλης. Παρίσταται ἐν ἱκανῶς ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἡ Θεοτόκος ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Ἐκατέρωθεν τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν ἀναγλύφου φωτοστεφάνου εἶναι κεχαραγμένη ἡ ἐπιγραφή Μ(ήτ)ΗΡ - Θ(εο)Υ. Ἡ Θεοτόκος, ἐν αὐστηρῶς μετωπικῇ στάσει, εἶναι

¹ Πβλ. τὸ ἐπίθημα τοῦ ἐν τῷ μουσεῖῳ Σμύρνης ἰωνικοῦ κιονοκράνου Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937) σ. 129 εἰκ. 1.

περιβεβλημένη από τῆς κεφαλῆς τὸ μαφόριον, ὅπερ ἀναδιπλοῦται πρὸ τοῦ στήθους εἰς τραχείας παραλλήλους, λοξὰς πτυχάς. Εἰς τὸ μέσον τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸ τῶν ὤμων ἐδηλώθησαν διὰ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων ὁπῶν οἱ συνήθως ἐπὶ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας εἰκονιζόμενοι μικροὶ σταυροί. Ἄν καὶ τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι ἱκανῶς βεβλαμμένον, ὅμως διαφαίνεται ἡ γλυκεῖα του ἔκφρασις. Αἱ χεῖρες εἶναι ἄδρῶς εἰργασμένοι καὶ φαίνονται ὡσεὶ ἡμιτελεῖς. Τὸ ἔργον ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα.

Εἰκ. 17. Ἀνάγλυπτος παράστασις τῆς ἀναλήψεως τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

16) Πλάξ κολοβὴ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (διαστ. 0.55 × 0.35 × 0.075) (εἰκ. 16) ἄγνωστον πόθεν προερχομένη. Φέρει ἀριθμὸν εὐρετηρίου 258. Εἰκονίζει δεξιᾷ μὲν ἀνδρικήν μορφήν κατ' ἐνώπιον, σωζομένην μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἀριστερᾷ δὲ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν πτέρυγα ὑπερμεγέθους γρυπός, ἐν ᾗ ἔτερον μὴ σωζομένου πτηνοῦ τμήμα τῆς πτέρυγος διακρίνεται εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος. Λόγῳ μεταγενεστέρᾳ χρήσεως τῆς πλάκῃς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνδρὸς ἔχει ἀποτριβῇ τοσοῦτον, ὥστε οὔτε τὸ στόμα του οὔτε ἡ εἰς διακρίνονται πλέον, μόνοι δ' ὄρατοὶ εἶναι οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ὁ ἀνὴρ κρατεῖ δόρυ, ἐπὶ τοῦ ἄνω ἄκρον τοῦ ὁποίου εἶναι ὀριζοντίως ἐμπετηγμένον μικρὸν ζῶον, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἡ μορφή φέρει εὐθύγραμμον στέμμα κοσμούμενον διὰ τριῶν μικρῶν δίσκων ἀποδιδόντων προφανῶς πολυτίμους λίθους, συνεχιζομένων δ' ἐκατέρωθεν τῶν κροτιάων διὰ ταινιῶν, αἵτινες ἀπολήγουσιν ὁμοίως εἰς δίσκους μιμουμένους τὰ *πραιπενδοῦλια*. Προέκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ

παραστάσεως βυζαντινοῦ τινος αὐτοκράτορος τοῦθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ ἡ στολή, ἣν φορεῖ, ἐφ' ἧς διακρίνονται οἱ χιαστί πρὸ τοῦ στήθους διπλούμενοι λῶροι, ἐφ' ὧν πίπτει ἐμπρός, κατὰ τὸν ἄξονα, ἄλλος πλατύτερος, κατερχόμενος ἀπὸ τοῦ ὑψηλὰ περιτυλιγμένου λαιμοῦ. Τόσον ἡ μορφή τοῦ στέμματος¹ ὅσον καὶ ἡ στολή² ἰδιαίχουσιν εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος χρόνους, εἰς οὓς τὸ ἀνάγλυφον ἀνάγεται καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς του, ἣτις παρουσιάζει σχηματοποιήσιν καὶ γραμμικότητα τῶν πτυχῶν καὶ τῶν πτερυγῶν, γενικῶς δὲ ὕψος μᾶλλον ψυχρὸν καὶ ἄκαμπτον.

Ἰδιαίχοντα χαρακτηριστὰ προσδίδουσιν εἰς τὴν βασιλικὴν μορφήν αὐτῆς μὲν ἡ παρ' αὐτὴν εἰκονιζομένη κεφαλὴ καὶ αἱ πτέρυγες γρυπός, αὐτῶν δὲ τὸ ἐπὶ τοῦ δόρατος μικρὸν ζῶον, πρὸς τὸ ὁποῖον μετὰ βουλιμίας στρέφεται ἡ κεφαλὴ τοῦ γρυπός, ὅστις σημειωτέον, φέρει κατὰ τὸν τράχηλον καὶ ζυγὸν ὀριζοντίως τοποθετημένον, τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὸ ζῶον ἦτο ἐξευγμένον, ἐν ᾧ ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ σωζομένη πτέρυξ μαρτυρεῖ, ὅτι συμμετρικῶς θὰ εἰκονίζετο καὶ ἄλλος ὁμοίως ἐξευγμένος γρύψ.

Ποῖος μῦθος ὑπόκειται εἰς τὴν ἐξεταζομένην παράστασιν δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκάσωμεν· εἰκονίζεται προφανῶς ἢ εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασις (ἀνάληψις) τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἐν δηλαδὴ ἐκ τῶν ἐπεισοδίων τοῦ περιφήμου ἐκείνου μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὅπερ συνταχθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ³ κατὰ τὸν 3^{ον} μ. Χ. αἰῶνα ὑπὸ τοῦ [Ψευδο]Καλλισθένους⁴ ἔσχεν, ὡς γνωστόν, εὐρυτάτην διάδοσιν κατ' ὅλον τὸν μεσαῖονα καὶ τοὺς μετέπειτα χρόνους εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς λαοὺς τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἀραβες, Πέρσαι, Ἀρμένιοι, Ἕλληνες, Λατίνοι, Ἰταλοί, Γάλλοι, Γερμανοὶ καὶ Ἀγγλοὶ τοῦ παλαιοῦ καιροῦ ἠὲ χαριστοῦντο ἰδιαιτέρως ἀκούοντες ἢ ἀναγινώσκοντες, ἕκαστος εἰς τὸ ἰδίωμα του, τὴν διήγησιν περὶ τῶν θαυμαστῶν κατορθωμάτων τοῦ μεγάλου Μακεδόνης ἥρωος καὶ κατακτητοῦ. Ἐννοεῖται, ὅτι αἱ εἰς ἑκάστην γλῶσσαν μεταφράσεις τοῦ διηγήματος δὲν ἦσαν ἀπολύτως πισταὶ πρὸς τὸ

¹ Τὸ εὐθύγραμμον στέμμα συνηθίζετο μέχρι τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1081-1118) (πβλ. τὸν ὑπ' ἀρ. 666 κώδικα τῆς Βιβλ. Βατικανοῦ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance* Paris 1923 σ. 95 εἰκ. 45) οἱ λοιποὶ ὁμοῦς Κομνηνοὶ — Ἰωάννης Β' Μανουήλ, Ἀλέξιος ὁ Β' κλπ. — φοροῦσι πλέον τὸ τρουλλωτὸν στέμμα (πβλ. τὸ εὐαγγελιστάριον τοῦ Βατικανοῦ J. Ebersolt, ἔ. ἀ. σ. 103 εἰκ. 50. Σπ. Π. Λάμπρου, *Λεύκωμα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων* πίν. 68, 69, 71).

² Παράβαλε π. χ. τοὺς λῶρους τοῦ Νικηφόρου III τοῦ Βοτανειάτου (1078-1081) ἐν κώδ. Coislin 79 φ. 1⁸ Σπ. Π. Λάμπρου, *Λεύκωμα βυζ. αὐτοκρατόρων* πίν. 63. H. Omont, *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1902 πίν. LXI-LXIV. Ὁ αὐτὸς *Miniatures des plus anciens manuscrits* κλπ. Paris 1929 πίν. LXIV.

³ W. Deimann, *Abfassungszeit und Verfasser des Griechischen Alexanderromans* 1914 σ. 28 ἔ.

⁴ C. Müller, *Pseudo-Kallisthenes* Paris, Didot 1867. W. Kroll, *Hermes* τ. XXX, 462.

πρωτότυπον, τοῦ μεταφράστου προσθέτοντος ἐκάστοτε ἢ τροποποιούντος ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὸ πρωτότυπον κατὰ τὴν φαντασίαν του.

Κατὰ τὸν [Ψευδο]Καλλιθένη λοιπὸν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατακτῆσας πάντα τὰ ἔθνη, συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κυριεύσῃ καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θάλασσαν, ἔστω καὶ διὰ μόνῃς τῆς θείας. Ἰδοὺ δὲ ποῖον τέχνασμα μετεχειρίσθη, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν εἰς τοὺς αἰθέρας ἀνάβασιν αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος: Κρατῆσας ἐπὶ τρία ἡμερονύκτια νῆστη δύο μεγάλα ὄρνεα, ἅτινα εἶχον συλλάβει οἱ στρατιῶται του, διέταξε νὰ ζεύξωσιν αὐτὰ εἰς ζυγόν, εἰς ὃν προσέδεσε σφυρίδα, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰσῆλθεν λαβὼν δὲ μακρὸν δόρυ ἔπηξεν ἐπάνω αὐτοῦ ἥπαρ ἵππων

Εἰκ. 18. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτων σφιγγῶν.

τὰ δὲ πειναλέα ὄρνεα ἀναπτάντα, ἵνα καταφάγωσι τὸ ἥπαρ, συνανεβίβασάν εἰς τὸν αἶρα καὶ τὸν ἐν τῇ σφυρίδι Ἀλέξανδρον.

Ἐν τῷ τῷ διαδεδομένον μυθιστόρημα φυσικὸν ἦτο νὰ ἔχῃ πολλαπλὴν ἐκδήλωσιν καὶ διὰ τῆς τέχνης. Ἀρκετὰ δὲ εἶναι τὰ διασωθέντα μνημεῖα, ἐφ' ὧν εἰκονίζεται τὸ ἐπεισόδιον τῆς ἀναλήψεως. Ἐν ἐκ τούτων εἶναι καὶ τὸ ἐξεταζόμενον ἀνάγλυφον, ὅπερ θέλομεν συνεξετάσει μετὰ τῶν λοιπῶν λεπτομερέστερον ἐν ἰδιαίτερῳ ἄρθρῳ¹.

17) Ἐπιστύλιον λευκοῦ μαρμάρου ὑψ. 0.40, πλάχ. 0.18, μ. σ. μ. 0.74 μ. Στέφεται ἄνω ὑπὸ χονδροῦ κυματίου (εἰκ. 18). Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του εἰκονίζονται κατὰ χρόταφον, ἐκατέρωθεν τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς,

¹ Συναγωγὴν τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν τῆς Ἑλληνικῆς, Λατινικῆς καὶ Γαλλικῆς συντάξεως τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου παρέθεσεν ὁ G. Millet, ἐν Syria τ. 4 σ. 85 ἔ., ὅστις ἐπρόκειτο νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὴν σχετικὴν εἰκονογραφίαν εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης του, ὅπερ ὁμως, δυστυχῶς, δὲν εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

δύο ἰσχυρῶς ἔκγλυφοι, ὁκλαΐζουσαι σφίγγες, στρέφουσαι τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ θέμα εἶναι ἀνατολικόν, ὡς ἀποδεικνύει πλὴν ἄλλων καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἡ οὐρὰ ἐξέρχεται ἀπὸ τῶν σκελῶν, ὃν συνηθέστατα συναντῶμεν ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων. Ἡ βυζαντινὴ τέχνη κάμνει συχνὴν χρῆσιν τοῦ θέματος

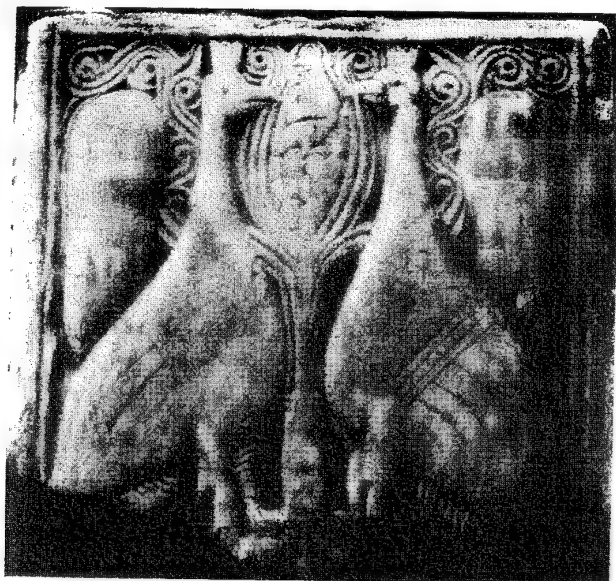
Εἰκ. 19. Ἀνάγλυφος παράστασις περὶ τοῦ τρίτωνος (i)

τῶν ἀντωπῶν σφιγγῶν ἐπὶ τε ἀναγλύφων¹ καὶ ἐπὶ ὑφασμάτων². Ἔργασία μᾶλλον ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰῶνος.

¹ Γοργοπηκίου Struck, Ath. Mitt. 1906 εἰκ. 5 καὶ 6 = Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 168 σ. 177. Μονῆς Περάκης Ὁρλάνδος, Εὐρετήριο. μεσαιων. μνημ. τ. Γ' σ. 127 εἰκ. 159. Μουσείου Σμύρνης Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον βυζ.-μνημ. Γ' σ. 139 εἰκ. 11. Ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσείου Χαλκίδος (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι). Ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύπτου ἐκ τῆς ὁδοῦ Φιλοθέης, νῦν ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ Ἀθηνῶν (ἀδημοσιεύτου εἰσέτι), ἐπὶ θαλαμίου τοῦ Μουσείου Λαρίσης Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζαντ. μνημ. τ. Β' (1936) σ. 66, ἐπὶ θαλαμίου Ἀγ. Δημητρίου Κατσούρης Ἀργεῖς Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β' (1936) σ. 65.

² Μεταξωτὸν ὑφασμα ἐκ Vich τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου (O. v. Falke. Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921 εἰκ. 145).

18) Πλάξ ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου στεφομένη ἄνω ὑπὸ ἐλαφρῶς ἐξεχούσης ταινίας (εἰκ. 19). Κολοβή κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς φέρει δεξιᾷ παράστασιν γέροντος ἀνδρὸς περωτοῦ σωζομένου μεχοῖ τῆς κοιλίας. Ἡ κεφαλὴ βλέπει κατ' ἐνώπιον ἀλλ' ἡ προοπτικὴ διάταξις τῶν πτερύγων καὶ τῶν χειρῶν μαρτυρεῖ κίνησιν πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνθα εἰκονίζεται ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ἐκεῖθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα ἑτέρα συμμετρικὴ πτερωτὴ μορφή.

Εἰκ. 20. Πλάξ μετ' ἀναγλύπτων παγωνίων.

Πρόκειται ἄρα γε περὶ βυζαντινοῦ τινος περωτοῦ ἐναλίου γέροντος ἢ τρίτωνος; Ἐργασία ἀμελὴς τοῦ 10^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

19) Πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ἐλλιπὴς τὸ κάτω μέρος (εἰκ. 20). Πλάτος 0.57, μ. σ. ὑψ. 0.57, πᾶχος 0.095 μ. Εὐρέθη 50 περίπου μέτρα πρὸς νότον τῆς ἐκκλησίας Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Καλοκτένους, φαίνεται δ' ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἐχρησιμοποιοῖτο ὡς πλάξ στρώσεως ἢ ὡς κατώφλιον· διότι ἡ ἐπιφάνεια τῶν ἐπ' αὐτῆς παραστάσεων εἶναι ἀποτετριμμένη. Ἐκατέρωθεν ἀξονικῶς τοποθετημένου δένδρου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐλικοειδῶς ἀναπτυσσόμενοι φυλλοφόροι κλάδοι, ἐφ' ὧν μικρὸν πτηνόν, ἴστανται δύο ἀντωπὰ παγῶνια ἔχοντα τὰς οὐρὰς ἠνωρθωμένας. Τόσον τὸ ἐπιτυχὲς σχέδιον τῶν παγωνίων ὅσον καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις αὐτῶν τε καὶ τῶν ἐλικοειδῶν φυλλωμάτων τοῦ δένδρου μαρτυροῦσι Κομνηνεῖους χρόνους. Τὸ θέμα τῶν ἐκατέρωθεν δένδρου ἀντωπῶν, με ἠνωρθωμένας οὐρὰς, παγωνίων εἶναι ἀνατολικόν, ἀπαντῶμενον συχνάκις ἐπὶ

ὑφασμάτων μάλιστα περσικῶν¹ (σασσανιδικῶν). Ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἔκαμεν εὐρείαν χρῆσιν τοῦ ἐξ Ἰνδιῶν πιθανώτατα ἔλκοντος τὴν καταγωγὴν θέματος τοῦ παγωνίου κατὰ τε τὴν παλαιότεραν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν².

20) Μεγάλῃ τετραγώνος περίπου πλάξ (0.75 × 0.80) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου πᾶχ. 0.08 μ. εἰλημένη ἐξ ἀρχαίας ἐνεπιγράφου στήλης, ὡς δηλοῖ ἡ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας αὐτῆς ἐπιφανείας κεχαραγμένη ἐπιγραφή. Φέρει ἀριθμὸν εὐρετηρίου 181 (εἰκ. 21). Ἀνεπιτυχὲς καὶ τμηματικὴ μόνον εἰκὼν τοῦ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Strzygowski³.

Ἐντὸς εὐρέος πλαισίου κοσμουμένου διὰ κυματοειδῶς βαίνοντος βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιφύλλων ἀκάνθης εἰκονίζεται μέγα πτηνόν — πιθανώτατα ἀετὸς — πατῶν ἐπὶ τῆς ράχεως κηνός, ἧς τὴν κεφαλὴν δάκνει διὰ τοῦ ράμφους του. Ἡ σκηνὴ ὑπόκειται πλησίον κρήνης εἰκονιζομένης κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν καὶ ἀπαρτιζομένης ἐκ λεκάνης βαινούσης

Εἰκ. 21. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως.

¹ Πβλ. τὸ μεταξωτὸν ἔφασμα τῆς Toulouse (2^{ον} ἡμισυ 12^{ου} αἰ.) παρὰ Ο. v. Falk e, Kunstgeschichte der Seidenweberei Berlin 1921 πίν. V.

² Ὅρα ὅσα σχετικὰ παραδείγματα τοῦ θέματος τούτου κατέλεξα ἐν Ἀρχεῖφ τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 135, εἰς ᾧ πρόσθετες νῦν καὶ τὰ ἑξῆς: Τὸ κατωτέρω εἰκ. 25 ἀνάγλυφον τῶν Θηβῶν. Ἀνάγλυφον τοῦ βυζαντ. μουσείου Ἀθηνῶν προερχόμενον ἐκ τῆς ἐκκλησίας Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Μαγγούτη (εἰκὼν καλὴ παρὰ Κ. Κωνσταντοπούλω, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Η' (1931) σ. 246). Ἄλλο τοῦ αὐτοῦ μουσείου μετὰ τὴν Γερμανίαν καὶ τὸν Πυγμαῖον (Bréhier, L'art byzantin σ. 51 εἰκ. 15). Κιονόκρανον τοῦ αὐτοῦ μουσείου ἐκ τῆς Μ. Περσῆς. Μικρὸν ἀνάγλυφον παράστασιν μεταξὺ τῶν κλιματίδων, αἵτινες κοσμοῦσι τὸ πλάσιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης μέσης θύρας τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργεπηκόου. Ἐλεφάντινον κτένιον τοῦ μουσείου Φλωρεντίας (P. Toesca, Storia dell'arte Italiana Torino 1927 τ. II εἰκ. 792) καὶ τέλος τὰ ἀγγεῖα: Wallis, Byzantine ceramic art, London 1907 πίν. IV εἰκ. 9 καὶ XLI εἰκ. 84.

³ Asiens Bildende Kunst, Augsburg 1930 σ. 310 εἰκ. 312.

ἐπὶ ποδὸς καὶ κατακορύφου ἄξονικοῦ σωλῆνος καταλήγοντος ἄνω εἰς κῶνον πί-
τυος (ἀναβρυτήριον)¹. Ὅμοιον ἀκριβῶς σύμπλεγμα αἰετοῦ καὶ χηνὸς εὗρηται
καὶ εἰς ἀνάγλυφον προσόψεως ναοῦ ἐν Ἀχταμάρ τῆς Ἀρμενίας². Τόσον ἡ σύν-
θεσις, ἥτις ἁρμονικώτατα πληροῖ τὸ πεδίον, ὅσον καὶ ἡ ἐργασία ἐκτελέσεως
τοῦ τε κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ τῆς συνθέσεως ἀποτελοῦσι θαυμαστὸν
δείγμα διακοσμητικοῦ ἀναγλύφου — πιθανώτατα θωρακίου τέμπλου — τῆς
Κομνηνείου ἐποχῆς³, ἐνθυμίζοντος τὰ ἀνάλογα λαμπρὰ γλυπτὰ τῆς ἐν τῷ προη-
γουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθείσης μονῆς τοῦ Ὁσ. Μελετίου, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ
κόσμημα τοῦ πλαισίου καὶ τὴν τεχνικὴν.

Τὸ θέμα πτηνοῦ ἐπιτιθεμένου καθ' ἑτέρου ζώου ἢ ἀρπάζοντος αὐτὸ διὰ
τῶν ὀνύχων του εἶναι ἀνατολικῆς προελεύσεως, γίνεται δ' αὐτοῦ εὐρυτάτη
χρῆσις ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς, οὐ μόνον
εἰς θωράκια τέμπλου, ὡς ἐν προκειμένῳ, ἀλλὰ καὶ εἰς μαρμαροθετήματα δαπέ-
δων, εἰς μικρογραφίας χειρογράφων, εἰς ἐγχαράκτους παραστάσεις ἁγγείων καὶ
δὴ καὶ εἰς ὑφάσματα, ἅτινα κατ' ἀρχὰς παρέλαβον τὰ θέματα ταῦτα ἐκ τῶν
ἐξ ἀνατολῆς εἰσαγομένων εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος ὑφασμάτων. Ὅτι δὲ καὶ
τὰ ἐπὶ γλυπτῶν τοιαῦτα θέματα μιμοῦνται ὑφάσματα ἢ κεντήματα, ἀποδει-
κνύει σαφῶς καὶ ὁ καθαρῶς διακοσμητικὸς χαρακτήρ τοῦ σχεδίου των μὲ τὴν
ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν καὶ ἄλλα τινα στοιχεῖα. Οὕτω π. χ.
ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης πλακὸς ἐνδεικτικῇ εἶναι ἡ περὶ τὸν λαιμὸν τοῦ ἐπιτιθε-
μένου πτηνοῦ διὰ παρατεθειμένων ὀπῶν δῆλωσις περιδεραίου, ἐξ ἐκείνων,
ἅτινα συχνὰ οἱ βασιλεῖς τῆς Περσίας ἢ οἱ καλίφαι ἔθετον περὶ τοὺς λαιμοὺς
τῶν ἐν τοῖς θηριοτροφείοις των ἐξημερουμένων ζώων ἢ πτηνῶν⁴.

21) Μαρμαρίνη «λεοντοκεφαλὴ» προσομοιάζουσα πρὸς ἀνδρικήν, ἃτε
στερουμένη τοῦ ἐξέχοντος ρύγχους καὶ κεκτημένη μύστακα. Τοιαῦται κεφαλαὶ
ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν εἴτε εἰς ἀνάγλυφα⁵ εἴτε ὡς πρό-
σθιον κόσμημα κυλιβάντων, ὡς π. χ. εἰς τὸ θύρωμα τῆς ἐν Ἀθῶν μονῆς τοῦ
Χελανδαρίου⁶.

¹ Παρόμοια ἀναβρυτήρια εἰκονίζονται: ἐπὶ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς
Βενετίας (P. Toesca, Storia dell'arte Italiana τ. II Torino 1927 εἰκ. 952) καὶ ἐπὶ
τῆς χαλκῆς πύλης τοῦ Salegno (Bayet, L'art byzantin εἰκ. 68).

² Strzykowski, Asiens Bildende Kunst σ. 341 εἰκ. 352.

³ Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ Strzykowski ἔδ. σ. 310 τὸ θεωρεῖ ὡς ἔργον τοῦ 10^{ου} αἰῶνος.

⁴ Ὅρα παραδείγματα πτηνῶν μετὰ περιλαιμίου ἐπὶ ἀνατολικῶν ὑφασμάτων παρὰ
O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, σ. 43 εἰκ. 36, σ. 69 εἰκ. 57 ὡς καὶ
τὰς αὐτόθι εἰκόνας 181 καὶ 185 ἐκ βυζαντινῶν ὑφασμάτων, εἰς ὧς πρόσθετες καὶ τὴν τοῦ
ὑφάσματος τοῦ Μουσείου Guimet παρὰ H. Peirce-R. Tyler, L'art byzantin, τ. I
πίν. 143, τὴν ἐπὶ μεταξοτοῦ τοῦ Auxerre, Vollbach-Salles-Duthuit Art byzantin,
πίν. 92 ὡς καὶ τὰς ἐπὶ τοιχογραφιῶν τῆς Ἀγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (Atlas πίν. 55).

⁵ Ἀρτα, Μονὴ Βλαχερνῶν Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' σ. 39 εἰκ. 37.

⁶ G. Millet, L'ancien art serbe Paris, 1919 εἰκ. 154.

22) Ὑδρορρόη ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τομῆς πολυγωνικῆς (εἰκ. 22). Μῆκος
0.72, πλάτος 0.25 καὶ ὕψος 0.20. Εἶναι ἐσωτερικῶς κοίλη, καταλήγει δ' ἐμπρὸς
εἰς ὀγκώδη ἐσχηματοποιημένην κεφαλὴν ὅλως λαϊκῆς συλλήψεως καὶ ἐκτελέσεως.
Τοιαύτας ὑδρορρόας, ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος, ἐχρησιμοποίησαν οἱ βυζαντινοὶ
ἀρχιτέκτονες εἰς τοὺς τρούλλους τῶν ναῶν τοποθετήσαντες αὐτὰς εἰς τὰς μεταξὺ

Εἰκ. 22. Ὑδρορρόη.

τῶν τοξωτῶν γείσων γωνίας¹. Ἡ ἐξεταζομένη ἐνταῦθα δὲν εἶναι ἀπίθανον,
λόγῳ τοῦ μεγέθους της, νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τῶν Σαιντομέρ.

ΓΛΥΠΤΑ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Πλὴν τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ γλυπτῶν, ὧν ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὰ σπου-
δαιότατα, ὑπάρχουσιν ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν καὶ ἄλλα, ἐντοιχισμένα εἴτε εἰς
παλαιὰς καὶ νεωτέρας ἐκκλησίας, εἴτε εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας.

Ἰδιαίτερας μνείας ἄξια εἶναι τὰ γλυπτὰ, ἅτινα ἐνεκτίσθησαν τῷ 1867 εἰς
τὴν μεγαλυτέραν τῶν ἐν Θήβαις νεωτέρων ἐκκλησιῶν, ἥτις, κειμένη κατὰ τὸ
νοτιοδυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως, τιμᾶται μὲν εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Δημητρίου,
ἐπικαλεῖται ὅμως συνήθως καὶ Μεγάλῃ Παναγίᾳ, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῇ εὐρισκομένης
παλαιᾷ καὶ θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Θεοτόκου, τῆς φερομένης ὡς ἔργου
τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ².

¹ Πβλ. ὑδρορρόην ναοῦ Μ. Παναγίας Ἀθηνῶν (Εὐρετήριον μέσαιωνικῶν μνημείων
τευχ. Β' σ. 89 εἰκ. 95), Ὁσίου Λουκᾶ (Schultz and Barnsley, The monastery
of St. Luke of Stiris, London 1901, πίν. 10) Ν. Μονῆς, Χίου (Orlandos, Monu-
ments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 28) κλπ.

² Ὅρα σχετικῶς Γ. Τσεβᾶ, Ἱστορία τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τ. 2 ἐν Ἀθή-
ναις 1929 σ. 349. Εἰκὼν τῆς προσόψεως τῆς ἐκκλησίας αὐτόθι σ. 289.

Πολυάριθμα είναι τὰ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἐντοιχισθέντα ἀρχαῖα τε καὶ βυζαντινὰ γλυπτά: κιονόκρανα, θωράκια, ἐπιστύλια τέμπλων κλπ. καταλαμβάνουσι μέγα μέρος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἰδίᾳ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἀρκετὰ δ' ἐπιτυχῆς εἶναι καὶ ἡ χρησιμοποίησις βυζαντινῶν τινῶν θωρακίων ὡς φεγγιτῶν τῶν διλόβων παραθύρων. Τὰ θωράκια ταῦτα φέρουσι τὸ σύνθηδες βυζαντινὸν κόσμημα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγγεγραμμένου ῥόμβου, ἐνθα οἱ καταλαμβάνοντες τὰς γωνίας ῥόδακες διετρήθησαν, ἵνα δημιουργηθῶσι τὰ ἀναγκαῖα φωτιστικὰ ἀνοίγματα.

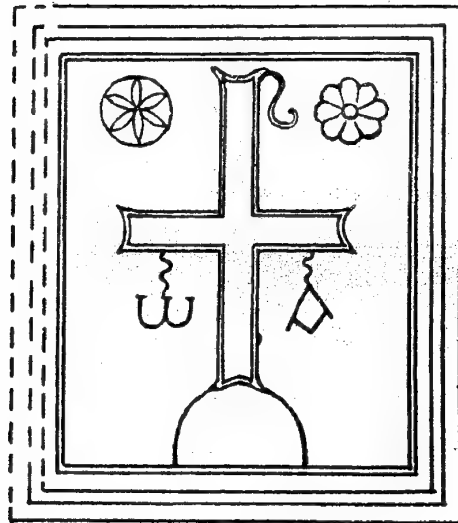
Ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐπίσης ἐντοιχισμένον εἰς τὴν βόρειον παρυστάδα τοῦ προνάου τοῦ αὐτοῦ ναοῦ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἐκ λευκοῦ σκληροῦ λίθου ἐκ τοῦ παρὰ τὴν Ἀλίαρτον (Μοῦλκι) ὀρυσσομένου. Κατὰ τὴν ἐντοιχίσιν του ἐδέησε ν' ἀποκοπῇ ἡ ἀριστερὰ αὐτοῦ πλευρὰ (σῶζ. διαστάσεις 0.54×0.70×0.31). Τὸ γλυπτὸν (εἰκ. 23) εἰκονίζει σταυρὸν ἐγγάρακτον βαίνοντα ἐπὶ ἡμισφαιρίου καὶ ἔχοντα εἰς μὲν τὸ ἄκρον τῆς ἄνω αὐτοῦ κεραίας προσηρτημένον ἄγκιστρον, δι' οὗ σχηματίζεται τὸ λατινικὸν ρῶ (R) (ὅπερ μετὰ τοῦ χι τοῦ σταυροῦ (+) συνθέτει τὸ «χρῖσμα» ἥτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ), ἀπὸ δὲ τῶν ἐγκαρσίων αὐτοῦ κεραίων ἀνηρτημένα, δύο κοσμημάτων, τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (Ιω. α, 8) κατ' ἀντίστροφον ὁμῶς τάξιν τοποθετημένα.

Τέλος εἰς τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται χαρακτὰ ἀριστερᾷ μὲν ὁ ἐξάφυλλος συριακὸς ῥόδαξ, δεξιᾷ δ' ὁ ὀκτάφυλλος ἑλληνιστικὸς. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 5^{ον} ἢ τὸν 6^{ον} αἰῶνα.

Ἄλλο ἐνδιαφέρον γλυπτὸν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς οἰκίας Ταμβίσκου κειμένης κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Κάδμου καὶ Δίρκης. Ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ἄλλοτε κρήνη, ὡς δηλοῖ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ὑπερθεῖν τοῦ γλυπτοῦ ἐκτισμένη καμάρα, ἀφ' ἐτέρου δ' ἡ ἐπὶ τοῦ γλυπτοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἀνοιγμένη ὀπή (εἰκ. 24), δι' ἧς ἐξέρρεε τὸ ὕδωρ.

Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον (0.70×0.51) εἰκονίζει δ' ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου (πλάτους 0.13) ζῶον βαῖνον πρὸς δεξιὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸν ἕτερον τῶν προσθίων αὐτοῦ ποδῶν ὑψώνει τὸ ζῶον πρὸς ἐσχηματοποιούμενον πρὸ αὐτοῦ δένδρον, ἐν ᾧ ἡ ἀνακεκαμμένη καὶ συνεστραμμένη οὐρὰ αὐτοῦ πληροῖ ἐπιτυχῶς τὸ ἄνωθεν τῆς ῥάχεώς του κενὸν τοῦ πεδίου.

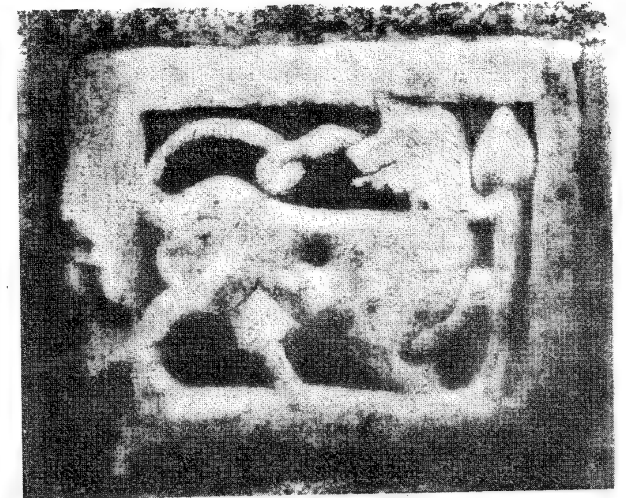
Ἔργασία μᾶλλον ἀμελὲς τοῦ 11^{ου} πιθανῶς αἰῶνος.

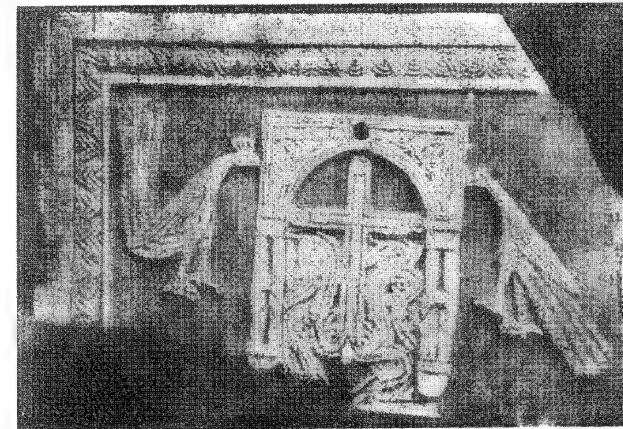
Εἰκ. 23. Παλαιοχριστιανικὸν γλυπτόν.

Τελευταῖον δὲ γλυπτὸν ἀναφέρομεν τὸ ἀποκείμενον σήμερον ἐν τῇ αὐλῇ τῆς ὑπ' ἀρ. 57 οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου· εἶναι δὲ τοῦτο πλάξ ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου (διαστ. σῶζομ. 1.35×0.91×0.12) τεθραυσμένη κατὰ τὴν ἄνω δεξιάν γωνίαν καὶ ὀλόκληρον τὴν δεξιάν πλευράν. Ἐγκοπὴ, ἣν φέρει καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ ἄνω αὐτῆς χεῖλους μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ ἐκ σαρκοφάγου.

Ἐντὸς πλαισίου κοσμουμένου δι' ἐσχηματοποιούμενου πλέγματος (εἰκ. 25) εἰκονί-

Εἰκ. 24. Ἀνάγλυφον ἐπὶ κρήνης.

Εἰκ. 25. Γλυπτὸν οἰκίας τῆς ὁδοῦ Κάδμου.

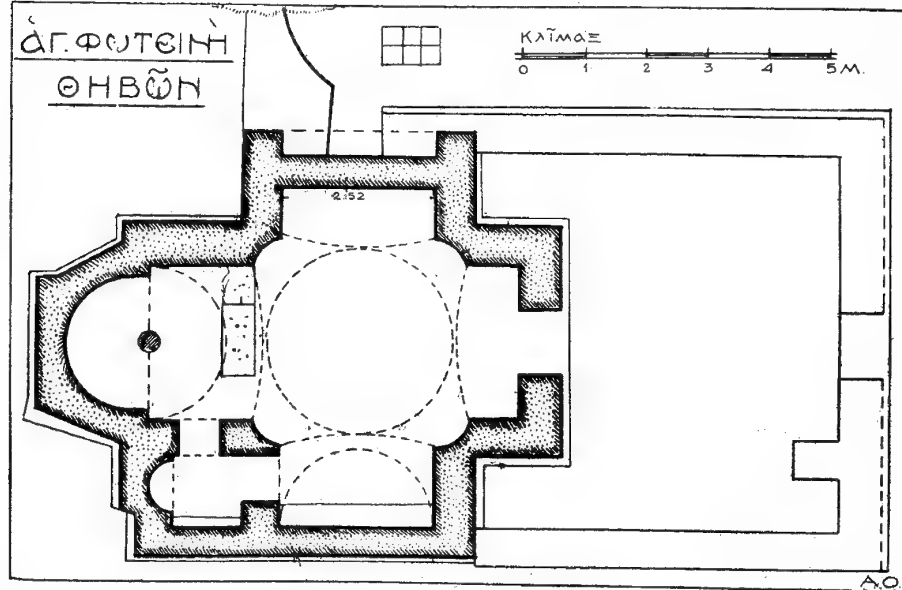
Τὰ παγώνια, μικρὰ τὴν κλίμακα, φαίνονται ὥσεί κρατοῦντα τὸ «κιβώριον» διὰ τοῦ ῥάμφους των, ἔχουσι δὲ τὸ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἠνωρθωμένην τὴν οὐράν, τὸ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ διευθυνομένην πρὸς τὰ κάτω.

Ἔργασία ἀρκετὰ ἐπιμελὲς τῶν κομνηνείων χρόνων.

ἔχοντα ἐν ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ δύο μικρὰ σχετικῶς παγώνια μετέωρα ἐκατέρωθεν «κιβωρίου» ἀποτελουμένου ἐκ τόξου (φερομένου ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων διὰ πλέγματος καὶ βαϊνόντων ἐπὶ κιονοκράνων) καὶ περιβάλλοντος σταυρόν, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται πολλὰ ἑλισσόμενα φύλλα ἀκάνθης, κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπὸ τῶν εἰκονοκλαστικῶν χρόνων ἐπικρατήσαν σύστημα διακοσμῆσεως.

Η ΑΓ. ΦΩΤΕΙΝΗ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῶν Θηβῶν μόνη σήμερον προσιτή¹ ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡρειπωμένη, εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν νεωτέρων Θηβαίων εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς τιμωμένη, ἥτις κεῖται 10 περίπου λεπτά τῆς ὥρας ἔξωθεν τῆς πόλεως πρὸ τὰ νοτανατολικά, πέραν τοῦ Νεκροταφείου, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Μοσχοπόδι ἀγοῦσης ἀτραποῦ². Τὰ μόλις προβάλλοντα ἑδάφη κατασκευῆς της

Εἰκ. 1. Διάγραμμα κατόψεως τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

ἦσαν καὶ παλαιότερον γνωστὰ καὶ ἐν μέρει ἀνεσκαμμένα, ἀπεκαλύφθησαν ὁμως ὀλοσχερῶς διὰ τῆς ἀνασκαφῆς, ἣν ἐνήργησα τῷ 1940³.

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς—ἐπεκταθεὶς ἀργότερον πρὸς δυσμὰς διὰ προσθήκης, ὀρθογωνίου νάρθηκος (εἰκ. 1)—ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὴν

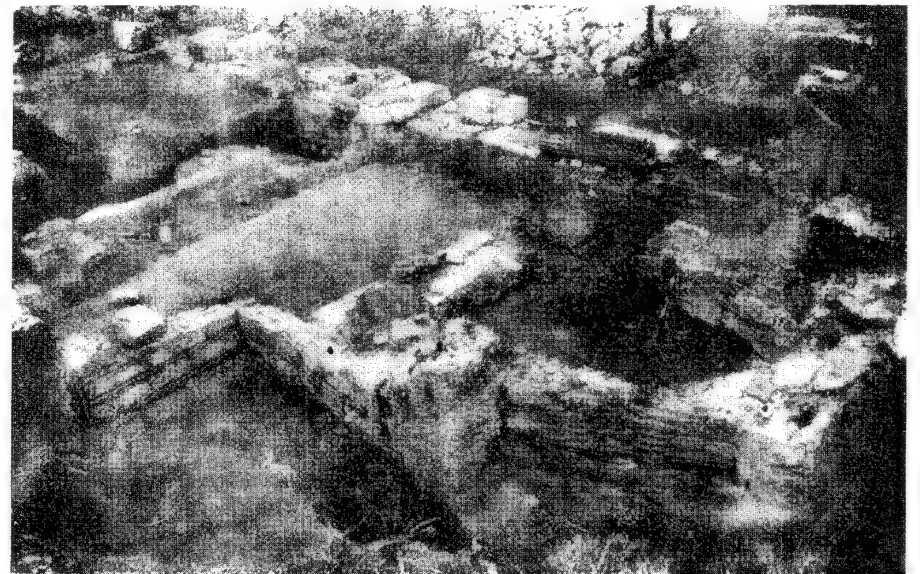
¹ Τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Καλοκτένους λείψανα εὗρέθησαν πρὸ διετίας κατὰ τὴν αἰκοδομὴν νυκτερινῆς σχολῆς, ἐναντι τῆς νέας ἐκκλησίας, εἰς βάθος 6 περίπου μέτρων ὑπὸ τὸ ἑδάφος τῆς ὁδοῦ, ἐμελετήθησαν δὲ ὑπ' ἄλλου συναδέλφου, μεθ' ὃ κατεχώσθησαν ἐκ νέου. Ἐξ αὐτῶν προέρχεται ἡ τοιχογραφία ἡ παριστῶσα τὴν εἰσοδὸν εἰς Ἱεροσόλυμα, ἥτις ἐκομίσθη εἰς τὸ Μουσεῖον.

² Ἡ ἀκριβὴς θέσις αὐτῆς σημειοῦται ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ ἀνημμένου, εἰς τὰ Θηβαϊκά τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλλου (= Ἀρχ. Δελτ. 3 [1917]).

³ Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ἑφορὸν ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας κλπ. κ. Ι. Θρεψιάδην διὰ τὴν βοήθειαν, ἣν μοὶ παρέσχε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην.

Β. Α. γωνίαν τοῦ ὁποίου προσεκολλήθη τὸ διαμέρισμα τῆς προθέσεως, ὅπερ, ἔχον τὴν κόγχην του ἀνοιγμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατόλικου τοίχου, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν διὰ μικρᾶς θύρας.

Τὸ κτήριον βαίνει ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10~0.14 μ.) εὐθυντηρίας, διατηρεῖ δὲ τοὺς τοίχους του κατὰ τὸ ἱερὸν μέχρις ὕψους 1.25 (Β. Α. γωνία); ἐν ᾧ ἡ βόρρειος καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ ὁ μεταγενέστερος νάρθηξ, εἶναι κατεστραμμένα, διατηρούμενα ὀλίγα μόνον ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῶν θεμελίων.

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς Θηβῶν.

Πᾶσαι αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου ἦσαν ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων πρισματικῶν ἀββεστολίθων ληφθέντων ἐκ ἀρχαίων κτηρίων (εἰκ. 2), ἐν ᾧ τὰ μεταξὺ αὐτῶν διάκενα ἐπληροῦντο δι' ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἀποτελουμένης ἐξ ὀριζοντίων στρώσεων μικρῶν βαθυκυάνων ἀββεστολιθικῶν πετρῶν (ὑψ. 0.18), μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, τῇ μεσολαβῇ ἐπιμελοῦς, ἐλαφρῶς εἰσέχοντος κεραμοκονιάματος, ἰσχναί, καλῶς ὠπτημέναι ὀριζόντιαι στρώσεις πλίνθων, τῆς χρήσεως κατακορύφων πλίνθων περιοριζομένης μόνον εἰς τὴν συνένωσιν τῆς ἰσοδόμου τοιχοποιίας πρὸς τοὺς γωνιαίους ὀρθοστάτας (εἰκ. 2).

Τὸ ἰσοπλατὲς τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ὑποδηλοῖ σαφῶς, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε κεντρικὸν τροῦλλον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως αὐτῶν. Ἡ διάμετρος ὁμοῦ τοῦ τρούλλου τοῦτον δὲν ἦτο ἴση πρὸς τὸ πλάτος τῶν κεραιῶν ἀλλὰ κατὰ τι μεγαλυτέρα (3.05) ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπύλη διαμόρφωσις τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 1), ἥτις οὐ μόνον τὴν διάμετρον τοῦ τρούλλου

αυξάνει αλλά και μεγαλύτερον ὠφέλιμον χώρον κάτω δημιουργεῖ. Κοίλανσις τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὡς π.χ. εἰς τὴν Παλιοπαναγιαὴν τῆς Μανολάδος¹, εἰς τὴν Βίνενην τῆς Β. Μακεδονίας² καὶ εἰς τὸν τετράκογχον ναὸν τῆς Παναγίας ἐν Χάλκῃ³. Ἡ λύσις ὁμῶς τῆς τοποθετήσεως τοῦ τρούλλου ἐν ἐκάστῳ τῶν ναῶν τούτων εἶναι διάφορος. Οὕτω εἰς μὲν τὴν Παλιοπαναγιαὴν, οἱ τέσσαρες κύλινδροι, οἱ καλύπτοντες τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, προεκτείνονται κατὰ τὴν κλεῖδα, οὕτως ὥστε ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ν' ἀποκτήσῃ διάμετρον κατὰ τι μικροτέραν—διάταξις ἦν παρεδέχθημεν καὶ διὰ τὴν Ἀγ. Φωτεινὴν (ὄρα εἰκ. 18)—ἐν ᾧ εἰς τὴν Βίνενην⁴ καὶ τὴν Παναγιαὴν τῆς Χάλκης ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου ἦτο ἐγγεγραμμένη εἰς τὸ διὰ τῶν γωνιαίων κογχῶν σχηματιζόμενον ὀκτάγωνον⁵ ὁπότε ἡ διάμετρος αὐτῆς ἀποβαίνει μεγαλύτερα.

Λόγω τῆς προσθήκης διακονικοῦ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἐσωτερικῶς κατὰ 0.40 μ. βαθύτερον τοῦ νοτίου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ διαφορὰ αὕτη θὰ ἐπέφερεν ἀνισότητά τῶν σκελῶν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὕψιν τοῦ σταυροῦ τῶν στεγῶν κατεσκευάσθησαν πρὸς νότον δύο ἀντηρίδες, ἑξοχῆς 0.40 (εἰκ. 1), αἵτινες ἄνω ἐγεφυρώθησαν διὰ τόξου. Ἦσαν ἄλλως τε αἱ ἀντηρίδες αὗται χρήσιμοι ἐνταῦθα καὶ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ὠθήσεων τοῦ τρούλλου. Παραδείγματα τοξωτῶν ἀντηρίδων τοποθετουμένων κατὰ τὴν μίαν μόνον μακρὰν πλευρὰν βυζαντινῶν ναῶν παρέθεσα ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 196 καὶ τ. Ε' (1939-40) σ. 109.

Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσεκολλήθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους καὶ παρεκκλήσιον, οὗτινος διακρίνεται μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος (εἰκ. 1). Τὸ ἔδαφός του ἐκαλύπτετο διὰ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν (0.30×0.30).

Ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς παρουσιάζων τὸ σχῆμα τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μὲ προσθήκην μόνης τῆς προθέσεως τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τοῦ βορείου τοίχου, ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὸν ἐγγε-

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 118 εἰκ. 15.

² Miljukov, ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τῆς Κ/πόλεως τ. IV σ. 55. M. Slokonič, ἐν Starinar τ. III (1924-25) σ. 140.

³ N. Brunof ἐν Byzantinisch Neugriech. Jahrbücher τ. VI σ. 510 εἰκ. 1 καὶ 3. Δυστυχῶς δὲν σχεδιάζεται αὐτόθι καὶ ἡ τομή.

⁴ Παραλλαγή τοῦ τύπου τούτου εἶναι καὶ ἡ συχνότατα ἀπαντωμένη εἰς τοὺς ὁρμηνικούς ναοὺς διάταξις μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν, περὶ ἧς εἵπομεν ἤδη ἐν Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 21.

⁵ Ἡ ὑπὸ τοῦ Slokonič ἔ. ἀ. σχεδιαζομένη στεφάνη τοῦ τρούλλου εἶναι ὑποθετικὴ· διότι φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς εἶναι ἡρσιτωμένος ἐν τῷ μέσῳ, τούτου δ' ἐνεκα καὶ δὲν σχεδιάζεται κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομῇ, ὡς γίνεται διὰ τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ διαμερίσματα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

γραμμένον σταυροειδῆ· στερούμενος δ' ἀφ' ἐτέρου διακονικοῦ διδίσκει, ὅτι ἡ παρουσία τούτου δὲν ἦτο ἀπαραίτητος.

Διακόσμησις. Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ὀλίγα μόνον λείψανα τοιχογραφιῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὡς καὶ παρὰ τὴν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν πρόθεσιν. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται διατηρούμεναι μόνον μέχρις ὕψους 0.50 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἀπομιμνῶνται διὰ χρώματος τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῶν μεγάλων καὶ πλουσίων ναῶν. Οὕτω διακρίνομεν σαφῶς ἐν τῇ κόγχῃ τὰς ἀπομιμήσεις δύο παρακειμένων πλακῶν, ὧν ἡ μία πορφυρίτου μετὰ φλεβῶν, ἡ δ' ἄλλη ὀφείτου¹. Ἀκόμη δὲ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν πλακῶν ζεύξεις ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, κατὰ τὸ γνωστὸν ὁδοντωτὸν σύστημα λαξευμένας, ἀπεμμήθη ὁ τεχνίτης διὰ λευκοῦ καὶ μέλανος χρώματος.

Ἐκ δὲ τοῦ μαρμαρίνου διακόσμου τοῦ ναοῦ τὸ μόνον εὐρεθὲν τεμάχιον ἀνήκει εἰς ἐπίθημα κιονοκρανίου παραθύρου, τοῦ γνωστοῦ κολουροπυραμιδοειδοῦς τύπου, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας ἀνάγλυπτον ἀνθέμιον ἐν μέσῳ δύο ἡμιφύλλων ἀκάνθης.

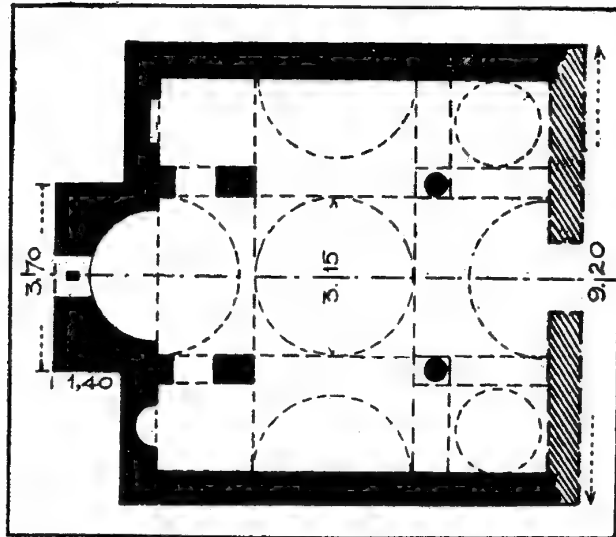
Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ παρατηρῶ, ὅτι τὸ ἐφαρμοσθὲν ἰσόδομον σύστημα δομῆς δὲν ἀντιπροσωπεύει τὸ γνήσιον πλινθοπερίκλειστον καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς προγενέστερον τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Δὲν εἶναι ὁμῶς ἀφ' ἐτέρου ἡ τοιχοδομία καὶ ἀκανόνιστος (ὡς ἐν Σκριπτοῦ, Ἀγ. Γρηγορίῳ Θηβῶν κλπ.), ὥστε νὰ εἶναι προγενεστέρη τοῦ 10^{ου} αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν δ' ἐποχὴν, ἦτοι τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ὁδηγεῖ καὶ τὸ ἐφαρμοσθὲν σχέδιον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν κογχῶν, ὅπερ δὲν ἦτο ἄγνωστον κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ὡς διδάσκει ἡ Παλιοπαναγιαὴ τῆς Μανολάδος, ἣν καὶ ὁ Struck² ἀνάγει εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Φωτεινῆς θὰ ἰδρῦθῃ πιθανώτατα κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 10^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ἐποχὴν ἀκμῆς τῶν Θηβῶν, ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξεθέσαμεν.

¹ Ἡ τοιαύτη ὀρθομαρμάρωσις ὀνομάζεται ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἐφέσου σκούτλα ἔαντη (Ephesos III σ. 149)

² Athenische Mitteilungen 34 (1909), σ. 226.

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟ ΚΑΚΟΣΑΛΕΣΙ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου Κακοσάλεσι (ἀρχ. Αὐλῶνος), διατηροῦνται τὰ ἐρεῖπια δύο εὐμεγέθων βυζαντινῶν ἐκκλη-

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

σιῶν εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπ' ἀλλήλων κειμένων, περὶ ὧν οὐδεὶς ἀνέφερε τι μέχρι τοῦδε.

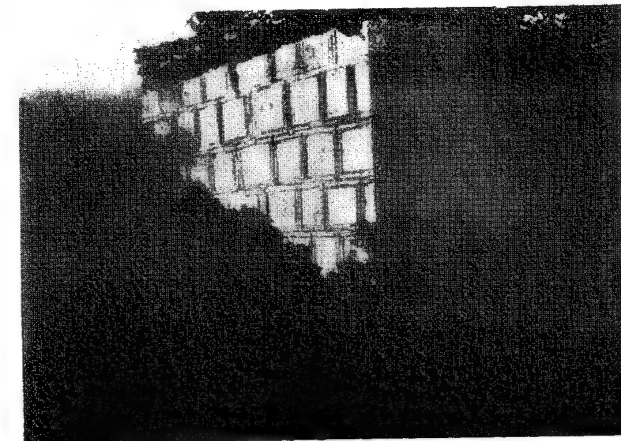
Ἀμφότεραι αἱ ἐκκλησίαι καλύπτονται σήμερον ὑπὸ ἀγρίας βλαστήσεως, διὰ μέσου τῆς ὁποίας προβάλλουν οἱ ἡρειπωμένοι τοῖχοί των.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, τιμωμένη ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) σχῆμα τετράγωνον (9.20 x 9.20) ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλει πρὸς ἀνατολὰς μία καὶ μόνη κόγχη ὀρθογωνίου σχήματος. Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τοὺς δικιόνους. Ὁ κεντρικὸς τρούλλός του, μὴ σωζόμενος πλέον, θὰ εἶχε διάμετρον 3.15 μ. Τὰ ἐναντι τῶν χωριζόντων τὸ ἱερὸν τοίχων στηρίγματα ἦσαν μαρμαρίνοι κυλινδρικοὶ κίονες, διαμέτρου 0.40, ὧν σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν ἀρραβδῶτων κορυφῶν. Ἐκ τῶν μικρῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, ἡ μὲν

τῆς προθέσεως εἶναι ἡμικυκλική, ἡ δὲ τοῦ διακονικοῦ ὀρθογώνιος, ἀνοίγονται δ' ἀμφότεραι εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 1).

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ μαλακῶν παρολίθων ἐκτισμένων κατ' αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 2). Αἱ πλίνθοι, πάχους 0.02 μ., εἶναι τοποθετημέναι κατὰ διπλᾶς μὲν σειρὰς εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς, ἀπλᾶ δὲ εἰς τοὺς κατακορύφους (εἰκ. 2).

Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὧν τινες σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν θὰ περιεῖχε δὲ καὶ μαρμαροθετήματα· διότι παρατήρησα ἐσπαρμένα ἐν τῇ περιοχῇ μικρὰ χρωματιστὰ πλακίδια. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων διατηροῦνται ἐνιαχοῦ καὶ ἀμυδρὰ λείψανα τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 2. Ὁψις τῆς ὀρθογωνίου ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου διετηρήθησαν μόνον τμήματα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, εἶναι δὲ ταῦτα:

α) Πεσσίσκος κολοβὸς κοσμούμενος ἐμπρὸς δι' ἐλικοειδοῦς κλιματίδος (εἰκ. 3 ἐν τῷ μέσῳ).

β) Τεμάχια ὀκταγωνικῶν κιονίσκων μετὰ συμφυῶν κιονοκράνων (εἰκ. 3 ἀριστερᾷ), ἐφ' ὧν κόσμημα ἀνθεματῶν συνδυασμένον πρὸς πλέγματα.

γ) Ἐπιστύλιον λοξόμητον, ὅπερ σήμερον εὑρεται ἐντοιχισμένον εἰς τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἐν Κακοσάλεσι ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, ἀλλ' ὅπερ κατὰ τὴν μαρτυρίαν γερόντων χωρικῶν τοῦ Κακοσάλεσι, προέρχεται ἐξ Ἁγ. Ἰωάννου. Τὸ ἐπιστύλιον λοιπὸν τοῦτο φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας κεκλιμένης αὐτοῦ ἐπιφανείας (εἰκ. 3) πλέγματα τριπλᾶ, ἐλικοειδῶς βαίνοντα περιβάλλοντα δὲ ἡμιανθέμια. Ἐν ζωνῇ πρὸ τῶν κοσμημάτων τούτων ἐξέρχεται ἐλαξυμένη ἀφ' ἐνὸς

μὲν ἰχθύς¹ διευθυνόμενος πρὸς τ' ἀριστερά, (εἰκ. 3 ἄνω) ἀφ' ἑτέρου δὲ παγώνιον, οὐτινος σώζεται μόνον ἡ οὐρά (εἰκ. 3). Τοιαῦτα ἔξωγα κοσμήματα συνηθίζονται κυρίως κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα².

Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν, ὅπερ παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου ἔγκειται εἰς τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς ἀψίδος του. Ὁρθογώνιοι ἀψίδες ἐφηρμοσθήσαν κατ' ἐξοχὴν εἰς ἐκκλησιαστικὰ κτήρια τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα. Ἐκεῖθεν ἡ χρῆσις των μετεδόθη διὰ τῆς Συρίας καὶ

Εἰκ. 3. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου.

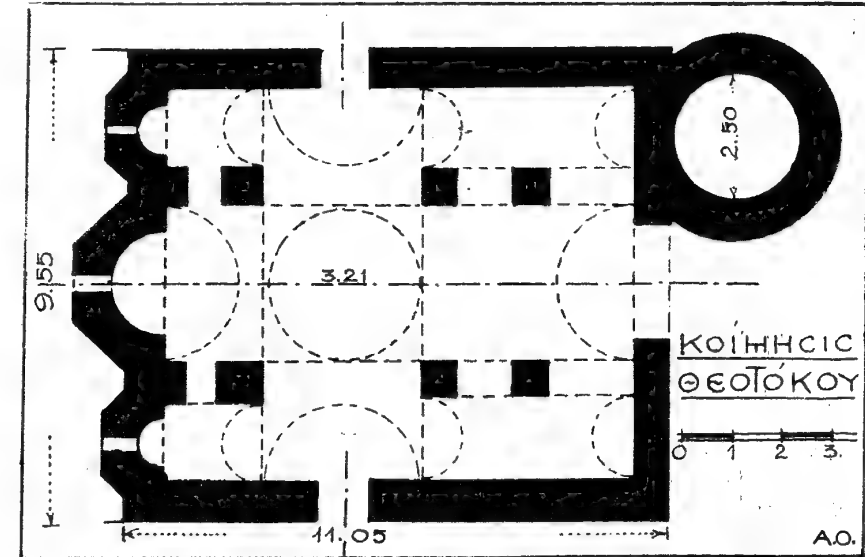
εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα μάλιστα κατὰ τὴν γοτθικὴν ἐποχὴν ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα. Ἐν Ἀνατολῇ συναντῶμεν ὀρθογώνιους ἀψίδας κυρίως ἐν Συρίᾳ³ (παστο-

¹ Ἐπιμήκη ἔξογκώματα συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ τέμπλα, ταῦτα δὲ εἴτε κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων, εἴτε καὶ μένουں τελείως ἀκόσμητα (Ἄγιοι Ἀπόστολοι Λεοντάρη Orlandos, Rev. Ét. Grecques τ. XXXIV σ. 74 εἰκ. 6). Ἰχθύς, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἐνταῦθα τὸ πρῶτον παρουσιάζεται ἐπὶ βυζαντινοῦ τέμπλου.

² Ὅρα σχετικῶς τὰ γραφέντα ἐν σ. 71 καὶ 106 σημ. 2 τοῦ παρόντος Ε' τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

³ H. Glück, Der Breit- und Langhausbau in Syrien ἐν Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1916, πίν. III, 16, 31, 32. Beyer, Der syrische Kirchenbau, Berlin 1925 σ. 74 εἰκ. 44 (Ρούσαφα).

φόρια), ἐν Μύροις τῆς Λυκίας⁴, ἐν Ἀλατζᾷ - Ζαῦλᾳ⁵, Σινᾷ⁶, Μαΐαφαρκίν⁷, Σεργιουπόλει⁸, Μεριαμλί⁹. Συναντῶμεν ὁμοίως αὐτὰς καὶ ἐν Σικελίᾳ¹⁰, Σεβαστείᾳ¹¹, Γεράσοις¹². ἔνθα θὰ μετηνέχθησαν ἐξ Ἀνατολῆς πιθανώτατα διὰ τῶν βασιλειανῶν μοναχῶν. Ἐν Ἑλλάδι ὀρθογώνιον ἀψίδα ἱεροῦ συναντῶμεν εἰς τὰς ἐξῆς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς: Ἀγ. Ἰσιδώρου, Χίου¹³ καὶ Ὑψηλομε-

Εἰκ. 4. Κάτοπις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

τόπου καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου¹⁴ (ἐγγεγραμμένας ὁμοῦς ἐνταῦθα, ὥς εἶναι καὶ

⁴ Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst σ. 158 εἰκ. 247 καὶ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118. Νεώτεροι ἐντούτοις ἔρουναι ἀποδεικνύουσι πιθανώτερον τὴν πολυγωνικὴν ἀψίδα.

⁵ H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 318 εἰκ. 118.

⁶ Th. Wiegand, Sinai, Berlin - Leipzig 1920 σ. 136.

⁷ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa τ. II Wien 1918 εἰκ. 787.

⁸ Spanner - Guyer, Rusapha, Berlin 1926, πίν. 13.

⁹ E. Hertzfeld - Guyer, Meriamlik und Korykos, Manchester 1930 σ. 146.

¹⁰ Ἀγ. Φίλιππος καὶ Ἰωάννης ἐν Favara Freshfield, Cellae trichorae πίν. 17 Ἀγ. Πέτρος ad Baias παρὰ τὰς Συρακούσας G. Agnello, Siracusa bizantina 1931, σ. 24. C. Cechelli, Studi bizantini e neoellenici τ. IV σ. 24.

¹¹ Ἐκκλησία τοῦ Προδρόμου: Μαδάβων Μελίτων, Νέα Σιών 28 (1933) σ. 102 πβλ. καὶ J. W. Crowfoot ἐν Palestine Exploration Fund 'Ivan. 1932. (Τετρακίδιος 12^{ου} αἰ.).

¹² G. Horsfield, Guide to Jerash. πίν. 1 ἀρ. 31. J. W. Crowfoot, Churches at Jerash.

¹³ Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Athènes 1930 πίν. 1.

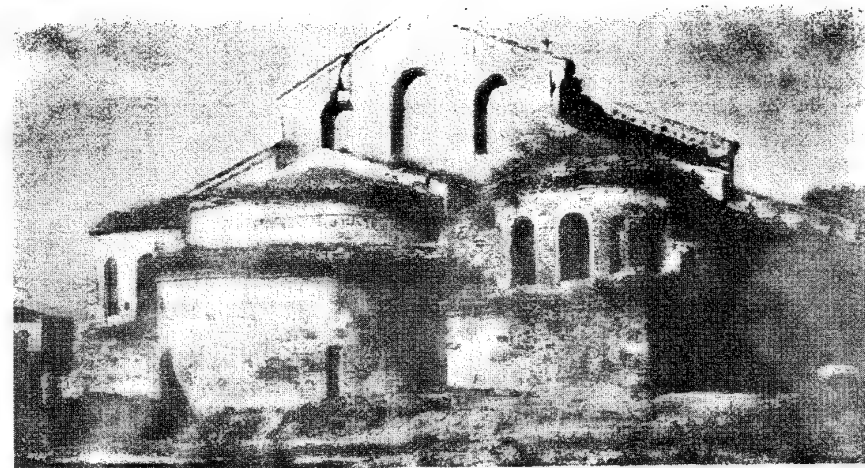
¹⁴ Α. Ὁρλάνδος, Παλαιοχριστ. βασιλικαὶ τῆς Λέσβου Ἀρχαιολ. Δελτ. τ. 12 (1929) εἰκ. 1 καὶ 46.

αί πλείσται τῶν Συριακῶν). Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν αἱ προσκείμεναι εἰς τὴν Μικρασιατικὴν ἄκτὴν μεγάλαι αὗται νῆσοι νὰ ἐπηρεάσθησαν ἐκ τῆς τέχνης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ δὲ δεύτερος ναός, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἶναι τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων πρὸς τὸν πρῶτον καὶ τοῦ αὐτοῦ δικιονίου τύπου (εἰκ. 4) μὲ τὰς ἐξῆς μόνον διαφορὰς: α) ἀντὶ κιόνων ἔφερε πρὸς δυσμὰς ὀρθογωνίους πεσσούς β) Μετὰ τὰ δύο δυτικὰ στηρίγματα ἔφερε δύο ἀκόμη πεσσούς, δι' ὧν προεκτείνεται τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ γ) ἔχει πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὰς τρεῖς αὐτοῦ ἀψίδας ἐξεχούσας καὶ ἡμιεξαγωνικὰς καὶ τέλος δ) κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν του ἔχει προσκεκολλημένον στρογγύλον πύργον (εἰκ. 4), ὅστις εἴτε ἐχρησίμευεν ὡς κωδωνοστάσιον, εἴτε προωρῖζετο δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ σώζονται καὶ ὀλίγα λείψανα τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν ναῶν παρατηρῶ, ὅτι ὁ μὲν ἅγ. Ἰωάννης καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελεστάτης αὐτοῦ ἰσοδόμου τοιχοποιίας ἀφ' ἑνὸς καὶ λόγῳ τοῦ λαμπροῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου ἀφ' ἑτέρου, θὰ ἀνήκῃ πιθανώτατα εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸ πολὺ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀκανονίστου τοιχοδομίας της καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τοῦ σχεδίου της, παρουσιάζοντος ἐπιμήκυνσιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Περὶ τῆς εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων ἐνδόξων στρατιωτικῶν μαρτύρων Θεοδώρων τιμωμένης παλαιᾶς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν (εἰκ. 1) ἐγράφησαν μέχρι τοῦδε ἱκανά, πρῶτον μὲν (1894) ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Πέτρου Παπαγεωργίου¹, ἀργότερον δὲ (1903) ὑπὸ τῶν Perdritzet καὶ Chesnay², τοῦ Λαμπάκη³ καὶ τοῦ Kondakof⁴ (1909). Ἐκ τούτων ὁ μὲν Παπαγεωργίου παρέθεσε τὰς πηγὰς καὶ ἐμελέτησε κυρίως τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ μνημείου ὡς καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ αὐτοῦ στοιχεῖα, οἱ δὲ Perdritzet καὶ Chesnay ἠσχολήθησαν μὲ τὸ κοσμοῦν ἄλλοτε τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ψηφιδωτὸν τῆς μεταλήψεως καὶ μεταδόσεως τῶν Ἀποστόλων, ὡς καὶ μὲ τὰ λειτουργικὰ σκεύη καὶ ἄμφια τῆς ἐκκλησίας, περὶ ὧν ἐπίσης ἐπραγματεύθησαν ὁ τε Λαμπάκης καὶ ὁ Kondakof. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν ὁ μόνος, ὅστις κάπως ἐπρόσεξε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου, εἶναι ὁ Ρῶσος Kondakof, ὅστις καὶ παρέσχε τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (κατὰ μετρήσεις τοῦ Pokryschkin ἔ.ἀ. σ. 150 εἰκ. 90) πλὴν δυστυχῶς καὶ ταύτην λίαν ἀτελεῖ, ἀφ' οὗ οὔτε τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τοῦ ἱεροῦ σημειοῦται, οὔτε οἱ καλύπτοντες τὸ ἱερὸν θόλοι, οὔτε τὰ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀνεγερθέντα τμήματα ὑποδηλοῦνται. Ἐπὶ τῶν ὀλίγων δὲ πληροφοριῶν τοῦ Kondakof στηρίχθεις καὶ ὁ Millet ἀνέγραψεν ἐν τῷ περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν

¹ Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια αὐτῆς Byzant. Zeitschr., III (1894) σ. 225 ἔ.

² Monuments Piot X (1904) σ. 123 ἔ.

³ Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Ε' (1903) σ. 43 ἔ.

⁴ Makedonija, Πετρούπολις 1909 (ρωσ.) σ. 149 ἔ.

τῇ βυζαντινῇ ἀρχιτεκτονικῇ συγγράμματί του ¹ γνώμας τινάς, αἵτινες, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα. Ἔχων λοιπὸν ὑπ' ὄψιν μου ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κυρίως πλευρὰ τοῦ μνημείου παρέμεινε μέχρι τοῦδε ἀνεξέταστος, ἐθεώρησα σκόπιμον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν γενομένων ἐν ἔτει 1938 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ μνημείου ², νὰ ἐπιληφθῶ τῆς λεπτομεροῦς αὐτοῦ καταμετρήσεως καὶ ἐξετάσεως, ἥς τὰ ἀποτελέσματα δημοσιεύω κατωτέρω.

Ἡ σήμερον ἡρειπωμένη καὶ ἀλειτούργητος παλαιὰ τῶν Σερρῶν μητρόπολις εὐρίσκεται ἐν τῇ συνοικίᾳ Βαρόσι κατακεχωσμένη εἰς βάθος δύο καὶ πλέον μέτρων, συγκεντρώνει δ' ὅμως εἰσέτι ἱκανοὺς προσκυνητάς, λόγῳ τοῦ παρὰ τὸ διακονικὸν αὐτῆς ἀναβλύζοντος ἀγιάσματος. Τὸ κτίριον εἶναι μεγάλη ὀρθογώνιος βασιλικὴ (ἔσωτ. διαστ. 15,60 × 24,00) φέρουσα πρὸς ἀνατολὰς μίαν μόνην προβάλλουσαν εὐρύχωρον ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ, διαιρουμένη δ' ἔσωτερικῶς εἰς κυρίως ναὸν μήκους 14,15 καὶ νάρθηκα πλάτους 4,30 (εἰκ. 2). Πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ἔφερren ἔξωτερικῶς καὶ προσκτίσματα κατὰ καιροὺς προστεθέντα εἰς τε τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ δὴ καὶ τὴν νοτίαν, ἐφ' ἧς ἦτο προσκεκολλημένος ἀνοικτὸς κιονοστήρικτος ξυλονάρθηξ συναπτόμενος πρὸς πρόπυλον, δι' οὗ ἐγένετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν προσπέλασις. Εἰκόνα τῶν νοτίων τούτων προσκτισμάτων παρέσχον ὁ Perdrizet (ἐ. ἀ. σ. 125 εἰκ. 2) καὶ ὁ Kondakof. Σήμερον ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται μόνον λείψανα τῶν θεμελίων.

Ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὁ μὲν βόρειος πάχους, 1,00 μ. παρυσιαίνει θλάσιν περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους του (εἰκ. 2) λόγῳ τῆς ὁποίας τὸ πλάτος τοῦ ἱεροῦ ἀποβαίνει 15,80, ἐν ᾧ τὸ παρὰ τὸν νάρθηκα πλάτος εἶναι 15,60 μ. Ὁ δὲ νότιος τοῖχος καταπεσὼν ἀνεκτίσθη (τῷ 1725) ὡς μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ διὰ πωρολίθων πλινθοπερίκλειστος τοιχοδομία του, ἥτις διαφέρει τῆς τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ οὔσης ἐκ πλινθοδομῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπ' αὐτοῦ πλινθίνη ἐπιγραφή, ἥτις λέγει:

ΕΝ ΕΤΙ ΑΥΚΕ + Ο ΤΑΠΕΙΝΟΣ ΜΡΟΛΙΤΗΣΕΡΡΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΣ [Ο ΚΤ]ΙΤΩΡ *

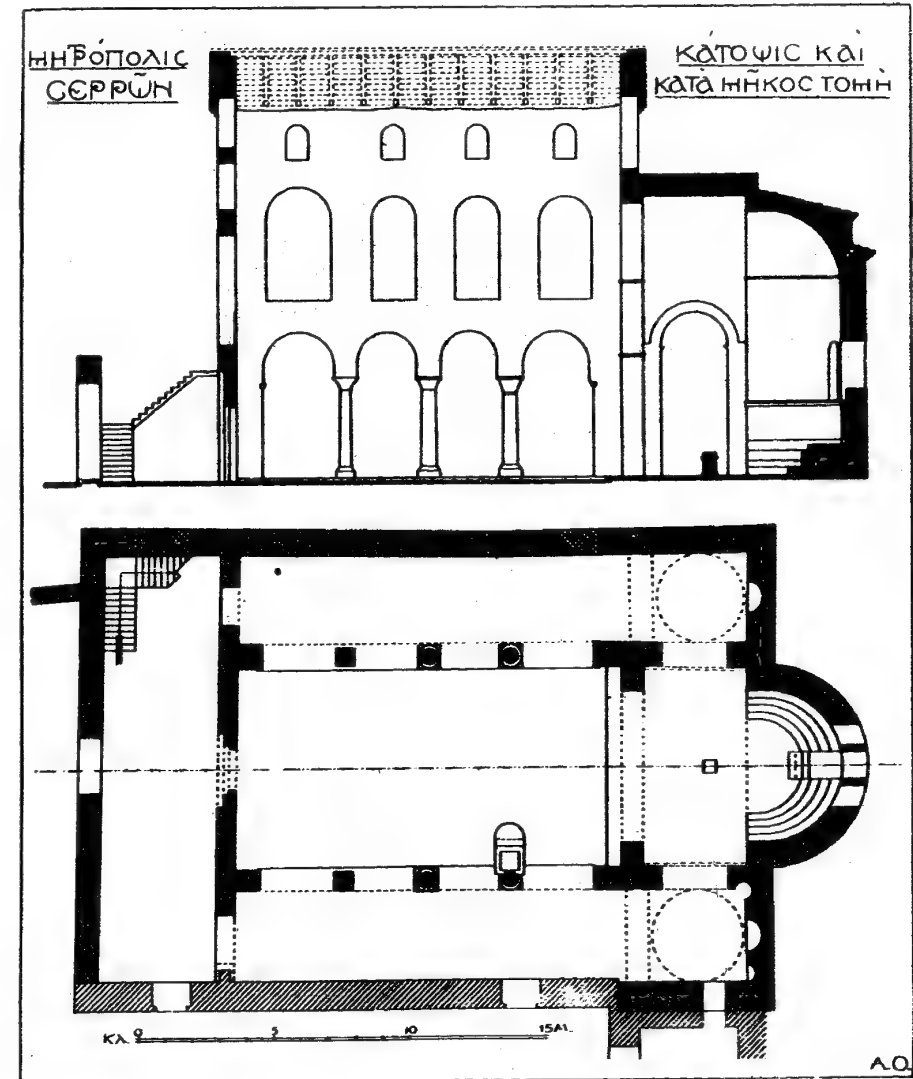
Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται διὰ δύο κατὰ μῆκος κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη, ὧν ἕκαστον συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα διὰ μιᾶς θύρας. Τοῦ μέσου κλίτους τὸ πλάτος, ἀπὸ κίονος εἰς κίονα μετρούμενον, εἶναι 7,62, ἀπὸ δὲ τοῖχου εἰς τοῖχον 7,25 λόγῳ τῆς κρεμάσεως. Τῶν ἄκρων κλιτῶν τὸ πλάτος εἶναι περίπου 3,40 μ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναλογία τοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἄκρων εἶναι 2,23 : 1.

* G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 21.

* Πβλ. Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 601.

* Π. Παπαγεωργίου, ἐ. ἀ. σ. 280 Γ. Ἀμπάκης ἐ. ἀ. σ. 43.

Ἐκάστη τῶν κιονοστοιχιῶν ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κίωνων ¹ καὶ δύο κατὰ τ' ἄκρα παραστάδων, ὧν αἱ μὲν πρὸς δυσμὰς ἐκφύονται ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸν νάρ-

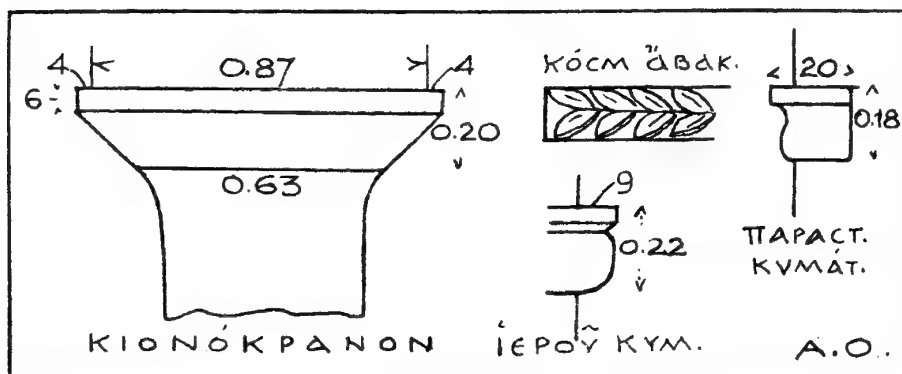
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Σερρῶν.

θηκα τοίχου, αἱ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν δύο

¹ Παραδόξως ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἀναφέρειν δις τὴν μητρόπολιν τῶν Σερρῶν γράφει, ὅτι αἱ κιονοστοιχίαι τῆς παρουσιάζουν ἐναλλὰξ κίονας καὶ πεσσούς (Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τ. ζ' (1929) σ. 297 καὶ 298.

τοιχών, οἵτινες χωρίζουν τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακο-
νικοῦ. Ἐνταῦθα δηλαδή αἱ κιονοστοιχίαι δὲν προεκτείνονται μέχρι τοῦ ἀνα-
τολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ διακόπτονται, συνεχιζόμεναι διὰ τοίχων φερόντων
τοξωτὰ ἀνοίγματα. Ἐχομεν δηλαδή διάταξιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν τῶν μετ' ἔγκαρ-
σίου κλίτους παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, πρὸς ἃς ἡ ἐξεταζομένη παρουσιάζει
καὶ ταύτην τὴν ὁμοιότητα: ὅτι ἔχει καὶ αὕτη κατὰ τὴν συνένωσιν τοῦ κατὰ
μῆκος πρὸς τὸ ἐγκαρσίον κλίτος μεγάλην «θριαμβευτικὴν» ἀψίδα (εἰκ. 2)
βαίνουσαν ὅμως οὐχὶ ἐπὶ κίωνων ἀλλ' ἐπὶ παραστάδων.

Οἱ κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν, βαίνοντες ἐπὶ ἐλαφρώς (0,07-0,10) ἑξέχοντος
στυλοβάτου, ἔχουσι τοὺς μὲν ἀρραβδῶτους κορμούς τῶν ἐκ πρασίνου μαρμάρου

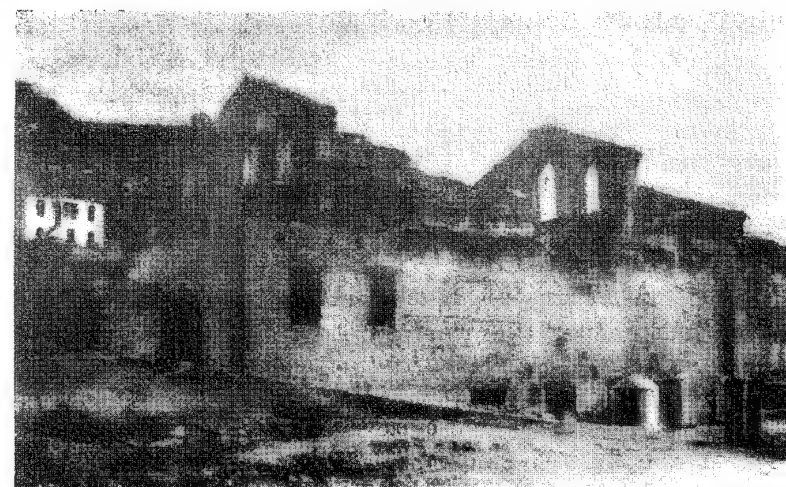

Εἰκ. 3. Λεπτομέρειαι ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

(ἀτρακίου λίθου), τὰς δὲ βάσεις καὶ τὰ κιονόκρανα ἐκ λευκοῦ. Καὶ τῶν μὲν
βάσεων ἡ ἀρθρωσις, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν πυρκαϊῶν ἀσβεστοποιήσεως τοῦ μαρ-
μάρου, δὲν εἶναι σαφῆς· διαφαίνεται ὅμως ὁποσοῦντοτε σχέσις αὐτῆς πρὸς
ἰωνιζούσας μετὰ πλίνθου βάσεις. Τὰ δὲ κιονόκρανα ἔχουσιν ἄλλα μὲν καλα-
θοειδῆ, ἄλλα δὲ κολουροπυραμιδοειδῆ σχῆμα, μὲ λοξόμητον ἄνωθεν ἄβακα.
Ἐπὶ τοῦ ἄβακος μάλιστα τοῦ ἀνατολικοῦ κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας
διεσώθη καὶ ἀνάγλυπτος κλάδος ἐκ φύλλων δάφνης, (εἰκ. 3) οἷους συναντῶμεν
εἰς παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα. Ἡ λοιπὴ ὅμως διακόσμησις τῶν κίονο-
ντων δὲν εἶναι πλέον ὁρατὴ, λόγῳ τῆς ἀσβεστοποιήσεώς των. Χαρακτηριστικὴ
τέλος εἶναι καὶ ἡ μορφή τῶν ἐπὶ τῶν παραστάδων σωζομένων μαρμαρίνων
ὑφαψιδίων, ἧτις εἶναι κοιλόκυρτος (εἰκ. 3).

Οἱ κίονες συνδέονται πρὸς ἀλλήλους δι' ὑπερυψωμένων τόξων, ἀνοίγματος
ποικίλλοντος ἀπὸ 2,03 μ. (μέσον) μέχρι 2,58 (ἄκρα) καὶ βέλους 1,65. Τὸ πάχος
τοῦ τοξωτοῦ τοίχου εἶναι 0,97 μ. συνεχίζεται δ' οὗτος πρὸς τὰ ἄνω, φέρων,
ἀντιστοιχῶς πρὸς τὰ τόξα, μεγάλα καὶ ὑψηλὰ (3,80) τοξωτὰ ἀνοίγματα, ὧν
πάλιν τὰ πρὸς δυσμὰς εἶναι εὐρύτερα τῶν ἄλλων (2,35 - 1,60). Ἡ ὑπαρξίς τῶν
ἀνοιγμάτων τούτων ἢ μᾶλλον πεσσῶν πάχους 0,90 γεφυρουμένων διὰ τόξων,

δηλοῖ, ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπερῶα, ἅτινα ἐξετεί-
νοντο καὶ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, ὅστις ὡσαύτως ἐβλεπε δι' ἀνοίγματος πρὸς τὸ
μέσον κλίτος. Ἀλλὰ καὶ ἔτι περαιτέρω πρὸς τ' ἄνω ὑψοῦντο οἱ δύο ὑπὲρ τὰς
κιονοστοιχίας τοῖχοι φέροντες ἀντιστοιχῶς πρὸς τὰ κάτωθεν ἀνοίγματα μικρὰ
τοξωτὰ παράθυρα (εἰκ. 2) πλάτους 0,80 καὶ ὕψους 1,25, μ. δι' ὧν εἰσήρχετο
φῶς ἐκ τῶν ἑξωθεν. Εἶχεν ἐπομένως ἡ βασιλικὴ φωταγωγὸν ἑξέχοντα ὑπὲρ

Εἰκ. 4. Ἀποψις τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρῶν ἀπὸ Ν. Δ.

τὰς στέγας τῶν πλαγίων κλιτῶν, αἵτινες ἔφθανον μέχρι περίπου τῆς ποδιᾶς
τῶν μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων. Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: πῶς ἐκαλύπτετο τὸ
μέσον κλίτος, διὰ ξυλίνης στέγης ἢ διὰ κτιστῆς καμάρας;

Ὁ Millet στηριζόμενος εἰς τὸ «αἶσθημα» τοῦ Kondakof, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο
θολωτός, δέχεται¹, ὅτι τὸ μέσον κλίτος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικής καμάρας.
Ἀλλ' ὁ Kondakof προφανῶς ἠπατήθη εἴτε ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὸ ἱερὸν θόλου, εἴτε
ἐκ τῆς ξυλίνης ψευδοκαμάρας, ἧτις ἐκάλυπτε τὸ μέσον κλίτος ὅτε ἐπεσκέφθη
τὸν ναὸν καὶ ἧτις προήρχετο πιθανωτάτα ἐκ τῆς μετὰ τὴν τελευταίαν πυρκαϊάν
ἐπισκευῆς τοῦ 1890. Ὅτι δ' ὁ θόλος οὗτος ἦτο ξυλόπηκτος (μπαγδατὶ) μαρτυρεῖ
κυρίως τὸ μικρὸν αὐτοῦ πάχος, οὗ τὰ ἔχνη σαφέστατα διακρίνονται ἐπὶ τῶν
δύο γυμνῶν τώρα τυμπάνων (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ εἰκ. 4) ἐν ᾧ εἰς θόλος
κτιστὸς τοιοῦτου ἀνοίγματος (7,25 μ.) ὥφειλε νὰ ἔχη μέγα πάχος. Ἀλλὰ καὶ
αὐτοὶ οἱ σωζόμενοι τοῖχοι τῶν κιονοστοιχιῶν δὲν ἔχουσιν ἐπαρκῆς πάχος διὰ
κτιστὴν καμάραν, τὸ δὲ πάχος 0,90 μ., ὅπερ ἔχουσιν, ἐπιβάλλεται ἐκ τοῦ ὑπερ-

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21.

βολικοῦ των ὕψους (13,50 μ.). Ἄλλως τε καὶ μεμαρτυρημένοι ξυλόστεγοι βασιλικάι, παλαιοχριστιανικάι τε¹ καὶ βυζαντιναί², τοσοῦτον καὶ ἔτι μείζον πάχος τοίχων ἐμφανίζουσιν. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ μέσον κλίτος ἐστεγάζετο διὰ θολωτῆς ὀροφῆς, δὲν θὰ ἔπρεπε καὶ τὰ ἄκρα κλίτη, δηλαδὴ τὰ ὑπερῶα, νὰ καλύπτονται ὡσαύτως διὰ θόλων; Τοιούτων ὅμως οὐδὲν ἴχνος παρατηρεῖται καὶ θὰ ἦτο σόλοικον νὰ δεχθῶμεν κτιστὸν θόλον διὰ τὸ μέσον καὶ ξυλίνας στέγας διὰ τὰ πλάγια κλίτη. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ναὸς πρέπει νὰ ἦτο ξυλόστεγος, εἰς ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν ὀφείλονται ἀσφαλῶς καὶ αἱ ἐπανειλημμένοι πυρκαϊαί, ὡς ὑπέστη. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι πλὴν τοῦ ἱεροῦ ἡ βασιλικὴ τῶν Σεργῶν παρουσιάζει πάντα τὰ στοιχεῖα ἐλληνιστικῆς βασιλικῆς ἥτοι κάτω κιονοστοιχίας, ὑπερῶα ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη καὶ ξυλίνην στέγην μετὰ φωταγωγοῦ. Μόνον δὲ ἀνατολικὸν στοιχεῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἄνω πεσσοστοιχία, ἣτις ὅμως φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα.

Τὸ ἱερόν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τὸ τριμερὲς ἱερόν τῆς μητροπόλεως τῶν Σεργῶν ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῶν θόλων καὶ διὰ τὴν κεντρικὴ ἀψὶς αὐτοῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου, οὗτινος ἡ στέγη θλάται ἐξωτερικῶς εἰς δύο βαθμίδας³, (εἰκ. 1 καὶ 2) τὸ δὲ πρὸ αὐτοῦ ὀρθογώνιον τμήμα διὰ σωζομένου εἰσέτι κυλινδρικοῦ θόλου, χαμηλὰ τοποθετημένου καὶ τέλος τὰ παραβήματα (πρόθεσις καὶ διακονικὸν) διὰ τρουλλίσκων⁴ πλινθίνων, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν πεντατρούλλων ναῶν, οἵτινες συχνὰ συναντῶνται εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς πρωτευούσης καὶ εἰς ἄλλας βυζαντινὰς βασιλικάς, ὡς π. χ. τὴν Ἀγ. Σοφίαν τῆς Νικαίας⁵, τὸν ἐν τῇ νησιῇ τῆς Πρέσπας ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου⁶, τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικὴν τῶν Ταξιαρχῶν⁷ (Ἰκισερὶφ τζαμι) κλπ.

Ἐχομεν λοιπὸν ἐν Σέρραις συνδυασμὸν κτιστῆς καμάρας ἐν τῷ ἱερῷ καὶ ξυλίνης στέγης ἐν τῷ κυρίως ναῷ, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Ἡλείᾳ μονῆς τῶν Βλαχερνῶν⁸, εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Μπρωῶνῃ τῆς Ἀρτης⁹ κλπ.

¹ Ἀγ. Δημήτριος καὶ Παναγία ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. IV.)

² Βασιλικὴ Μεσημβρίας Rachenov, Les églises de Mesembria, Sofia 1932, σ. 4.

³ Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα ὡς π. χ. τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου, τὸν ἐν Μ. Χώρα Ἀγρινίου, τὸν ἐν Σκριτοῦ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τὴν Μαυριώτισσαν τῆς Καστορίας κλπ.

⁴ Οὐχὶ δὲ τυφλῶν ἀσπίδων (calottes), ὡς γράφει ὁ Millet, ἔ. ἀ. σ. 21.

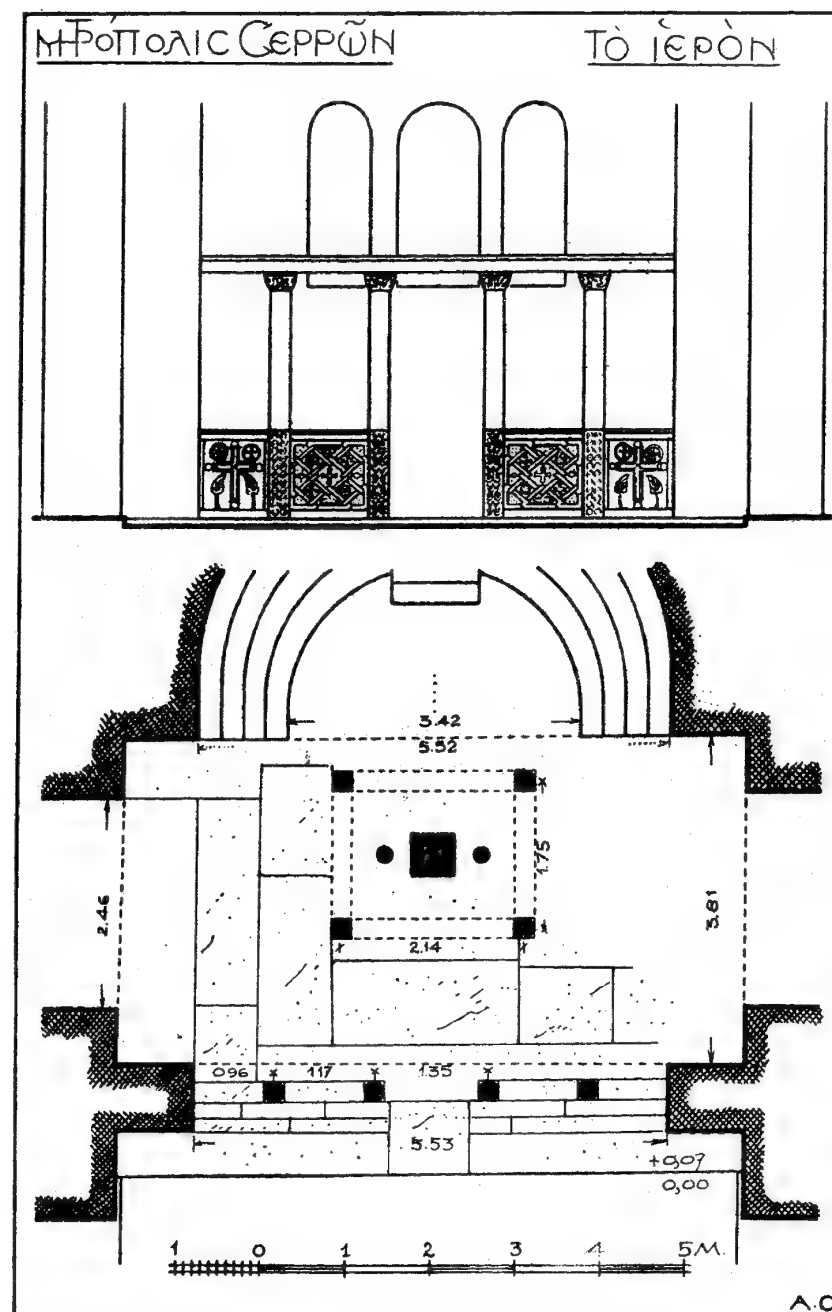
⁵ N. Brounoff, Échos d'Orient τ. 24 (1925) σ. 475

⁶ Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschrift, XXX (1930) πίν. X εἰκ. 4.

⁷ Millet, ἔ. ἀ. σ. 31 εἰκ. 15.

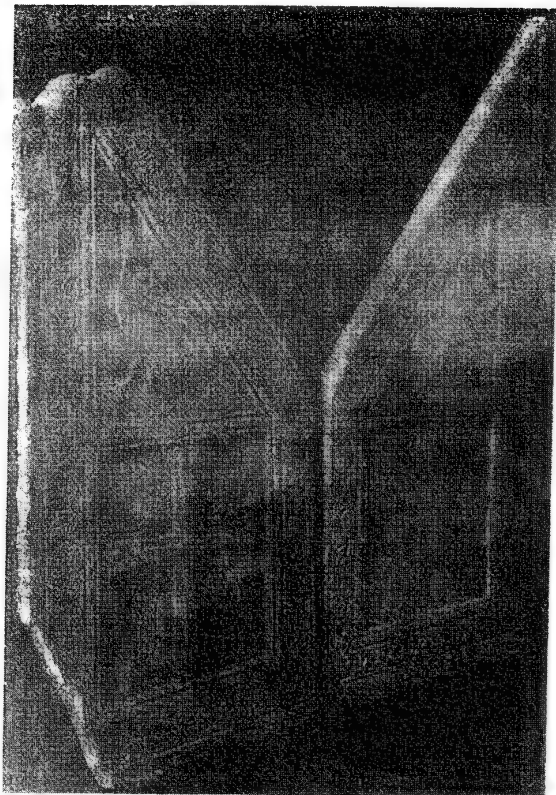
⁸ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημερίς 1923 σ. 8 εἰκ. 3.

⁹ Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' σ. 53.

Εἰκ. 5. Κάτοψις τοῦ μέσου ἱεροῦ καὶ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαράστασει.

Ἐξετάζοντες ἤδη λεπτομερέστερον τὸ ἱερὸν παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ αὐτοῦ ἀψὶς (διαμ. 5.52 βέλος 3.52) ἔχει ἱκανῶς ὑπερυψωμένην μορφήν (εἰκ. 5), διατρυνπᾶται δ' ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὅπερ δὲν ἔχει μαρμαρίνους διαχωριστικούς κιονίσκους ἀλλὰ κτιστοὺς ἐκ πλίνθων πε-

Εἰκ. 6. Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη.

Λαμπάκης (εἰκ. 6). Ἐκ τούτων σήμερον σώζεται μόνον τὸ ἐν (δεξιὸν) καὶ τοῦτο δυστυχῶς τεθραυσμένον εἰς πλείονα τεμάχια¹

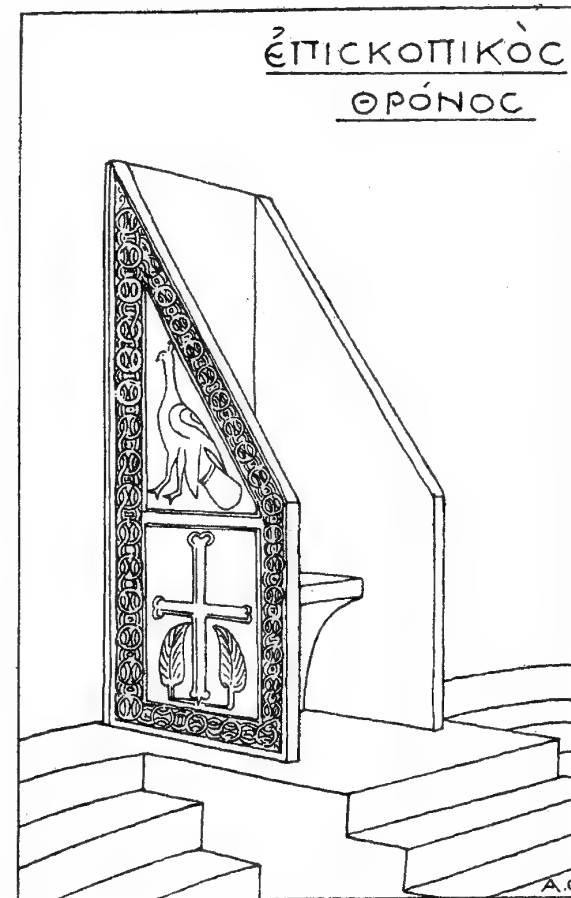
Τὰ δύο πτερύγια τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἀπαρτίζονται ἐκ τραπεζιοσχημῶν μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 6), πάχους 0.085 μ. κεκοσμημένων ἐπὶ τῆς μιᾶς των μόνον πλευρᾶς, ἧς ἡ μὲν ὀπισθία ἀκμὴ ἔχει μήκος 2.15 μ. ἡ

¹ Τὸ πτερύγιον τοῦτο ἐσχεδίασε καὶ ὁ Chesnay (Monuments Piot X [1904] σ. 186 εἰκ. 17), ὅστις ὁμῶς δὲν διέκρινε φαίνεται καὶ τὸν ἐν τῷ κάτω πεδίῳ του ἀπεξεομένον σταυρόν.

σίσκους. Εἶναι δὲ τὸ παράθυρον τοῦτο ὑψηλὰ τοποθετημένον, διότι κάτωθεν αὐτοῦ ὑπῆρχε τὸ σύνθρονον ἥτοι τριπλῇ σειρᾷ ὁμοκέντρων βαθμιδοειδῶν ἐδωλίων ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων κατελείπετο χώρος προφορισμένος διὰ τὴν ὑψηλὴν καθέδραν τοῦ ἐπισκόπου. Δύο ὀριζόντιαι ζῶναι διακόπτουσι καθ' ὕψος τὸν κύλινδρον τῆς ἀψίδος ἐκ τούτων ἡ μία (εἰκ. 2) εὐρίσκεται εἰς τὴν στάθμην τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, εἶναι δὲ μαρμαρίνη καὶ ἔχει τομὴν τετραγώνου κύκλου καὶ ὕψος 0.22 (εἰκ. 3) ἡ δ' ἑτέρα εἶναι ἑλοξότμητος καὶ εὐρίσκεται εἰς τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2).

Τῆς ἐπισκοπικῆς καθέδρας διετηροῦντο μέχρι τοῦ 1903 τὰ δύο μαρμαρίνα πτερύγια, ἅτινα ἐφωτογράφησεν ὁ μακαρίτης

δ' ἐμπροσθία μόνον 0.93 μ. τοῦ πλάτους ὄντος κάτω 0.95 μ. Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια τῶν πτερυγίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐνιαίου πλαισίου παρακολουθοῦντος τὸ σχῆμα τοῦ πτερυγίου καὶ ἀποτελουμένου εἰς μὲν τὸ ἐν ἐξ ἄλυσσοειδοῦς πλέγματος τριμεροῦς ταινίας (εἰκ. 6), εἰς δὲ τὸ ἄλλο ἐξ ἑλικοειδοῦς

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς μητροπόλεως Σερρών.

πλοχοῦ μεθ' ἡμιφύλλων ἀκάνθης (;). Ἡ ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐπιφάνεια διαιρεῖται δι' ὀριζοντίας ταινίας εἰς δύο πεδία: ἐν περίπτῳ τετραγώνον κάτω καὶ ἐν τριγωνικὸν ἄνω. Καὶ τὰ μὲν κάτω πεδία φέρουσιν ἐντὸς ἀνάγλυπτον σταυρόν¹, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύονται κάτω ἀνὰ ἐν φύλλον ἢ μᾶλλον «δένδρον τοῦ παραδείσου» προσκλίνον πρὸς τὸν σταυρόν—θέμα συνηθέστατα

¹ Ὁ σταυρὸς τοῦ δεξιοῦ πτερυγίου ἀπελαξεύθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας, διακρίνονται ὁμῶς σαφῶς τὰ ἴχνη του ἐπὶ τοῦ μαρμάρου

ἀπαντῶμενον ἐν τῇ βυζαντινῇ διακοσμητικῇ — τὰ δὲ ἄνω πεδία, ἤτοι τὰ τριγωνικά, κοσμοῦνται διὰ διαφόρου ἐκάτερον θέματος ἤτοι τὸ μὲν τοῦ ἀριστεροῦ πτερυγίου δι' ἀνορθουμένου παγωνίου, τὸ δὲ τοῦ δεξιοῦ διὰ ζώου στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ μικροῦ πρὸ αὐτοῦ πτηνοῦ (πέρδικος;).

Ἡ ἐργασία τῶν μὲν πλαισίων εἶναι ἐπιμελής καὶ ἀνετος, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἢ τοῦ παγωνίου παρουσιάζει κάποιαν ἀκαμψίαν καὶ σχηματοποίησιν καίτοι τὸ θέμα τοῦτο πληροῦ ἐπιτηδειότερον τὸν τριγωνικὸν χώρον ἀπὸ τοῦ ζώου μετὰ τοῦ μικροῦ πτηνοῦ, ἅτινα πάλιν παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν.

Τὸ παραπλεύρως σχέδιον (εἰκ. 7) παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σήμερον διαλελυμένου θρόνου. Μεταξὺ τῶν πτερυγίων ὑπῆρχε βεβαίως τὸ κάθισμα, πρὸ δὲ αὐτῶν δυνατόν νὰ ὑπῆρχον πεσίσκοι. Ὁμοίωσιν ἀλλὰ μετὰ διαφόρου διακοσμήσεως πτερυγία εὗρισκοντο καὶ τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἐν Μελενίκῳ, Σμύρνῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. 3,142) καὶ ἀλλαχοῦ.

Ὁ θρόνος θὰ ἦτο πιθανώτατα τοποθετημένος εἰς τὸ μέσον τοῦ συνθρόνου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν ἐδωλίων, ἦτο δὲ προσιτὸς δι' ἰδιαιτέρας ἀξονικῆς κλίμακος ἐκ 5 βαθμίδων (ἀναβάθρας) Βραδύτερον — ἐπὶ τουρκοκρατίας — ὁ δεσποτικὸς θρόνος ἐτοποθετήθη ἔξω τοῦ τέμπλου, ἐν τῷ μέσῳ κλίτει, ἐνθα πρὸ τοῦ μεσαίου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας διατηρεῖται εἰσέτι τὸ δι' αὐτὸν προωρισμένον κτιστὸν βάθρον, οὗτινος αἱ διαστάσεις προσαρμόζονται πρὸς τὰς τοῦ θρόνου (δρα εἰκ. 2).

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὀρθογωνίου χώρου ἴστατο ἡ Ἀγ. Τράπεζα ἀποτελουμένη ἐκ πλακῶς στηριζομένης ἐπὶ τριῶν στηριγμάτων ἤτοι ἐνὸς μεσαίου μαρμαρίνου κυβικοῦ ὑποβάθρου, εἰλημένου ἐκ ρωμαϊκοῦ κτηρίου (postamentum ὕψους 0.68 μετὰ συμφυοῦς ἰωνικῆς βάσεως ὕψ. 0.19), καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικών, μαρμαρίνων ἐπίσης, κιονίσκων, διαμέτρου 0.18, ὧν σώζονται εἰσέτι κατὰ χώραν τμήματα τῶν κορμῶν (σῶζ. ὕψ. 0.20 καὶ 0.07) ἐσφηνωμένα ἐντὸς τῆς καλυπτύσεως τὸν χώρον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως (εἰκ. 5).

Ἡ Ἀγ. Τράπεζα περιεβάλλετο καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ κιβώριον, οὗτινος διετηρήθησαν κατὰ χώραν οἱ βατῆρες τῶν κίωνων, φέροντες τοὺς οἰκείους τόρμους προσηλώσεως. Ὡς δ' ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀποστάσεων τῶν τόρμων τούτων τὸ κιβώριον δὲν εἶχεν ἀκριβῶς τετράγωνον σχῆμα, ἀλλ' ἦτο μᾶλλον ὀρθογώνιον (εἰκ. 5) ὁμόλογον δηλαδὴ πρὸς τὸν ὀρθογώνιον χώρον, ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὁποίου ὤρθουτο. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὸ κιβώριον ἦτο ξύλινον ἢ μαρμαρίνον· διότι τὰ σωζόμενα μαρμάρινα μέλη δὲν δυνάμεθα νὰ προσνείμωμεν εἰς αὐτὸ μετὰ περισσοτέρας βεβαιότητος ἢ εἰς τὸ τέμπλον, τοσαύτῳ μᾶλλον καθόσον οὔτε τῶν τόξων του οὔτε τοῦ οὐρανίσκου του τεμάχια διετηρήθησαν.

Μεταξὺ τῶν φερουσῶν τὴν «θριαμβευτικὴν» ἀψίδα παραστάδων ὤρθουτο τὸ μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔβαινε, ὡς συνήθως, ἐπὶ μίᾳ καὶ

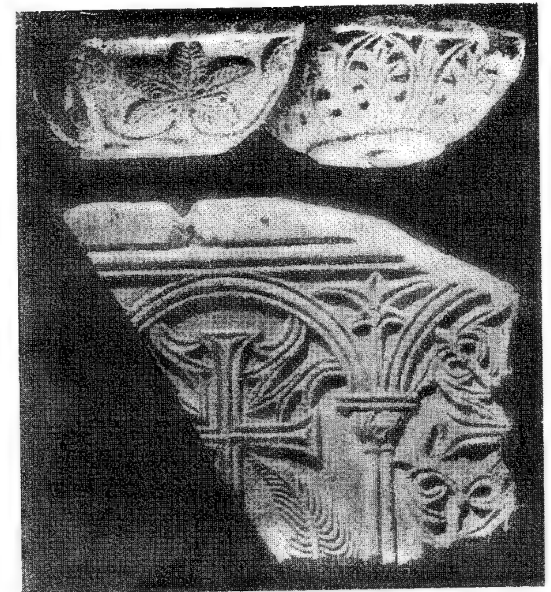
μόνης χαμηλῆς βαθμίδος, ἐχούσης τὸ αὐτὸ καὶ ὁ στυλοβάτης τῶν κιονοστοιχιῶν ὕψος ἤτοι 0.07. Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιμήκων μαρμαρίνων πλακῶν, πλάτους 0.68, ἐφ' ὧν διακρίνονται οἱ τόρμοι τῆς προσηλώσεως τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου, καθ' ὧς ἀποστάσεις σημειοῦνται ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 5). Κατὰ τὰς γενομένας τῇ 1938 ἐργασίας ἀποχωματώσεως τοῦ ναοῦ εὐρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ δύο μαρμαρίνοι πεσίσκοι μετὰ συμφυῶν ἀρραβδῶτων κυλινδρικών κορμῶν,¹ πρὸς οὓς ἀριστα προσαρμόζονται δύο ὠραῖα λεβητοειδῆ κιονόκρανα (εἰκ. 8). Ἐχομεν κατὰ ταῦτα οὐ μόνον τὰς ἀκριβεῖς θέσεις ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκριβὲς ὕψος τῶν στηριγμάτων τοῦ τέμπλου (2.66) ἐλλείποντος μόνον τοῦ ἐπιστυλίου. Τὸ τέμπλον δὲ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίμακος τοῦ ναοῦ, εἶναι ἀσυνήθως ὑψηλὸν² ὁμοιάζον κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἐνθα ἐπίσης, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη καὶ τὸ τέμπλον ὑψηλόν.

Ἀς ἐξετάσωμεν ἤδη τὴν διακόσμησιν τῶν στοιχείων τοῦ τέμπλου. Οἱ πεσίσκοι (διαστάσεων 0.25 × 0.26 × 1.04 μ.) ἔχουσι κεκοσμημένην τὴν μίαν μόνον ἐκ τῶν τεσσάρων κατακορύφων αὐτῶν παρειῶν καὶ δὴ ὁ μὲν εἰς δι' ἐπαλλήλων ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 9) ὁ δ' ἕτερος διὰ δύο στηλῶν ἀλυσσοειδῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων τρίφυλλα καὶ πεντάφυλλα ἀνθέμια (εἰκ. 9) ἐν ἐλαφρῇ ἀναγλύφῳ. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν διακόσμησιν τοῦ πρώτου πεσίσκου εἶναι καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ ἑτέρου τῶν κιονοκράνων (εἰκ. 8), οὗτινος ἡ κυρτὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται διὰ φύλλων ἀκάνθης, ἐν ᾧ δευτέρου κιονοκράνου αἱ τέσσαρες πλευραὶ κοσμοῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου, ὧν ὁ μίσχος καμπυλούμενος ἀπολήγει εἰς γωνιαίους ἐσχηματοποιημένους βότρες³.

¹ Τοὺς κίονας τούτους, εὕρισκόμενους πάλαι κατὰ γῆς ἐν τῷ Ἀγ. Βήματι, ἐθεώρησεν ὁ Παπαγεωργίου (ἐ.ἀ. σ. 249) ὡς ἀνήκοντας εἰς τὸν δυτικὸν νάρθηκα.

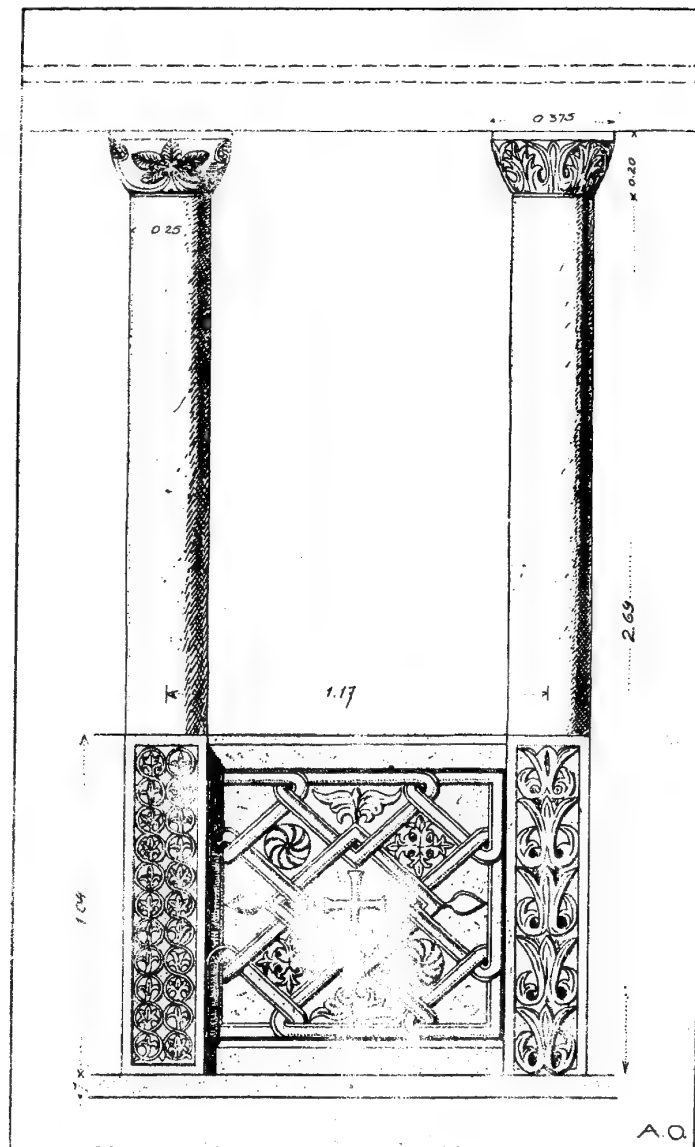
² Εἰς τοὺς τρουλλαίους, μικρὰς κλίμακας βυζαντινοὺς ναοὺς, τὸ μέχρι τοῦ ἐπιστυλίου ὕψος τοῦ τέμπλου δὲν ὑπερβαίνει συνήθως τὰ 2.30 μ.

³ Εἰκὼν τοῦ δευτέρου τούτου κιονοκράνου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 457.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανα (ἄνω) καὶ πλάξ ἐκ σαρκοφάγου.

Τὰ παρατιθεμένα σχέδια (εἰκ. 5 καὶ 9) παρέχουσιν ἀναπαραστάσιν τοῦ

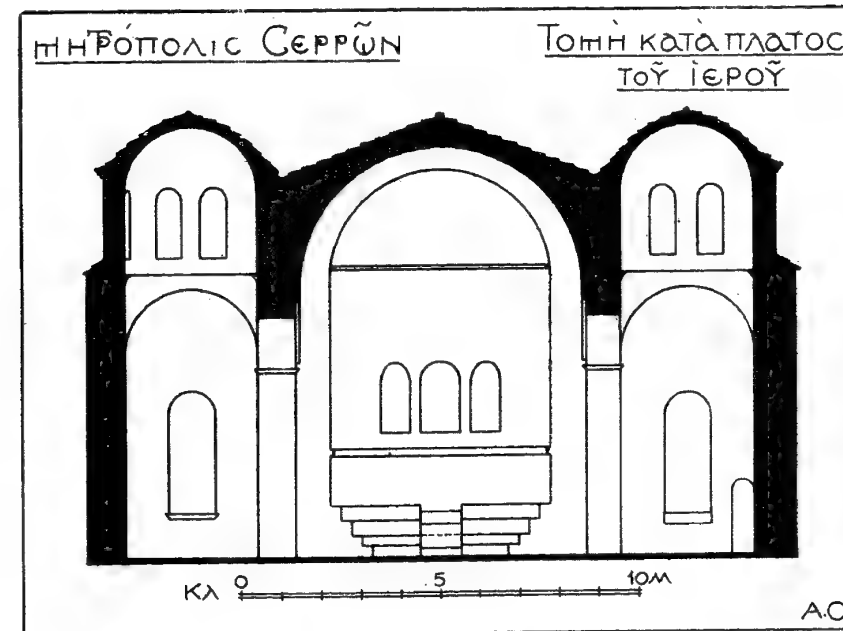
Εἰκ. 9. Τμήμα τοῦ τέμπλου ἐν ἀναπαραστάσει.

τέμπλου, ἐν ᾗ ὡς θωράκια ἐχρησιμοποιήθησαν δύο τῶν ὑπὸ Chesnay¹ σχεδιασθέντων, μὴ σωζομένων δὲ πλέον κατὰ χώραν γλυπτῶν τεμαχίων.

¹ Monuments Piot X (1904) σ. 134 καὶ 135.

Τὰ παραβήματα. Τὸ κυρίως ἱερὸν συνεκoinώνει πρὸς τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ παραβήματα διὰ μεγάλων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (πλ. 2,46 μ.). Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐκατέρου τῶν παραβημάτων ἀνοίγεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου¹ ὀβελῆς κόγχη, ἣτις ἐν τῷ διακονικῷ συνοδεύεται καὶ ὑπὸ δύο ἐκατέρωθεν αὐτῆς μεταγενέστερον ἀνοιχθέντων κογχαρίων. (εἰκ. 2 καὶ 10) Πλίνθινοι τρουλλίσκοι, διατρυνόμενοι ὑπὸ τοξωτῶν παραθύρων στεγάζουσι, μέσῳ λοφίων, τὰ παραβήματα, ἅτινα ἐχωρίζοντο ἀπὸ τῶν κλιτῶν μόνον διὰ τοῦ τέμπλου.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 2 καὶ 10) οἱ

Εἰκ. 10. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς.

τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι χαμηλοί, τῆς κορυφῆς των ἐρχομένης εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην πρὸς τὴν κλεῖδα τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 10). Ἡ τοιαύτη ἀνατολικὴ ἀπόληξις τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι τυχαία ἀλλὰ μελετημένη. Οἱ τρουλλοὶ τοποθετηθέντες ἐκεῖ, εἰς χαμηλὴν σχετικῶς στάθμην δὲν χρησιμεύουσι μόνον εἰς τὸν ἐντονώτερον χαρακτηρισμὸν τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κάλυψιν τῆς σχετικῶς μεγάλῃς ἐπιφανείας, ἣτις ἄλλως θὰ κατελείπετο κάτωθεν τῶν κεκλιμένων στεγῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ μὴ προχωρήσωσι πρὸς ἀνατολὰς πέραν τῆς γοαμμῆς,

¹ Οὐχὶ ἐξέχουσα ἡμικυκλικῶς, ὡς ἐνομίσθη (Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. 7 [1929] σ. 298).

εἰς ἣν φθάνει τὸ μέσον κλίτος ἤτοι τῆς θριαμβευτικῆς ἀψίδος. Διὰ τῆς ἐκεῖ δὲ μάλιστα τοποθετήσεως τῶν τρουλλίσκων ὁλοκληροῦται καὶ ἡ πυραματοειδὴς διάταξις τοῦ ὅλου ναοῦ, ἣν παρατηροῦμεν εἰς τε τὰ πλάγια (κλίτη χαμηλότερα) καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (νάρθηξ χαμηλότερος).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς μητροπόλεως τῶν Σερρών παρατηροῦμεν, ὅτι αἱ μὲν κάτω κιονοστοιχίαι τοῦ κυρίως ναοῦ ὥς καὶ τὸ συνεχόμενον θολωτὸν μέσον ἱερὸν προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ αἱ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων καὶ οἱ τρουλλίσκοι τῶν παραβημάτων εἶναι μεταγενέστεραι προσθήκαι γενόμεναι κατ' ἀναλογίαν ἄλλων μεσαιωνικῶν βασιλικῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης (Ἀγ. Ἀχιλλεῖου Πρέσπας, Σερβίων, Μεσημβρίας κλπ.). Δύσκολον εἶναι νὰ ὁρίσῃ τις τὴν χρονολογίαν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· διότι οὗτος παρουσιάζει πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ¹ στοιχεῖα, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναβιβάσωσι τὴν κτίσιν του μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Ἐπειδὴ ὁμως ἀφ' ἐτέρου ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἄλλα στοιχεῖα μαρτυροῦντα βυζαντινοὺς χρόνους², φαίνεται πιθανώτερον νὰ ἐκτίσθῃ ὁ μὲν ἀρχικὸς ναὸς κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν κατεσκευάσθῃ καὶ τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου³, αἱ δὲ πεσσοστοιχίαι τῶν ὑπερώων ὥς καὶ οἱ τρουλλίσκοι εἶναι πιθανώτατα προσθήκαι τοῦ 12^{ου} ἢ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

¹ Λίαν χαμηλὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημερινὸν ἔδαφος, μία καὶ μὲν εὐρύχωρος ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, βαθμιδωτὴ ἐξωτερικῶς διαμόρφωσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, τοποθέτησις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐπὶ στυλοβάτου, ἰωνίζουσαι βάσεις τῶν κίωνων, κοιλόκυρτα ὑφαψίδια τῶν τόξων κλπ.

² Μεγάλῃ ὑπερύψωσις τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν, ἐπιμήκης κτιστὴ καμάρα τοῦ ἱεροῦ κλπ.

³ Millet, Art byzantin σ. 197 ἐν Michel, Histoire de l'art I, 1 (1905).

ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΜΑΤΑ ΕΚ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἐν τῷ 6^ῳ καὶ τῷ 7^ῳ τόμῳ τῆς «Θεολογίας» (1928 καὶ 1929) ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Κύριος Ἱεζεκιὴλ ἐπραγματεύθη, μετὰ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῷ σαφηνείας καὶ πολυμαθείας, περὶ τῶν ἐπὶ τῆς Πίνδου κατεσπαρμένων μονῶν, διαλελυμένων τε καὶ μὴ, ὥς καὶ τῶν ναῶν, ὧν ἐδημοσίευσε κυρίως τὰς ἐνδιαφερούσας κτιτορικὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιθυμῶν ὁμως ὁ διακεκριμένος ἱεράρχης νὰ καταστήσῃ τὰ μνημεῖα τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας αὐτοῦ γνωστὰ καὶ ἀπὸ τῆς τεχνικῆς αὐτῶν πλευρᾶς εὐηρεστήθη νὰ μοι ἀναθέσῃ τὴν σχετικὴν αὐτῶν ἐξέτασιν, παρασχὼν μοι πρὸς τοῦτο ἀμέριστον τὴν ἠθικὴν καὶ ἄλλην αὐτοῦ συνδρομήν, ἐφ' ᾧ καὶ θερμὰς εὐχαριστίας καὶ ἐνταῦθα τῷ ἐκφράζω.

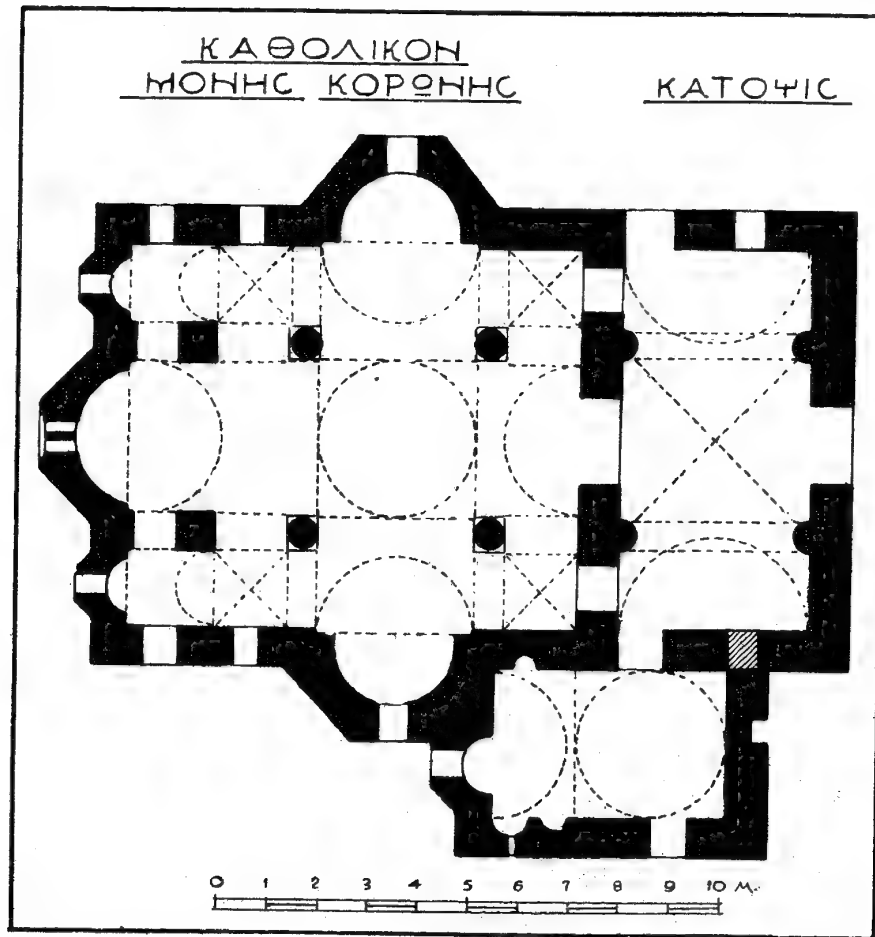
Ἐκ τῆς ἀνὰ τὴν Πίνδον βραχείας περιοδείας, ἣν ἐπεχείρησα τῇ συνοδείᾳ τοῦ σοφοῦ Ἱεράρχου κατὰ τὸν παρελθόντα Ἰούλιον, θὰ παράσχω ἐνταῦθα τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα τεχνικῶς στοιχεῖα, μὴ εἰσερχόμενος εἰς λεπτομερὴ περιγραφὴν ἐνὸς ἐκάστου μνημείου—ἣν ἄλλως τε πλέον ἢ ἐπαρκῶς παρέσχεν ἐν τῇ μνημονευθείσῃ αὐτοῦ δημοσίευσί ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος—τὰ στοιχεῖα δὲ ταῦτα θὰ συνοδεύσω διὰ σχεδιογραφημάτων καὶ ἰδίᾳ διὰ φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων τῶν τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν παρὰ τοῦ συνοδεύσαντος ἡμᾶς εἰδικοῦ φωτογράφου Γεωργ. Τσίμα.

α) **Μονὴ Κορώνης.** Περὶ τῆς μονῆς ταύτης—ἣν καὶ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχον ἐπισκεφθῇ—ἔγραψα ἤδη ἱκανὰ ἐν τῷ ΙΕ' τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (σ. 405-416). Τὸ καθολικὸν τῆς παρουσιάζει τὸν τετρακίονιον ἀθωνικὸν τύπον, μετὰ προσκεκολλημένου κατὰ τὴν Β. Δ. γωνίαν παρεκκλησίου (εἰκ. 1). Οἱ ἀθωνικοῦ σχεδίου ναοί, οἵτινες διακρίνονται τῶν κοινῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου διὰ τῆς κατὰ τὰ ἄκρα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ προσθήκης *χορῶν*, ἣτοι ἐξεχούσων ἡμικυκλικῶν κογχῶν, ἀπαντῶνται μὲν καὶ κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, προτιμῶνται ὁμως κατ' ἐξοχὴν διὰ καθολικὰ μονῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας¹, ὁπότε τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπετέλει τρόπον τινὰ τὴν

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΕ' σ. 407 σημ. 2, 3, 4.

έστIAN, ἀφ' ἧς μετελαμπαδεύετο ἡ τέχνη (Ἀρχιτεκτονική καὶ Ζωγραφική) ἀνὰ σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον (κυρίως Ἑλλάδα, Σερβίαν, Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν).

Ἐπὶ τῆς Πίνδου τὸ μετὰ χορῶν σχέδιον ἐφηρμόσθη εἰς πάντας τοὺς μετὰ

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης.

τρούλλον ναοὺς—μονοκλίτους τε καὶ τρικλίτους—παρὰ τοὺς ὁποίους ἐλάχιστα καὶ ἀσήμαντα εἶναι τὰ παραδείγματα καμαροσκεπᾶστων βασιλικῶν. Οὐ μόνον δὲ τοὺς χοροὺς ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ προσκεκολλημένα παρεκκλήσια, ἅτινα συνήθως ἀπαντῶνται εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγ. Ὁρους, βλέπομεν προσηρημένα εἰς τὰ καθολικά τῶν μονῶν τῆς Πίνδου, ὡς π. χ. ἐν ταῖς μοναῖς Κορώνης (εἰκ. 1), Πέτρας, Ρεντίνης κλπ.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κορώνης, αἵτινες, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν¹, ἐξετελέσθησαν τὸ 1587, κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν, ἦν ἄλλως τε ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ πλείστοι τῶν μεταβυζαντινῶν ἀγιογράφων τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἄξια ἰδιαίτερου λόγου τυγχάνουσιν αἱ εἰκόνες τῶν κτιτόρων, οὐ μόνον διότι παρέχουσι τὰς προσωπογραφίας τῶν ἀφιερωτῶν ἀλλὰ καὶ διότι πολλὰς μᾶς διδάσκουσι λεπτομερείας περὶ τῆς τότε ἐν χρήσει ἀμφιέσεως, καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς κλπ. Τρεῖς εἶναι τῶν ἀφιερωτῶν αἱ εἰκόνες ἐν τῇ Μονῇ Κορώνης. Δύο ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ φωτογραφίαι ἐκεῖναι δὲν ἦσαν ἐπιτυχεῖς ἀναδημοσιεύομεν αὐτὰς ἐνταῦθα (εἰκ. 2 καὶ 3) κατὰ πολὺν εὐκρινέστερα ἀπεικασματα, προσθέτομεν δὲ καὶ τὴν τοῦ τρίτου (εἰκ. 4).

Ἡ εἰκὼν 2 εἰκονίζει τὸν «νέον κτίτορα τῆς μονῆς» Ἀνδρέαν Μποῦνον, ὅστις, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν, ἐχορήγησε τὴν δαπάνην πρὸς ἱστορήσιν τοῦ ναοῦ ἥτοι ἐκτέλεισιν τῶν τοιχογραφιῶν διὰ χειρὸς τοῦ μοναχοῦ Δανιὴλ. Ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν κρατεῖ ὁ νέος κτίτορ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ὅπερ προσφέρει πρὸς τὴν ἀριστερᾷ καὶ ἄνω εἰκονιζομένην ἐνθρόνον Θεοτόκον². Ὁ δωρητὴς φορεῖ ὑπεράνω ὁμοιοχρώμου (υπὲρ) κυανοῦ, χειρῶν τοῦ χιτῶνος, ποδῶν

Εἰκ. 2. Ὁ νέος κτίτορ τῆς μονῆς Κορώνης Ἀνδρέας Μποῦνος.

¹ Τὸ κείμενον ταύτης δὲρα ἐν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. 15 σ. 409.

² Ταύτης ἐν τῇ εἰκόνι διακρίνεται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ θρόνου μετὰ ἐπ' αὐτοῦ προσκεφαλαίου.

ρες μεταξύ των επανωφόριον (καφτάνι) πεποικιλμένον δι' ένυφασμένων κλαδίσκων και άνθέων (στόφα)¹ και κομβούμενον πρό του στήθους διά πυκνοτοποθετημένων κομβίων έκατέρωθεν έκάστου των οποίων είναι έπερραμμένοι σκοτεινότερου χρώματος όριζόντιαι ταινίαι (σειρίτια).

Εικ. 3. Ο κτίτωρ του παρεκκλησίου 'Αποστολάκης. πολὺ ἀργότερον τῆς τοῦ ναοῦ ἤτοι τὸ 1739, ὡς μᾶς διδάσκει

Ὁ Μπούνος προσκλίνων ἑλαφρῶς τὴν γενειοφόρον κεφαλὴν του, ἔχει αὐτὴν κεκαλυμμένην διὰ μεγάλου σφαιροειδοῦς σκούφου (καμελανκίου) ένθυμίζοντος κάπως τὸ ἀνάλογον περιέργον κάλυμμα τοῦ έν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου². Ἀνάλογα καλύμματα κεφαλῆς βλέπομεν και εἰς τοιχογραφίαν Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας³ τοῦ ἔτους 1616.

Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τοῦ κτίτορος ἀπεδόθησαν μὲ φυσικότητα, ἡ δ' ἔκφρασις των ἀποπνέει πραότητα και εὐλάβειαν.

Ὁ δεύτερος « νέος κτίτωρ » (εἰκ. 3) εἶναι ὁ « ἐκ χωρίου Βρανιανῶν⁴ 'Αποστολάκης », ὅστις ἔδαν πάνησε διὰ τὴν ἀγιογράφειν τοῦ παρεκκλησίου συντελεσθεῖσαν

¹ Ἀνάλογα ἦσαν τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀναφερόμενα βυζαντινὰ « άνθηρὰ ἀμφιάσματα » Opuscula 236, 64 (Tafel).

² Ὅρα εἰκόνα αὐτοῦ προχείρως παρὰ Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford, 1911 σ. 418 εἰκ. 245.

³ B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XVI, 1.

⁴ Τὰ Βρανιανὰ ἢ Βραγιανὰ εἶναι χωρίον τῶν Ἀγρῶν ὀνομασθὲν πιθανώτατα ἀπὸ κλάδου τινὸς τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Βρανάδων (πβλ. τὰ έν Χίῳ Βρανᾶ, Ζολῶτα, Ἱστορία τῆς Χίου Β', 312). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐλειτούργει έν αὐτῷ σχολή (Τρ. Εὐαγγελίδου, Τὰ σχολεῖα ἐπὶ Τουρκοκρατίας έν Ἀθήναις 1936 τ. Α' σ. 276) έν ἡ ἐδίδαξαν πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου ἀναφερομένων και ὁ αὐτόθι ἀποθανὼν Εὐγένιος Ἰωαννουλίου ὁ Αἰτωλὸς (Ν. Ἑλληνομνήμων Δ', 80) και ὁ τὸν βίον τούτου συγγράψας σοφώτατος έν ἱερομονάχοις Ἀναστάσιος Γόρδιος.

ἡ ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ παρεκκλησίου σχετική ἐπιγραφή¹. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ τιμίου προφήτου προδρόμου και βαπτιστοῦ Ἰωάννου και διὰ τοῦτο ὁ κτίτωρ, εἰκονιζόμενος και αὐτὸς ὁλόσωμος μὲ στροφὴν τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατὴν, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου, εἰκονιζομένου πτερωτοῦ και κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν σταυροφόρον ράβδον του διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντος τὸν δωρητὴν, ὅστις πάλιν φέρει τὴν δεξιὰν πρό τοῦ στήθους εἰς ἔνδειξιν εὐλαβοῦς εὐχαριστίας.

Ὁ 'Αποστολάκης εἰκονίζεται γενειοφόρος και μακρόκομος, φορεῖ δ' ἐσωτερικῶς μὲν ποδῆρες ἀντερί μετά ζώνης, ἐξωτερικῶς δὲ ποδῆρες ὡσαύτως επανωφόριον ἢ τζουμπέν, ὑπέρυθρον ἐνιαίου χρώματος μετά παρυφῆς και τραχηλέας ἐκ γούνης. Τοιαῦτα επανωφόρια συνηθίζοντο κατὰ τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς διδάσκουσι συμβόλαια² και τοιχογραφίαι³, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας⁴, ὅτε ἦσαν και ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ μηλωτῆς, ὡς πάλιν ἐκ συμβολαίων διδασκόμεθα⁵. Καὶ σήμερον ἔτι εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἄνδρες και γυναῖκες φοροῦσιν ἀκόμη τὸν τζουμπέν⁶.

Τὸ κάλυμμα, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὁ 'Αποστολάκης φαίνεται τρίχινον ἢ βελούδιον διαφέρει δ' ὡς πρὸς τὸ σχέδιον ἀπὸ τοῦ Μπούνου· ἀφ' ἑνὸς διότι εἶναι πεπιεσμένον, και ἀφ' ἑτέρου διότι τὸ ἐσωτερικόν του ἦτο διαφορετικοῦ χρώματος και ὕλης ἀπὸ τὸν γῦρον. Ὅμοια καλύμματα κεφαλῆς φέρουσι και οἱ δωρηταὶ ἐπὶ μεταβυζαντινῆς (1681) εἰκόνης τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁷, ὡς και ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς Μ. Βατοκόβου έν Βουλγαρίᾳ⁸. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ δωρητοῦ εἶναι ἥρεμος και γλυκεῖα, τὸ δὲ βλέμμα του δὲν στρέφεται πρὸς τὸν θεατὴν, ὡς τοῦ Μπούνου, ἀλλ' εἶναι προσηλωμένον εἰς τὴν ἀφιέρωσιν.

¹ Ἐν Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΕ' σ. 411 ἐκ παραδρομῆς ὡς χρονολογία ἰστορήσεως τοῦ παρεκκλησίου ἐτέθη 1735 δέον 1739.

² Οὕτω π.χ. εἰς συμβόλαιον τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰῶνος (Μ. Γεδεῶν, Byz. Zeitschrift V, 1896, 114) ἀναφέρονται επανωφόρια σκαλουράτα μετά γούνης ἀλωπεικῆς.

³ Ἀγ. Ἀνάργυροι Καστοριάς Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Δ' σ. 54 εἰκ. 31.

⁴ Οὕτω και έν Βουλγαρίᾳ (Βάτοκοβο, Ὁδηγ. Ἐθν. Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1923 εἰκ. 117 σ. 222 Protitch, Dénationalisation et renaissance de l'art bulgare á l'époque du joug turc, Sofia 1927 σ. 429) και Ρουμανίᾳ, (Ghika Budești, Evolutia arhitecturii in Muntenia și in Oltenia 1933 εἰκ. 308).

⁵ Ἀναφέρονται « ντζουμπέδες διὰ μηλωτῆς ἐπενδεδυμένοι » ὡς και « τζουμπέδες πολυτελέστατοι, χρυσοπάρφου και ἀντερία » (Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, Ἀρμονία 1901 σ. 261).

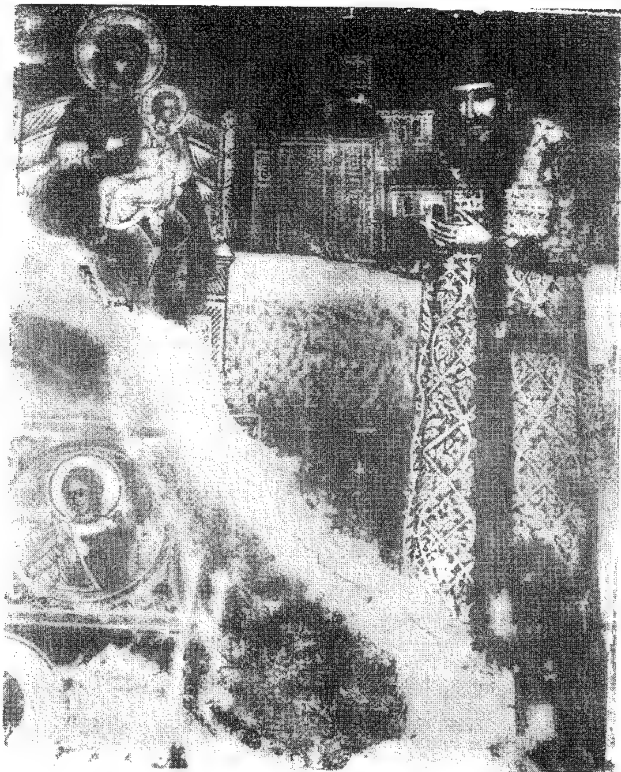
⁶ Πβλ. Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθήναι 1931 σ. 44 εἰκ. 31.

⁷ Κατάλογος τῶν εἰκόνων τοῦ μουσείου Μπενάκη, έν Ἀθήναις 1936 σ. 61 εἰκ. 10.

⁸ B. Filov, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. LVI.

Μὲ πολὺ μεγαλύτεραν κατάνυξιν εἰκονίζεται προσφύων ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονιζομένην ἔνθρονον μετὰ τοῦ παιδίου Ἰησοῦ Θεοτόκον ἄλλος κτίτωρ (εἰκ. 4) ὁ τῆς ἀμέσως κατωτέρω ἐξεταζομένης Μ. Πέτρας, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸ ὄνομα μὴ διασωθείσης τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς. Ὁ δωρητὴς οὗτος, γενειοφόρος καὶ αὐτός, φορεῖ, ὡς ὁ Μποῦνος, ὑπεράνω χειριδωτοῦ, πεποικιλμένου ἀντερίου πολυτελὲς ἀχειρίδωτον καφτά-

Εἰκ. 4. Ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας.

νιον κοσμοῦμενον διὰ κεντητῶν φυλλοφόρων καὶ ἀνθοφόρων ἐλίκων. Τὴν κεφαλὴν του καλύπτει πῖλος βελούδινος μετὰ γύρου ἐκ γούνης.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν αἱ προσωπογραφίαι τῶν κτιτόρων δὲν ἀφίστανται τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μένουν καὶ αὐταὶ πισταὶ εἰς τὴν παράδοσιν. Εἶναι εἰκόνες ἐκτελεσμέναι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν κανόνων καὶ τῆς αὐτῆς πρακτικῆς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι εἶναι ὀλιγώτερον ἐσχηματοποιημέναι, ὀλιγώτερον ἐπίσημοι καὶ μυστηριώδεις. Εἰς τὰς προσωπογραφίας ὑπάρχει ἀλήθεια καὶ παρατήρησις

τῆς φύσεως ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ ἀπλοποιήσις καὶ ἀφαίρεσις, ὅπως εἰς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας. Διὰ τοῦτο αἱ προσωπογραφίαι ἁρμονίζονται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας τοποθετούμεναι παραπλεύρως των.

Ἐκ τῶν λοιπῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσιν αἱ παραστάσεις τῶν Ὀικουμενικῶν Συνόδων (εἰκ. 5 καὶ 6), αἵτινες εὗρισκονται ἐν τῷ νάρθηκι. Τοιαῦται παραστάσεις συνηθίζονται μόνον

Εἰκ. 5. Ἡ Ἀ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴ σύνοδος.

ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ἰδιαίτερος δὲ προτιμῶνται κατὰ τὸν 16^{ον} καὶ τὸν 17^{ον}, μαρτυροῦσαι περὶ τοῦ σεβασμοῦ, ὃν ἔτρεφεν ἡ ὑπόδουλος ἀνατολικὴ ἐκκλησία πρὸς τὰς μεγάλας ἐκεῖνας θρησκευτικὰς συνελεύσεις, δι' ὧν καθωρίσθη τὸ δόγμα καὶ ἐπατάχθησαν αἱ αἱρέσεις. Εἰδικὴ μελέτη περὶ τῆς εἰκονογραφίας τῶν Συνόδων ὑπάρχει μέχρι σήμερον μόνον ἡ τοῦ πατρὸς Salaville¹, εἰς ὃν ὁμως ἦσαν γνωστὰ μόνον τὰ ἐκ Βουλγαρίας παραδείγματα (Τυρνόβου καὶ Arbanassi). Εἰς ταῦτα δύναται τις νὰ προσθέσῃ καὶ τὰς ἐξῆς παραστάσεις Οἰκου-

¹ Échos d'Orient τ. 25 (1926) 144-176.

μενικῶν Συνόδων: τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ¹, τῆς Τραπεζῆς τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγ. Ὁρους², τοῦ καθολικοῦ τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Δοχειαρίου³, τοῦ ἐν Deçani τῆς Σερβίας⁴ ναοῦ, πολλῶν ἐν Ρουμανίᾳ ναῶν⁵ καὶ τέλος τὰς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Κορώνης, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω ὁ λόγος.

Ἡ παράστασις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (εἰκ. 5) εἰκονίζει καθήμενον ἐν τῷ μέσῳ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν περιβεβλημένον τὴν βασιλικὴν στολὴν καὶ τὸ στέμμα καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς μικρὸν σταυρόν. Ἐκατέρωθεν τοῦ βασιλέως κάθηνται ἀνὰ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαυλόνια καὶ κρατοῦντες ἐν τῇ χειρὶ εὐαγγέλιον. Ὅπισθεν τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται παρὰ μὲν τὸν βασιλέα δύο σωματοφύλακες, ὧν διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαί⁶, παρὰ δὲ τοὺς ἱεράρχας ἕτεροι πατέρες. Τόσον ὁ Κωνσταντῖνος, ὅσον καὶ οἱ ἱεράρχαι φέρουσι περὶ τὴν κεφαλὴν τὸ φεγγίον τῆς ἀγιοσύνης. Ἐξαιρέσει δύο, ἥτοι τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος διακρινομένου ἐκ τοῦ ναυτικοῦ του πλεκτοῦ σκούφου καὶ ἑτέρου — Σύρου προφανῶς — ὅστις φορεῖ τὸ ἀνατολικὸν φακιόλιον, πάντες οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἀσκεπεῖς. Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως εἰκονίζεται τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας ἥτοι ὁ Χριστὸς νεαρὸς ἱστάμενος ἐπὶ κυβικῆς ἀγίας τραπέζης μὲ ἐσχισμένον τὸν χιτῶνα, ὃν ἐπιδεικνύει πρὸς τὸν δεξιῶ εἰκονιζόμενον Ἀγ. Πέτρον τὸν Ἀλεξανδρείας⁷. Ἡ παράστασις αὕτη σχετίζεται πρὸς τὸ θέμα τῆς Α' Συνόδου, ἥτις κατεδίκασε τὸν Ἀρειον, ὅστις καὶ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως κάτωθεν τόξου (φυλακῆς;) πρηνῆς. Τέλος εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ Α' σύνοδος ἡ ἐν Νικαίᾳ ἐπὶ Κωνσταντίνου κατὰ τοῦ Ἀρείου*.

Ἡ ἡμετέρα παράστασις διαφέρει τῆς ἀντιστοίχου τῶν Μονῶν Λαύρας καὶ Δοχειαρίου κατὰ τινὰς ἀσημάντους λεπτομερείας⁸, εἰς τὰς γενικάς τῆς ὁμοῦ.

¹ G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 77, 3.

² G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 140, 2 (1516).

³ G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 239, 3 (1568).

⁴ Vl. Petković, La peinture Serbe du moyen-âge, Beograd 1930, εἰκ. 115β καὶ 118β.

⁵ J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie Paris 1928, Album πίν. LXX (Harlau) καὶ LXXXI (Sucevița) *Buletinul comisiunii monumentelor istorice* (1917-1923) εἰκ. 286 καὶ 294 (Curtea din Arges). J. D. Stefanescu, Contribution à l'étude des peintures murales valaques, Paris 1928 πίν. III (Cozia).

⁶ Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν (δεξιῶ) εἶναι στρατιώτης, ὡς μαρτυρεῖ τὸ εἰδικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

⁷ Ὅρα σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο τὴν μελέτην τοῦ G. Millet ἐν *Mélanges* Ch. Diehl τ. II σ. 99 ἑ.

⁸ Οὕτω π. χ. ἐν Ἀγ. Ὁρεῖ ἔχομεν μόνον τὸν δεξιὸν στρατιώτην σωματοφύλακα, ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου δὲν ἱσταται ἐλεύθερος, ὡς ἐνταῦθα, ἀλλὰ κάτω-

γραμμῆς, ὡς καὶ εἰς τὰς στάσεις τῶν ἱεραρχῶν καὶ τὰς κινήσεις των εἶναι ὁμοία. Φαίνεται λοιπὸν, ὅτι ὁ μοναχὸς ἀγιογράφος τῆς Κορώνης Δανιήλ, οὗτινος ἔργον εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Μ. Κορώνης, ἡ ἀντέγραψεν ἀπ' εὐθείας τὰ ὀλίγα προγενέστερα ἔργα τῶν εἰρημένων μονῶν ἢ ἠντλησεν ἐκ κοινοῦ μὲ τοὺς ἀγιορεῖτας ζωγράφους προτύπου.

Σημαντικὰς ἀποκλίσεις παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα παράστασις τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπὸ τῆς σχετικῆς περιγραφῆς τῆς Ἑρμηνείας τῶν Ζωγράφων, οὐ μόνον διότι δὲν εἰκονίζει εἰς τὸ βάθος «ὁσπῆτια καὶ ἐπάνωθεν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἔχει ἐν τῷ μέσῳ τὸν ὃν ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία «φιλόσοφον θαυμάζοντα, καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ τὸν ἅγ. Σπυρίδωνα ἱστάμενον ἔχοντα τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα αὐτοῦ ἀπλωμένην πρὸς αὐτὸν εἰς δὲ τὴν ἄλλην σφιγγοντα τὴν κεραμίδα ἀπὸ τὴν ὁποίαν διέρχεται πῦρ καὶ ὕδωρ». Εἰκονίζει ἐπίσης ἡ ἡμετέρα παράστασις τὸν Ἀρειον πρηνῆ, ἐν ταπεινωτικῇ δηλονότι στάσει, ἐν ᾧ ἡ Ἑρμηνεία θέλει αὐτὸν «ἱστάμενον, μὲ ἱερατικὴν στολὴν καὶ θεωροῦντα τὰ πάντα περιφρονητικῶς», τὸν δὲ Ἀγιον Νικόλαον ραπίζοντα αὐτὸν καὶ τοὺς ὁμόφρονάς τοῦ Ἀρείου καθημένους «οὐ μακρὰν τοῦ ἀπονενοημένου Ἀρείου», τέλος δὲ τὸν Ἀγ. Ἀθανάσιον ἀγένηιον, διάκονον ἔτι, καθήμενον ἐνώπιον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ γράφοντα τὸ «Πιστεύω». Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ Ἑρμηνεία βασίζεται ἐπὶ τελείως διαφόρου συνθέσεως, ἥτις θὰ ἐφηρμοζέτο πιθανῶς κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, ἐν ᾧ ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος τοῦ 1587 ἀντιγράφει ἴσως μεταγενέστερον πρότυπον.

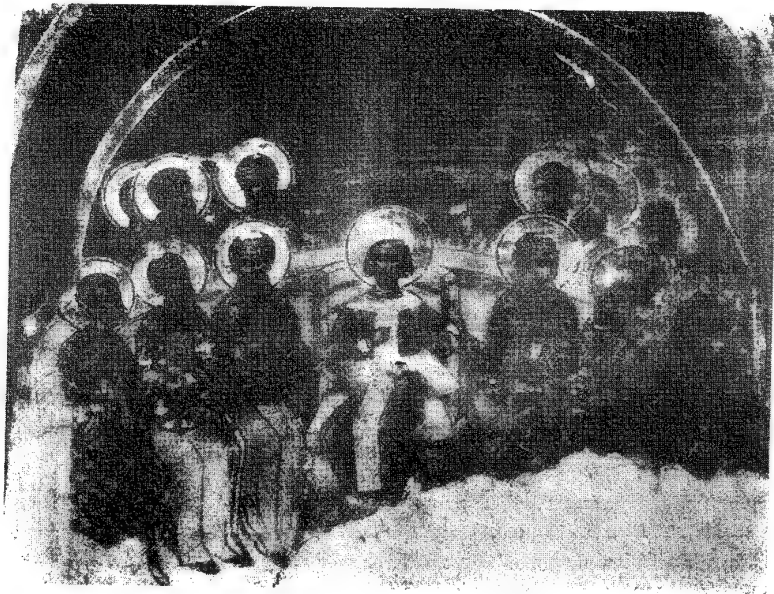
Ἡ δευτέρα παράστασις (εἰκ. 6), ἥτοι ἡ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπεδόθη μὲ πολὺ ὀλιγώτερα τῆς Α' πρόσωπα. Ἡ σύνθεσις εἰς τὰ γενικά τῆς στοιχεῖα εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς Α' ἥτοι εἰς μὲν τὸν ἄξονα τῆς παραστάσεως κάθηνται πάλιν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος (ὁ 6^{ος}) ἐπὶ χωριστοῦ θρόνου ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ κάθηνται ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φέροντες πολυσταύρια φαυλόνια καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς εὐαγγέλιον. Ὅπισθεν τοῦ βασιλέως εἰκονίζονται πάλιν οἱ δύο σωματοφύλακες, ὧν ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ἐνταῦθα ἀσκεπής. Ὅπισθεν δὲ τῶν ἱεραρχῶν ἱστάνται ἄλλοι ἱεράρχαι μὲ τὰ φεγγία τῆς ἀγιοσύνης. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὁσπῆτια μετὰ πύργων ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενικὴ Ζ' σύνοδος ἡ γέγονεν ἐν Νικαίᾳ τὸ δεύτερον ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Εὐδόξου κατὰ τῶν ἡγεμονάχων*. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη συμπληροῦται δι' ἑτέρας γεγραμμένης εὐθὺς ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καὶ λεγούσης *ὑπῆρχον δὲ π(ατέ)ρες τζζ'* (=367).

Ἡ παράστασις εἶναι καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Μονῆς Δοχειαρίου¹,

θεν κιωριῶν ὁ Ἀρειος εἶναι πεσμένος πρὸς τ' ἀριστερά, ἐν ᾧ ἐνταῦθα πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τέλος ἐν ᾧ εἰς τὰς ἀγιορειτικὰς τοιχογραφίας εἰκονίζονται εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος οἰκήματα, ἐνταῦθα ἔχουσι παραλειφθῇ.

¹ Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures πίν. 239, 3.

ἦν πιθανώτατα ἀντέγραψεν ὁ ἀγιορείτης προφανῶς ἀγιογράφος τῆς Κορώνης. Ἀπὸ τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας διαφέρει ἡ ἡμετέρα παράστασις κατὰ τὰ ἑξῆς σημεία: α) ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν εἰκονίζεται, ὥς τὸν θέλει ἡ Ἑρμηνεία «παῖς», οὔτε συγκαθίσταται¹ μετὰ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης. β) Ὅτι οἱ πατέρες καὶ ὁ βασιλεὺς δὲν κρατοῦσι φορητὰς εἰκόνας, ὥς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία καὶ γ) ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραστάσεως δὲν εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Καισαρείας γράφων «εἰ τις οὐ προσκυνεῖ τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὸν τίμιον σταυρόν, ἀνάθεμα». Ἐπομένως ὁ ἡμέτερος ἀγιογράφος ἤντησεν ἀπὸ διαφο-

Εἰκ. 6. Ἡ Ζ' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῇ σύνοδος.

ρετικοῦ, μεταγενεστέρου πάντως, προτύπου ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Ἄλλῃ ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης εἶναι ἡ παριστώσα φορητὴν εἰκόνα περιβεβλημένην διὰ πεποικιλμένου ὑφάσματος (εἰκ. 7) καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον καθήμενην ὀκλαδὸν καὶ κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸν μικρὸν Χριστόν, πρὸς ὃν κλίνει τρυφερῶς τὴν κεφαλὴν. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ κύλινδρον (rotulus) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς

¹ Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὴν ἐν τῇ Μητροπόλει τοῦ Μυστρᾶ παράστασιν τῆς Ζ' Συνόδου (Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910 πίν. 77 s) ἣτις καὶ κατ' ἄλλα σημεία προσεγγίζει πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς Ἑρμηνείας.

λαμβάνει ἀπὸ τοῦ καρποῦ τῆς χειρὸς τὴν Παναγίαν, ἐν ᾧ ἐκείνη θαυπεύει διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν του. Ἐὰν θεωρήσῃ τις μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς Θεοτόκου δὲν θὰ εὕρῃ οὐδεμίαν διαφορὰν πρὸς τὴν στάσιν, ἣν συνήθως λαμβάνει ἡ Παναγία εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἢ τῆς Δεήσεως. Ἰδιᾶζων ὅμως ἐνταῦθα εἶναι ὁ τρόπος καθ' ὃν κάθεται ἡ Παναγία ἥτοι οὐχὶ ἐπὶ θρόνον ἀλλ' ὀκλαδόν, ὥς δηλαδὴ συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ εἰς τὴν τοιαύτην δὲ στάσιν ἀπεικόνισις τῆς Θεοτόκου νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς τὸ ἐπίθετον, ὅπερ εὕρηται προσγεγραμμένον παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Παναγίας: Ἡ Ἐπίσκεψις, ὅπερ ὁ τεχνίτης θὰ ἠθέλησε νὰ ἐρμηνεύσῃ μὲ τὴν μεταγενεστέραν καὶ σημερινὴν ἔτι ἔννοιαν τῆς λέξεως, παρερμηνεύσας τὴν παλαιὰν αὐτῆς σημασίαν (βοήθεια, ἐπικουρία). Ὅπως δὲ ποτε ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μοναδικὴ καὶ ἅμα ἐνδεικτικὴ τῆς ἀναχρονιστικῆς ἀποδόσεως ἐν τῇ ζωγραφικῇ¹.

Παρουσιάζομεν ἐν τέλει καὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἀναχωρητοῦ Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου, (εἰκ. 8) εὐρισκομένην εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐντελῶς γυμνὸς καθήμενος ἐπὶ βράχου καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Κατὰ τὸν συναξαριστὴν² ὁ μάρτυς Μακάριος ἔζη ἐν σπηλαίῳ «ἐνδεδυμένος μὲ τὰς ἰδίας αὐτοῦ τρίχας» ἦσαν δ' αἱ τρίχες αὐτοῦ λευκαὶ ὥς ἡ χιών, τὸ δὲ δέρμα του σκληρόν ὥς δέρμα χελώνης, τὰ δὲ γένειά του ἔφθανον ἕως εἰς τοὺς πόδας του». Ταῦτα πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδει ἡ ἡμετέρα εἰκὼν, ἣτις διαφέρει τῶν λοιπῶν παραστάσεων τοῦ μάρτυρος, διότι δὲν εἰκονίζει αὐτὸν ὄρθιον καὶ κατὰ μέτωπον (Νοβγορόδ³, Νάρθηξ μονῆς Βαρλαάμ⁴)

¹ Ἐν τῇ εἰκονογραφίᾳ τῆς Θεοτόκου, ἣν ἐδημοσίευσαν ὁ τε Kondakof (Ikono-grafia Bogomateri, Πετρούπολις 1914 καὶ 1915) καὶ ὁ Lichacef (Ἡ ἱστορ. σημασία τῆς Ἱταλοελληνικῆς ζωγραφικῆς παραστάσεων τῆς Θεοτόκου, Πετρούπολις 1911) δὲν ἀπαντᾷται τοιαύτη στάσις τῆς Παναγίας.

² Κ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστὴς* μηνὸς Ὀκτωβρίου Ἀθῆναι 1895 σ. 399. Νικοδήμου, *Συναξαριστῆς* Ἀθῆναι 1868 τ. Α' σ. 155.

³ Ph. Schweinfurt, *Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter*, Haag 1930 σ. 61.

⁴ Ἀδημοσίευτος εἰσέτι.

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία φορητῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας.

ἀλλὰ καθήμενον καὶ μὲ στροφὴν περίπου τριῶν τετάρτων πρὸς τὸν θεατὴν. Μόνον δὲ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου καὶ τῆς ἐν Ρουμανίᾳ Curtea din Arges¹ (14^{ον} αἰ.) ἔχει ὁ ἅγιος στάσιν καθήμενου. Ἐν γένει ἡ παράστασις τοῦ μάρτυρος ἀναχωρητοῦ Μακαρίου ἦτο λίαν ἀγαπητὴ τοποθετούμενη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν οὐ μόνον τῆς

Εἰκ. 8. Ὁ ἀναχωρητὴς Μακάριος
ὁ Ῥωμαῖος.

κυρίως Ἑλλάδος² ἀλλὰ καὶ τῆς Βουλγαρίας³, τῆς Ρουμανίας³ καὶ τῆς Ρωσίας⁴.

Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου ἰδιαίτερου λόγου ἀξία ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως τυγχάνει ἡ ἄνωθεν τοῦ βορείου παραθύρου εἰκονιζομένη παράστασις, ἣτις φέρει μὲν τὸν τίτλον «ἀποκαθλώσεις» (εἰκ. 9) ἐν ᾧ δὲν πρόκειται κυρίως περὶ τῆς ἀπὸ σταυροῦ καταβιβάσεως τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ περὶ ἐνὸς περιέργου κράματος τῆς δυτικῆς Pietà καὶ τῆς ἀποθέσεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν τάφον. Πράγματι ἐν τῇ ἐξεταζομένῃ εἰκόνι παρίσταται ἡ Παναγία καταβιβάζουσα μόνη τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν ἐντὸς μεγάλης σαρκοφάγου. Ὁπισθεν τῆς Παναγίας, εἰς τὸ βάθος, εἰκονίζεται ὁ σταυρὸς εἰς τὰ ἄκρα τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου εἶναι ἀγκυμβισμένα τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν ἡ λόγχη, δεξιᾷ δὲ ὁ κάλαμος μὲ τὸν σπῶγον. Πλήρης ἄλλους, ἐκφραζομένου δι' ἰσχυρᾶς τῶν ὀφρῶν συσπάσεως, κρατεῖ ἡ Θεοτόκος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν νεκρὸν

υἱὸν της, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει εἰς κίνησιν δεήσεως· εἰς τὸν δεξιὸν της ὤμον

¹ Buletinul comisiunii monumentelor istorice (1917-1923) εἰκ. 229.

² Μ. Βαρλαάμ Μετεώρων, Μ. Δοχειαρίου, Μ. Κορώνης.

³ Βάτσκοβο (Α. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, πίν. V, c), Πογάνοβο (Α. Grabar, ἑ.δ. πίν. LXIII).

⁴ Dragomirna (J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie Paris 1928 σ. 159), Putna (J. D. Stefanescu, Nouvelles recherches sur l'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, Paris 1929 σ. 65) Voronet (Stefanescu, Nouv. Rech. κλπ. σ. 49) Roman (Stefanescu, Nouv. Rech. σ. 53).

⁵ Νοβγορόδ (Ph. Schweinfurt, Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag 1930 σ. 61).

εἰκονίζεται ἐμπεπιγμένον ξίφος. Ἡ ὅλη σκηνὴ ἀναμφιβόλως αἰσθητοποιεῖ τὴν Θ' ὥδην τὴν ψαλλομένην κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁρθρου τοῦ Μ. Σαββάτου «Νῦν δέ σε, Θεέ μου, ἄπουν δροῦσα νεκρὸν, τῇ σομφαίᾳ τῆς λύπης σπαράσσομαι δεινῶς» ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ τὸ κατὰ τὸ Μ. Σάββατον ψαλλόμενον γνωστὸν τροπάριον «Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ γάτω ἐν τάφῳ»¹

Εἰκ. 9. Τοιχογραφία τῆς ἀποκαθλώσεως.

ὡς σαφῶς ὑποδηλοῖ ἡ ἐκατέρωθεν τῆς σαρκοφάγου γεγραμμένη ἐπιγραφή «καὶ κάτω ἐν τάφῳ».

Ἡ ὅλη σύνθεσις, ἣτις τυγχάνει ἱκανῶς πρωτότυπος, συμπληροῦται διὰ τῶν κάτωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένων μορφῶν τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (εἰκ. 10).

Περαίνοντες τῶν περὶ τῆς μονῆς Κορώνης λόγον θὰ μνημονεύσωμεν καὶ μαρμαρινόῦ γλυπτοῦ (εἰκ. 10) ἀποκειμένου ἐν τῇ αὐλῇ τῆς μονῆς καὶ φέροντος ὡραῖον ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένον ἐπιπεδόγλυφον κουφικὸν κόσμημα τοῦ «ἡνθισμένου» μεταγενεστέρου τύπου (13^{ον} ἢ 14^{ον} αἰ.)². Πῶς εὐρέθη ἐν Κορώνῃ τὸ

¹ Ὁ κανὼν οὗτος συνετέθη παρὰ Μάρκου τοῦ ἐξ Ὑδροῦντος. Τριψῆδιον, ἔκδοσις Ἀθηνῶν σ. 434 Α' ἔκδ. Βενετίας σ. 408 Α'.

² Σχετικῶς πρὸς τὰς κουφικὰς διακοσμήσεις ὄρα τὸ ἄρθρον τοῦ Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις ἐν Πρακτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 57 ἑ.

πολύ προγενέστερον τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ κόσμημα τοῦτο δὲν γνωρίζω. Ἴσως νὰ μετεκομίσθη ἄλλοθεν εἰς τὴν μονήν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Πάντως ἡ παρουσία του ἐν Θεσσαλίᾳ (ἐξ ἧς καὶ ἄλλα ἔχομεν δείγματα) μαρ-

Εἰκ. 10. Μαρμάρινον γλυπτὸν ἐν τῇ μονῇ Κορώνης.

τυρεῖ περὶ τῆς εὐρείας ἐξαπλώσεως τῆς κουρικήs διακοσμήσεως ἀνὰ σύμψαν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα.

Εἰκ. 11. ᾽Αποψὶς τῆς Μ. Πέτρας ἀπὸ Βορρᾶ.

β) **Μονὴ Πέτρας.** Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς μονῆς Κορώνης εὗρηται ἐντὸς δενδροφύτου χαράδρας ἀποκεκρυμμένη ἡ μονὴ τῆς Πέτρας, ὀνομασθεῖσα οὕτω ἀπὸ τινος ὀγκώδους μαστοειδοῦς ἀποφύσεως μετ' ἰσοπέδου

κορυφῆς, εὐρισκομένης παρὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ περιβόλου. Ἡ μονὴ τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι σήμερον ἐγκαταλειμμένη διακονουμένη ὑφ' ἑνὸς μόνον γέροντος μοναχοῦ. Τὸ καθολικὸν τῆς (εἰκ. 11) ἐκτισμένον διὰ κοινῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν παραμειγμένων ποῦ καὶ που μετὰ τεμαχίων πλίνθων, ἔχει τὸν τετρακιόνιον ἀθωνικὸν τύπον (μετὰ χορῶν) φέρει δὲ πρὸς νότον προσκεκολλημένα δύο παρεκκλήσια. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάκοσμος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰ. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα δὲ τοῦ Ἀγ. Ὁρους ἡ διακόσμησις δὲν ἀπλώνεται μόνον ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τῶν θόλων ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν συνδεόντων τὰς γεννήσεις τῶν θόλων ξυλίνων ἐλκυστήρων, οἵτινες εἶναι πεποικιλμένοι δι' ὠραιότατων ἀνθεμίων καὶ ροδάκων, ἐντελῶς ἀνατολικῆς ἐμπνεύσεως.

Δεῖγμα τῶν ἄλλως μετρίων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ προσάγω ἐνταῦθα τὴν ἐν τῷ ἱερῷ βήματι παρῶστασιν τοῦ Ἀγ. Μελετίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας (εἰκ. 12). Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι μία ἀπὸ τὰς καλυτέρας τοῦ ναοῦ. Μᾶς παρουσιάζει τὸν ζωγράφον τῆς Πέτρας πιστὸν τηρητὴν τῶν βυζαντινῶν τρόπων μετὰ τὴν γραμμικὴν σύνθεσιν, τὴν σχηματικὴν μετάπλασιν τῆς φύσεως, τὴν ζωηρὰν ἐναλλαγὴν φωτὸς καὶ σκιάς. Τὸ σχέδιον τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι τέχνης αὐστηροῦς, τὸ πνεῦμα τῆς ἀσκητικῆς, ἡ ἔκφρασις ὑποβλητικῆς μεγάλης ἱερότητος. Ἐπάνω εἰς καφε σκοτεινὸν προπλασμὸν ἔθεσεν ὁ ζωγράφος σάρκα ὑποκιτρίνην καὶ φῶτα κεραμόχροα. Ψιμνυθῖες δὲν ὑπάρχουν. Αἱ λευκαὶ τρίχες τῶν κτενισμένων μαλλιῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν μακρῶν γενέων ἐξετελέσθησαν μετὰ λεπτότατον χρωστήρα. Τὰ ἄμφια τοῦ ἱεράρχου εἶναι δουλευμένα ἀπλᾶ, χωρὶς κανὲν πλάσιμον, ἐντελῶς διακοσμητικά, ἀλλ' ἡ εὐλογούσα δεξιὰ χεὶρ εἶναι ἄτεχνος καὶ χαλαρά, ἄνευ ἐκφραστικῆς γραμμῆς.

Εἰκ. 12. Ὁ ἁγ. Μελέτιος Ἀντιοχείας.

Ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς Πέτρας ὑπῆρχε καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις τ. Α' σ. 563).

Μία ενδιαφέρουσα σύνθεσις εικονίζεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῖχώμα τοῦ ναοῦ, τὸ βλέπον πρὸς τὸν νάρθηκα, περὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου. Εἰκονίζεται ἐκεῖ εἰς μὲν τὸ ἄνω τῆς θύρας μέρος ἡ Θεοτόκος ὑποκάτω δ' αὐτῆς μεγάλη

Εἰκ. 13. Ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος.

ἐνεπίγραφος δέλτος, ἐφ' ἧς δι' ὠραίων γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή καὶ τέλος ἔτι κατωτέρω, ἐκατέρωθεν τῶν ὀρθίων πλευρῶν τοῦ ἀνοιγματος, ἀνὰ μιά γονυκλινῆς μορφή, ἥτοι ἀριστερὰ μὲν ἐνὸς ἱερέως (εἰκ. 13) δεξιᾷ δ' ἐνὸς μοναχοῦ (εἰκ. 14). Ἀμφότεροι προσβλέπουσι μετὰ θερμῆς λατρείας τὴν ἄνω εἰκονιζομένην Θεοτόκον, πρὸς ἣν τείνουσι τὰς χεῖρας εἰς ἱκεσίαν εἰς ἣν φαίνεται ἀνταποκρινομένη ἡ ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου ἄνω γωνίας προβάλλουσα εἰς σχῆμα εὐλογίας χεὶρ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 13 καὶ 14).

Ἀλλὰ τίνες εἶναι αἱ δύο αὗται εὐλαβεῖς μορφαί; Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ μνημονευθεῖσα κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἥτις εἶναι κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς μέρος συντεθειμένη εἰς στίχους πολιτικούς δεκαπεντασυλλάβους καὶ ἔχει οὕτω¹:

† Παντάνασσα πανήμετε, Κυρία Θεοτόκε
ὥς οὐσα χαριτόβρυτος, πηγὴ πασῶν χαρίτων,
τοὺς σὲ ποθοῦντας εὐσεβῶς σὺν τῷ ναῷ σου σκέπε,
φροῦρει καὶ διαφύλαττε καμὲ τὸν εὐλαβῶς σε
καθιστορήσαντα καὶ τὸν ἐξ ὅλης [τῆς] καρδίας
ὅλον του τὸν ὄλβον περὶ σοῦ δαπανήσαντα δὲ
καὶ τὸν ἡγουμενεύοντα, ὡν αἱ ὀνόματα τοῦ μὲν ἱστοριοτοῦ Κωνσταν-
τίνος, τοῦ δὲ ἡγουμένου Ἰάκωβος ἱερομόναχος ΑΨΠΘ', τοῦ δὲ πλη-
ρωτοῦ Παχώμιος μοναχός, τῶν δὲ ἑτέρων Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσέ-
νιος, Δοσίθεος, Δανιὴλ τῶν ἱερομονάχων, Μαρτίου.

¹ Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος κυρίου Ἰεζεκιὴλ ἐν Θεολογίᾳ Ζ', 42. Ἡ ἡμετέρα ἀνάγνωσις κατ' ἐλάχιστα μόνον σημεία διαφέρει τῆς τοῦ πρώτου ἐκδότου.

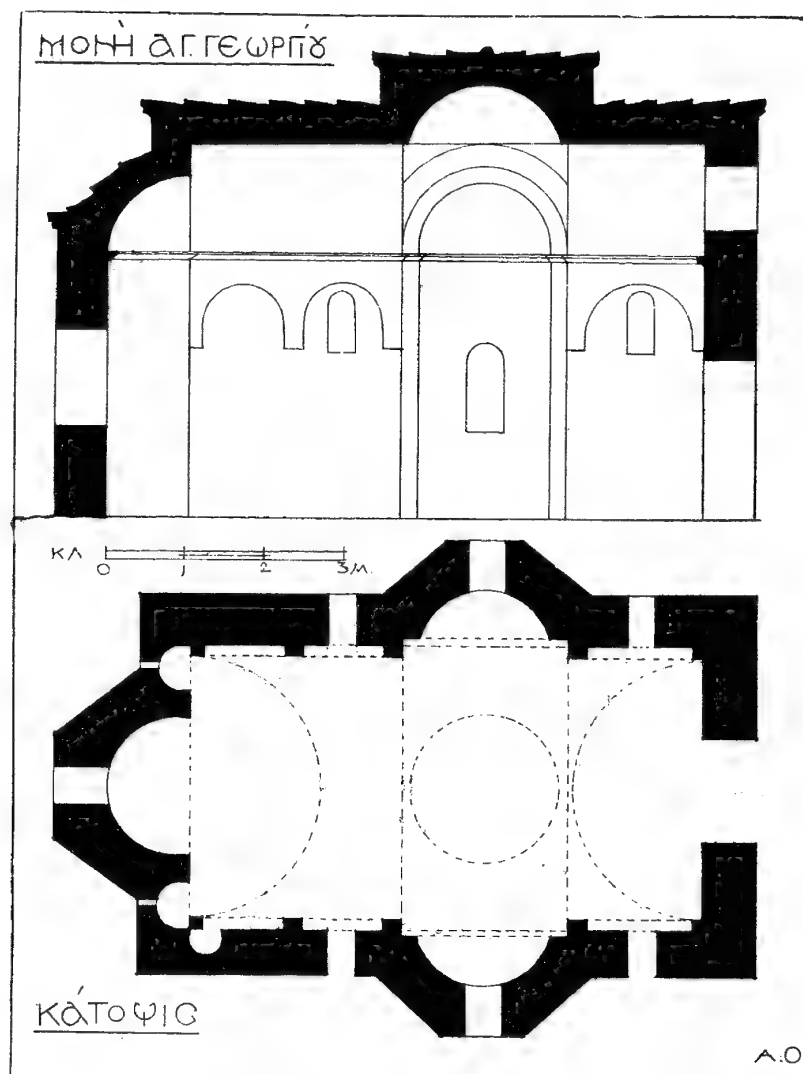
Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς λοιπὸν ταύτης μαθηάνομεν: α) ὅτι ὁ ἱστοριστής, δηλαδή ὁ ζωγράφος, ὀνομάζεται Κωνσταντίνος — οὗτινος δυστυχῶς δὲν ἀναγράφεται ἡ καταγωγή· β) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει 1789 γ) ὅτι ἡγουμενεύων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίσεως ἦτο ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, μοναχοὶ δὲ ἐνασκούμενοι οἱ: Παρθένιος, Κοσμᾶς, Ἀρσένιος, Δοσίθεος καὶ Δανιὴλ καὶ δ) ὅτι ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν (πληρωτής) ἦτο ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰκονίζονται σεβίζοντες τὴν Θεοτόκον ἐκατέρωθεν τῆς θύρας ἀριστερᾷ μὲν ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος, δεξιᾷ δὲ ὁ μοναχὸς Παχώμιος. Ὁ πρῶτος (εἰκ. 13) θαυμασία βιβλικὴ μορφή ἐν ἐκστάσει τείνει τὰς χεῖρας εἰς δέησιν εὐλαβῇ. Ἀσκεπής, μὲ πάλλευκον μακρὰν κόμην πίπτουσιν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ πάλλευκον ὡσαύτως προβάλλουσιν γενειάδα, εἶναι περιβεβλημένος τὸ ἱερομοναχικὸν ἔνδυμα, τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς του εἰκονιζομένου ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος πρὸς πλήρωσιν τοῦ ἐνταῦθα δημιουργουμένου κενοῦ (εἰκ. 13). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς εἰκόνος ἐγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: Οὐδεὶς προστρέχων ἐπὶ σοὶ κατησχυμένος.

Ὁ δεύτερος, ὁ μοναχὸς Παχώμιος, (εἰκ. 14) μὲ βραχεῖαν μέλαιναν γενειάδα, ἐνδεδυμένος τὸ σφικτούριον καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ κουκούλλιον, ἔχει πρὸ αὐτοῦ χαμηλὸν ἀναλόγιον, ἐφ' οὗ ἀνοικτὸν βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: Ἐπάκουσόν μου δέσποτα ἡ—οῖνα). Καὶ εἰς ταύτης τῆς εἰκόνος τὸ ἄνω μέρος ἐγράφη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ ἐπιγραφή: Κύριε, δώρησαί μοι κλαυθμόν.

Εἰκ. 14. Ὁ μοναχὸς Παχώμιος.

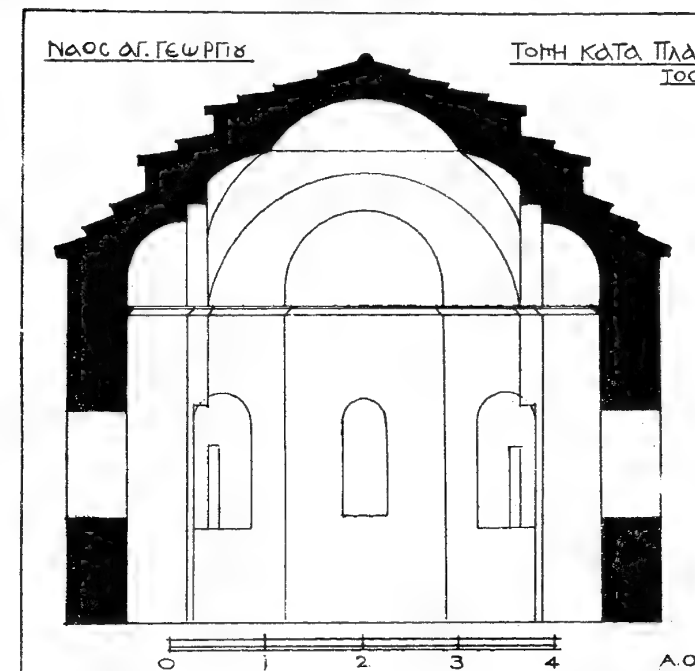
Εικ. 15. Κάτοψις και κατά μήκος τομή του καθολικού της Μ. αγ. Γεωργίου.

γ) **Μονή 'Αγ. Γεωργίου**, παρά τὸ Μουζάκι¹. Ἡ μικρὰ αὕτη μονὴ εἶναι ἰδρυμένη ἐπὶ τῆς βουνώδους ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ εἰς

¹ Ἐπειδὴ παρὰ γειτονικὸν τῇ μονῇ σπήλαιον ἐγεννήθη τῷ 1782 ὁ στρατάρχης τῆς Ρούμελης Γεώργιος Καραϊσκάκης ὑπὸ καλογραφίας ὑψητεούσης ἐν τῇ μονῇ, ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος εἶχε προτείνει εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον, ὅπως ἡ μονὴ ὀνομασθῇ «Ἱερὰ μονὴ 'Αγ. Γεωργίου Καραϊσκάκη». Ἡ πρότασις ὅμως αὕτη ἀπερρίφθη ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πβλ. Θεολογίαν, Ζ', 28.

ἀπόστασιν ὀλιγωτέραν τῆς ὄρας ἀπὸ τοῦ χωρίου Μουζάκι τοῦ τέως δήμου Γόμφων. Περικλείει κομψόν, καλῶς διατηρημένον μικρὸν καθολικόν, ὃπερ παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ὃχι τόσον ὡς πρὸς τὸ γενικὸν σχέδιον, ὃπερ ἐμφανίζει τὸν μονόκλιτον ἀθωνικὸν τύπον (εἰκ. 15), ὅσον ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς καλύψεως, ὅστις εἶναι, διὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον, ἀσυνήθης.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 15) καὶ τῶν κατὰ

Εικ. 16. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. αγ. Γεωργίου.

μήκος καὶ πλάτος τομῶν (εἰκ. 15 καὶ 16) ὁ ναὸς κατὰ τε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμήμα καλύπτεται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἵτινες ὅμως δὲν προεκτείνονται ἐσωτερικῶς ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἀλλὰ καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια ἐξέχοντα τῆς ἐπιφανείας τῶν τοιχωμάτων κατὰ 0.15 μ. Ἐλαττοῦται ἐπομένως τὸ πάχος τῶν ἀντιστοιχῶν τοίχων εἰς τὸ κάτω μέρος κατὰ 0.15. Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης οὐ μόνον αὐξάνεται ἐσωτερικῶς ὁ ὠφέλιμος χῶρος τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὸ αἰσθητικώτερον διαμορφοῦται ἡ ἐπιφάνεια τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων διὰ τῶν τοξυλλίων, ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς τοξωτὰ πλαίσια τῶν κάτωθεν ζωγραφουμένων εἰκόνων. Μεταξὺ τῶν καμαρῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος παρεμβάλλεται στενὴ ἐγκαρσία χωρὶς ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τοὺς ἐκατέρωθεν χορούς, ἥτις καλύπτεται διὰ χαμη-

λωμένου τυφλού θόλου βαίνοντος εκατέρωθεν ἐπὶ σφαιρικῶν τμημάτων, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ κατὰ πλάτος τομὴ (εἰκ. 16). Ἐξωτερικῶς ὁ ἐπέχων θέσιν τρούλλου τυφλὸς σφαιρικὸς θόλος περιβάλλεται ὑπὸ τοιχώματος, σχηματιζομένου οἷτω ἐλαφρῶς ἐξέχοντος οἰκίσκου καλυπτομένου διὰ δικλινοῦς στέγης. Ὁμοιάζει ἐπομένως ὁ ναὸς κατὰ τοῦτο πρὸς τινὰς σταυρεπιστέγους¹ ναοὺς καὶ ἰδίᾳ πρὸς τοὺς μετὰ τρουλλοκαμάρας².

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἔσχε μεγάλην διάδοσιν ἀνὰ τὰς μονὰς τῆς Πίνδου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τὸν ἐπανευρίσκομεν πρᾶγματι καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Κατουσίου³, εἰς τὸ τῆς Μ. Βραγιανῶν⁴, εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἐκκλησίαν τῆς Μ. Σπηλιᾶς⁵, ὡς καὶ εἰς τὸν παρὰ τὸ χωρίον Μεσενικόλαν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος⁶. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα τὸ σύστημα τοῦτο τῆς καλύψεως δὲν συνήντησα ἀλλαχοῦ μέχρι σήμερον βεβαίως εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας συναντᾶται συχνὰ ἢ περιπτώσεις τῆς τοποθετήσεως μικροῦ τρούλλου ἐπὶ μονοκλίτων καμαροσκεπαστῶν βασιλικῶν, ἀλλ' εἰς ταύτας τὰ μετὰ τοῦ τρούλλου καὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοιχώματος τοῦ ναοῦ κενὰ καλύπτονται συνήθως διὰ μικρῶν κυλινδρικών καμαρῶν βαινουσῶν ἐγκαρσίως πρὸς τὰς μεγάλας⁷, ἐν ᾧ ἡ ἐνταῦθα ἐφαρμοσθεῖσα λύσις εἶναι πολὺ κομποτέρα, διότι ἡ συνένωσις τοῦ ἐν τῷ μέσῳ σφαιρικοῦ θόλου πρὸς τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν χορῶν τελεῖται ὁμαλώτατα διὰ τῆς παρεμβολῆς τῶν σφαιρικῶν τμημάτων. Ποῦ τὸ πρῶτον ἐφηρμόσθη ἡ λύσις αἴτῃ δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω. Πάντως ὁ πρωτομάστορας ποὺ τὴν ἐφήρμοσε θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν ἴδῃ ἐφηρμοσμένην εἰς μεγάλην κλίμακα εἰς μουσουλμανικὰ τζαμιά⁸. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι συχνὴ χρῆσις τῆς

¹ Π. χ. πρὸς τὸν ναὸν τῆς Κάτω Παναγίας τῆς Ἀρτης (Ἀρχεῖον βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' σ. 75 εἰκ. 6).

² Ναὸς Ταξιαρχῶν Αἰγίου Orlandos, Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 579 εἰκ. 4 ναὸς Ταξιαρχῶν Πολυγώνου Orlandos, ἔ. ἀ. σελ. 580 εἰκ. 5, Παναγία Λεβιδίου Orlandos ἔ. ἀ. σ. 581 εἰκ. 6. Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου παρὰ τὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος Α. Ὁρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας ἐν Ἀθήναις 1922 σ. 38 εἰκ. 26.

³ Θεολογία Ζ', 45.

⁴ Θεολογία Ξ', 142.

⁵ Ἀρχιμανδρ. Λουκ. Δεπουνητῇ, Ἡ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱ. Μ. Σπηλιᾶς, ἐν Ἀθῆναις 1940, σ. 34 εἰκ. 10.

⁶ Τοῦτον δημοσιεύομεν κατωτέρω.

⁷ Οὕτω π. χ. ἐν Ἀγ. Ἐλεούσῃ Συκαμίνου (Ὁρλάνδος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συκαμίνου Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. τ. Δ (1927) σ. 43 εἰκ. 17) Ἀγ. Ἀνδρέας παρὰ τὸν Λούσιον (Α. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 71 εἰκ. 8) Ἀγ. Γεώργιος Σοφικοῦ (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σ. 58 εἰκ. 5 σ. 59 εἰκ. 6).

⁸ Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐπικαλύψεως ἐφηρμόσθη καὶ εἰς πολλὰς μοναστηριακὰς ἐστίας (μαγειρεῖα) τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική. Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 68, 69, 71.

ἐγένετο εἰς τὰ Βαλκάνια ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Οὕτω π. χ. τὴν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τὴν Παλαιὰν Σερβίαν¹ καὶ Βουλγαρίαν². Ἐπίσης τυφλοὶ τροῦλλοι ἐπὶ μονοκλίτων βασιλικῶν μετὰ ἡ ἄνευ χορῶν, εἶναι συχνοὶ καὶ ἐν Σερβίᾳ³, ἰδίᾳ ὅμως ἐν Ρουμανίᾳ⁴, ἐνθα οἱ ναοὶ καλύπτονται δι' ὑψηλῶν δικλινῶν ξυλίνων στεγῶν, ὑπὲρ τὰς ὁποίας ἐλάχιστα προβάλλει ὁ δυσαναλόγως μικρὸς πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ ναοῦ τροῦλλος. Ἄν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς πυκνὰς σχέσεις τῶν χωρίων τῆς Πίνδου πρὸς τὴν Ρουμανίαν, εἰς ἣν ἐξενιτεύοντο πολλοὶ Θεσσαλοὶ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκεῖθεν ἔλκει τὴν προέλευσιν ὁ τυφλὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου.

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διακόσμησιν παρατηροῦμεν, ὅτι, ὡς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. τῆς Πέτρας, οὕτω καὶ τὸ τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου εἶναι κατάκοσμον διὰ τοιχογραφιῶν, αἵτινες μάλιστα εἶναι καὶ χρονολογημένοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1657, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος, παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ, γεγραμμένη χρονολογία: ἔτη ΖΠΕΕ'.

Τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα διακοσμῆ-

¹ Καμενίτσα G. Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919 σ. 75 εἰκ. 73-74 G. Boscovič, Starinar VIII-IX (1933-34) σελ. 28.

² Poganovo A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, σ. 338 Th. Schmitt, Byz. Zeitschr. XVII (1908) σ. 122. Καθολικὸν Μ. Ἀρχαγγέλου (17^{ου} αἰ.) A. Protitch, L'architecture religieuse bulgare, Sofia 1924 σ. 57 εἰκ. 55.

³ Mlado Nagoricino (M. Vasich ἐν Mélanges Diehl τ. II σ. 234 εἰκ. 5, 6)

⁴ Bladesti, (Ghika Budești, Evolutia arhitecturii in Muntenia și in Oltenia 1931 εἰκ. 102), Campu Lung (ὁ αὐτὸς εἰκ. 115) Plataresti (εἰκ. 167), Balteni (εἰκ. 356), Curtea din Arges (εἰκ. 365) Calinesti (εἰκ. 387). G. Bais, Bisericile Moldovenesti 1933, εἰκ. 146, 160, 173, 179, 184, 197, 222, 358, 362 κλπ.

Εἰκ. 17. Ὁ ἅγ. Γεώργιος με στολὴν ἀνωτέρου τιτλοῦχου τῆς αὐλῆς. Τοιχογραφία τῆς Μ. Κορώνης.

σεως ἀκολουθεῖ τὸν γενικὸν κανόνα, ὅστις ἐπεκράτησεν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἤτοι τῆς κατ' ἐπαλήλλους ὀριζοντίας ζώνας διατάξεως. Καὶ ἐν μὲν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀπεικονίσθησαν κατὰ παρατάξιν ὁλόσωμοι ἅγιοι καὶ δὴ ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ἱεράρχαι¹ καὶ διάκονοι² ὡς καὶ οἱ κορυφαῖοι ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐντὸς δὲ τῶν χορῶν καὶ παρ' αὐτοὺς στρατιωτικοὶ ἰδίᾳ ἅγιοι³, οἵτινες, ἄνευ ἐξαιρέσεως, ἀντὶ τῆς στρατιωτικῆς φέρουσι πλουσίας στολὰς μεγιστάνων τῆς αὐλῆς⁴ (εἰκ. 17 καὶ 21)—^α καὶ τέλος ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος καὶ παρ' αὐτὸ οἱ βασιλεῖς ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, ἱατροὶ⁵ ἅγιοι καὶ ἀσκηταὶ⁶ ὅσοι, ἐν οἷς καὶ ὁ τοπικὸς νέος ὁσιομάρτυς Δαμιανὸς (ΒΔ γωνία) εἰκονιζόμενος κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον (μὲ κομβοσχοίνια καὶ κουκούλλιον), καθ' ὃν βλέπομεν αὐτὸν ἀργότερον εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Κορώνης⁷. Πρὸς τοῦτοις εἰς τὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου τοιχώματα εἰκονίζονται ἐσωτερικῶς, ὡς συνήθως, ὁ φύλαξ τῆς εἰσόδου ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ συμμετρικῶς πρὸς αὐτὸν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

Ἐπὲρ τὴν σειρὰν τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ἀκολουθεῖ στενὴ ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων, μεθ' ἣν ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων καὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν θόλων εἰκονίζονται αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ ἑορταί. Καὶ αἱ μὲν ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων καὶ τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεις⁸ ἐσχεδιάσθησαν εἰς σχετικῶς μεγάλην κλίμακα, ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ ἐπὶ τῶν

¹ Οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ βαίνουσας πρὸς τὸ διακονικόν: Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφύλακτος, Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος, Ἰάκωβος ὁ ἀδελφότης, Νικόλαος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

² Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος καὶ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

³ Γεώργιος ὁ τροπαιοφόρος, Θεόδωροι Τήρων καὶ Στρατηλάτης, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Μερκούριος, Προκόπιος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Νέστωρ, Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ, Δημήτριος, Τρύφων.

⁴ Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς ἁγίους τῆς Μ. Κορώνης, ὧν δεῖγμα προσάγομεν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 17) φέροντος πλουσίαν χλαμύδα πεποικιλμένην διὰ δικεφάλων ἀετῶν. Τὰ τοιαῦτα ἐνδύματα ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἀετοὶ ἢ ἀετάρια πβλ. καὶ Ἀρχ. τῶν βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλ. τ. Δ' (1938) σ. 104.

⁵ Ὁ Ἀγ. Παντελεήμων.

⁶ Ἡλίας ὁ Θεοβίτης, Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης, Σάββας, Εὐθύμιος, Ἀντώνιος.

⁷ Εἰκόνα του ἐδημοσίευσεν ὁ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ ὁσίου, ἣν ἐξέδωκε.

⁸ Ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Μετάληψις τῶν Ἀποστόλων, ἐπὶ δὲ τῶν τεταρτοσφαιρίων τῶν χορῶν ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς νότον καὶ ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος (Ἀνάστασις) πρὸς βορρᾶν.

καμαρῶν εἰς μικρότεραν, τοποθετηθεῖσαι ἐντὸς ὀρθογωνίων, εἰς ᾧ διηρέθη ἡ ἐπιφάνεια τῶν θόλων, 16 μὲν τὸν ἀριθμὸν ἡ ἀνατολική, 12 δὲ ἡ δυτική¹. Τὰ ὀρθογώνια δὲ ταῦτα ἐκάστης τῶν καμαρῶν χωρίζονται εἰς δύο ὁμάδας διὰ τῆς παρεμβολῆς κατὰ τὴν κλεῖδα στενῆς ζωφόρου στηθαρίων Δικαίων καὶ Πατριαρχῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διακόσμησις τοῦ τυφλοῦ τρούλλου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν σφαιρικῶν τμημάτων. Ἐν τῷ μέσῳ εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ

Εἰκ. 18. Ὁ Παντοκράτωρ, αἱ Οὐράνιαι δυνάμεις καὶ οἱ Προφῆται τοῦ τρούλλου.

εὐλογῶν καὶ κρατῶν τὸ Εὐαγγέλιον (εἰκ. 18). Τὸ βαθέως κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνης διαστίβεται ὑπὸ πολλῶν ἀστέρων. Τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος περιβάλλει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

¹ Εἰς τὰς παραστάσεις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας περιλαμβάνονται ἡ Γέννησις καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, τὰ Ἑωθινά, ἡ Ἀνάληψις, αἱ Μυροφόροι, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ὁ Παραλυτικὸς, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ ὁ Τυφλός. Εἰς δὲ τὰς τῆς δυτικῆς: Ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισις, ὁ Νιπτὴρ, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τῶν Ἀρχιερέων, ὁ Ἰησοῦς πρὸ τοῦ Πιλάτου, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἑλκόμενος, ὁ Ἐμπαιγμὸς καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κάτωθεν τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχεν ἴσως ἄλλοτε ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

Κ' ὅρι)ε ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἶδε καὶ ἐπίσκειναι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτησε αὐτήν, ὃν ἐφύτευσεν. Ἧ' Ἐγὼ Θεός τε καὶ Κριτὴς πάντων πε . . . . . ὠθεν πρὸ τῆς δίκης . . . . . ὅσοις θελητὸν ἐκφυγεῖν τὰς βασάνους.

Ἀκολουθεῖ πλατεία ζώνη, ἐν ἣ παρίσταται ἡ Παναγία δεομένη καὶ εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον σημεῖον ὁ Πρόδρομος, περωτὸς καὶ κρατῶν εἰλητάριον. Μεταξὺ τῶν δύο παρεμβάλλονται αἱ οὐράνιαι Δυνάμεις καὶ Ἐξου-

Εἰκ. 19. Προφήται καὶ Εὐαγγελισταὶ τοῦ βορείου σφαιρικοῦ τμήματος.

ναὶ ἦτοι οἱ Ἀρχάγγελοι, τὰ πολυόμματα Χερουβείμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφεῖμ. Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σύνθεσις αὕτη (πβλ. Palermo) ἦτο λίαν ἱσαπλητὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς ναοὺς τοῦ Ἀγ. Ὁρους¹ καὶ ἄλλους².

Ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν προσώπων εὐρηται γεγραμμένη κυκλοτερῶς ἡ ἕως ἐπιγραφὴ, εἰλημμένη ἐκ τοῦ κατὰ τὴν λειτουργίαν ψαλλομένου μεγαλυναίου τῆς Παναγίας:

¹ Π. χ. ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. τῆς Λαύρας (1535) (G. Millet, Monuments de Ἰθῶς. Les peintures πιν. 115,2) ἔνθα μάλιστα αἱ οὐράνιαι λεγεῶνες εἰναι εἰς δύο ὄντας τεταγμένοι, διότι ὑπάρχει ἱκανὸς χώρος.

² Καθολικὸν Καισαριανῆς ἔκδ. «Ἑλληνικὰς Τέχνας», 1933 πίν. 32, Καθολικὸν Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, αὐτόθι πίν. 5. — Πόρτα-Παναγιά Θεσσαλίας, Ἀρχεῖον Α', 36 πλ.

«Τὴν τιμωτέραν τῶν Χερουβείμ καὶ ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν Σεραφεῖμ, τὴν ἀδιαφθόρως Θεὸν λόγον τεκοῦσαν, τὴν ὄντως Θεοτόκον σὲ μεγαλύνομεν».

Εἰς ὁμόκεντρον ἐξωτερικὴν ζώνην τῶν σφαιρικῶν τμημάτων εἰκονίζονται πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἀνὰ ἕξ Προφῆται μέχρι τῶν γονάτων καὶ κρατοῦντες εἰλητάρια, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν προφητειῶν ἐκάστου (εἰκ. 19). Τέλος ἐπὶ τῶν τεσσάρων λοφίων εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ μετὰ τῶν συμβόλων των, ἔμπροσθεν πλουσίου ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους.

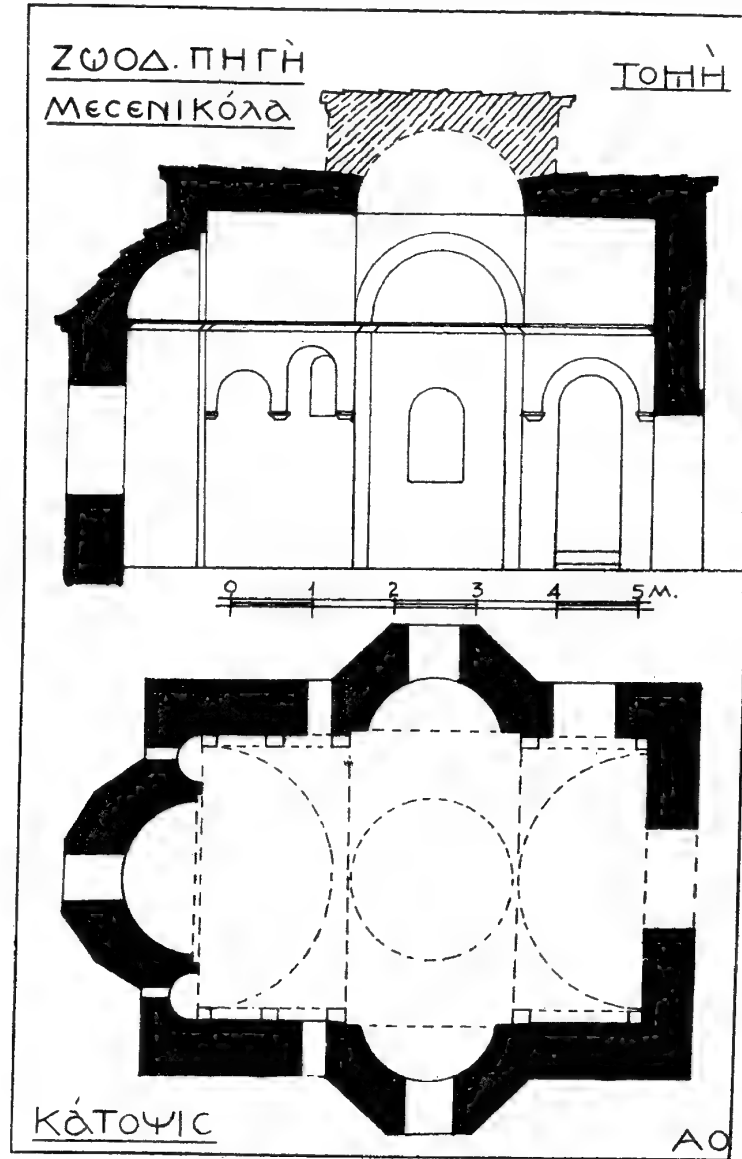
δ) Ζωοδόχος Πηγὴ Μεσενικόλα. Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας ἀπὸ τῆς Μ. Κορώνης εὐρίσκεται τὸ χωρίον Μεσενικόλα ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου σώζεται εἰσέτι παλαιὸν μικρὸν ἐξωκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἐκτισμένον διὰ πρασινωπῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν ἄνευ πλίνθων, σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρον, καταπεσοῦσης μόνον τῆς στέγης τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ τμήματος.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 20) τὸν μονόκλιτον ἀθωνικὸν τύπον, ὃν ἐγνωρίσαμεν ἤδη ἐν τῇ Μονῇ Ἀγ. Γεωργίου, μὲ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος καὶ πάλιν μακρότερον τοῦ δυτικοῦ. Καὶ οἱ μὲν χοροὶ αὐτοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς τρίπλευροι, ἡ δὲ κόγχη πεντάπλευρος, διαφέρουσα κατὰ τοῦτο τῆς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 20). Οἱ καλύπτοντες τὰς καμάρας κυλινδρικοὶ θόλοι καταλήγουσιν εἰς τοξύλλια (εἰκ. 20) δύο πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἓν πρὸς δυσμὰς, ἅτινα ὅμως δὲν εἶναι τόσον συμμέτρως κατεσκευασμένα, ὅσον τὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Καταλήγουσι δ' ἐνταῦθα τὰ τοξύλλια εἰς λοξομήτους λαξευτοὺς κιλίβαντας.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 20) ὁ ναὸς στερεῖται νάρθηκος τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἐνοριακός. Ἡ κυρία εἴσοδος αὐτοῦ — σήμερον πεφραγμένη — ἦτο ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὑπεράνω δ' αὐτῆς διασώζεται εἰσέτι ἀβαθὴς κόγχη (εἰκ. 20) ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἢ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένη Θεοτόκος.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι καὶ ἐνταῦθα κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1647, διατεταγμένων κατὰ τὸ περιγραφὲν ἤδη σύστημα τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι μετρίας τέχνης ἔργα (εἰκ. 21) τοῦ ἱερομονάχου Σαμουὴλ μνημονευομένου ἐν τῇ κατωτέρῳ δημοσιευομένῃ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ, ἥτις ἀναφέρει καὶ τὴν χρονολογίαν ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου. Ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα παράστασις εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῷ ἐκ τῆς δυτικῆς θύρας εἰσερχομένῳ τοιχώματος καὶ εἰς ἱκανὸν ὕψος εὐρισκομένη κτιτορικὴ εἰκὼν (εἰκ. 22), ἐν ἣ παρίσταται δεξιᾷ μὲν εἰς στάσιν δεήσεως ὁ κτίτωρ δόδσωμος, ἀριστερᾷ δέ, δόδσωμος ἐπίσης, ἡ Παναγία κρατοῦσα ἐν ταῖς ἀγκάλαις τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις στρεφόμενος εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν κτίτορα. Ἡ Παναγία, ἔχουσα τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας, φέρει ἐνταῦθα τὴν προσωνομίαν Ἡ Παντάγασσα.

Ὁ κτίτωρ, βραχύλαιμος γέρον μετὰ λευκῆς γενειάδος, εἰκονίζεται ἔστραμμένος πρὸς τὸν θεατὴν κατὰ τὰ τρία τέταρτα. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἀπέριττον,

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ ναοῦ Ζωοδ. Πηγῆς Μεσενικόλα.

μακρόν, σκοτεινόχρωμον τζουμπέν με βραχείας χειρίδας κάτωθεν τῶν ὁποίων προβάλλουν αἱ χειρίδες τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποκιτρίνου ἀντερίου. Ἐσωτερικῶς

ὁ τζουμπές εἶναι ὑπενδεδυμένος με γούναν¹, ἐμφανιζομένην εἰς τὴν κατακόρυφον σχισμὴν καὶ τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων. Φορεῖ λευκὰς κνημίδας καὶ λευκὰς ἐπίσης ἐκ σκληροῦ ὑφάσματος (κετσέ) κονντούρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει τρίχινον πῖλον (σαμοῦρ καλπάκι)² μετὰ γύρου ἐκ γούνας, ὅμοιον πρὸς τὸν τῶν κτιτόρων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Κορώνης (εἰκ. 3) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πέτρας (εἰκ. 4).

Εἰκ. 21. Οἱ ἅγ. Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας καὶ Ἀρτέμιος ὁ μέγας δούξ. Τοιχογραφία τοῦ ἐξωκκλησίου Ζ. Πηγῆς Μεσενικόλα.

Ποῖος εἶναι ὁ κτίτωρ διδάσκει ἡμᾶς ἡ προσγεγραμμένη ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἐπιγραφή:

*Παναγιώτης Μορφέσης*³ ἐκ τοῦ Μέγα Νεοχωρίου καὶ νέος κτίτωρ.

Πρόκειται λοιπὸν ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ δαπανήσαντος διὰ τὴν ἀγιογράφειν τοῦ ναοῦ, οὗτινος ἐπομένως ἡ κτίσις θὰ εἶναι κατὰ τινα ἔτη παλαιότερα.

Περὶ τοῦ νέου κτιτορος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὑπάρχει εἰς τὰ πέριξ χωρία ἡ παράδοσις, καθ' ἣν οὗτος εἶναι ὁ Παναγιώτης Κουσκούλλας⁴, ὅστις διατε-

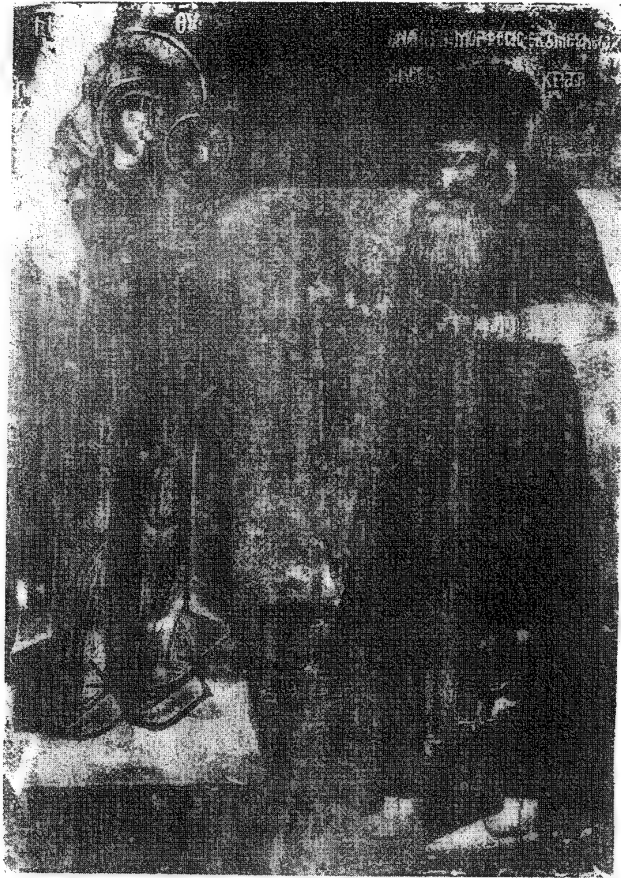
¹ Εἶναι δηλ. καπλαντιστός, ὡς μᾶς λέγουσι παλαιὰ προικοσύμφωνα Καμπούρογλους, Μνημεῖα Ἰστ. Ἀθηναίων 3 (1892) σ. 64, 87, 105 κλπ.

² Τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιούμενον κάλυμμα τοῦτο τῆς κεφαλῆς κατεσκευάζετο ἐξ ἱκτίδος (σαμοῦρι, zibeline), ἣτις ἔχει, ὡς γνωστόν, λεπτὸν καὶ ἀπαλὸν τρίχωμα.

³ Οὐχὶ Μολλέσης, ὡς ἀνεγνώσθη (Θεολογία Ζ' (1929) σ. 43).

⁴ Θεολογία Ζ', 43.

λέσας ποτε διοικητής Κρήτης και προδώσας τὸν ἀγῶνα εἰς τοὺς Τούρκους ἐπαύθη, ἐπανελθὼν δ' εἰς τὴν πατρίδα του, Μέγα Νεοχώριον, προετράπη ὑπὸ πνευματικοῦ νὰ κτίσῃ πρὸς ἐξίλασμον ἐκκλησίας. Μεταξὺ δὲ τῶν ἔργων του

Εἰκ. 22. Ὁ κτίτωρ τῆς Ζωοδ. Πηγῆς Παν. Μορφέσης.

φέρεται ἡ μονὴ Πέτρας, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ τοῦ Μεσενικόλα και ἄλλαι ἐκκλησίαι ὡς και μία γέφυρα. Ἐὰν ἡ παράδοσις δὲν κάμνει σύγχυσιν τότε ὁ κτίτωρ τῆς μονῆς Πέτρας (εἰκ. 4) πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Μορφέσην τῆς εἰκόνης 21.

Ὑπὲρ τὴν ὅλην κτιτορικὴν εἰκόνα ἐκτείνεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, βεβλαμμένη, δυστυχῶς εἰς καίρια σημεῖα, ἅτινα ἐντούτοις εὐκόλως συμπληροῦνται:

Ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος και πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου διὰ ξόδου τοῦ τιμιωτάτου και εὐγενεσιτάτου ἀρχοντος κυροῦ [Παναγιώτη Μορφέση] τοῦ ἀπὸ χώρας Μέγα Νεοχωρίου, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου

ἀρχιεπισκόπου Εὐ[θυμίου]. Χεῖρ εὐτελοῦς Σαμουήλ ἱερομονάχου. Ἔτους .ΖΡΝΕ' (=1657) ινδ. ιε'.

Καὶ ἡ μὲν συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίτορος εὐοδοῦται διὰ τῆς ἐπὶ τῆς κάτωθεν κτιτορικῆς εἰκόνης προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς, ἣτις ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτη Μορφέση, προσθέτουσα μάλιστα και τὴν πατρίδα του Μέγα Νεοχώριον, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἀνω ἐπιγραφῇ ἀναφερομένην. Ἡ δὲ συμπλήρωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιερέως Εὐθυμίου ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν σωζομένων δύο ἀρχικῶν και δύο τελικῶν αὐτοῦ γραμμάτων (Εὐ . . . ου) και τῆς ὀρθῆς ἀναγνώσεως τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς (.ΖΡΝΕ'), ἣτις δὲν ἀντιστοιχεῖ, ὡς ἐγράφη¹, πρὸς τὸ ἔτος 1675, ἀλλὰ πρὸς τὸ 1647, ὅπερ και πράγματι συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφομένην 15^{ην} Ἰνδικτιῶνα, ἐν ᾗ τὸ 1675 ἀντιστοιχεῖ πρὸς 10^{ην}. Καθορισθείσης οὕτω τῆς χρονολογίας εἰς 1647, προκύπτει, ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς Εὐθύμιος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἐν ταῖς κτιτορικαῖς ἐπιγραφαῖς: ναοῦ Προδρομοῦ Σιάμου² και Μ. Βλασίου³ διὰ τὰ ἔτη 1641 και 1644 ἀναφερόμενον ἀρχιερεῖα Φαναρίου και Νεοχωρίου Εὐθύμιον. Κατὰ ταῦτα ὁ εἰς τὸ ἔτος 1675 τῶν καταλόγων ἀρχιεπισκόπων Φαναρίου και Νεοχωρίου ἀναγραφόμενος Εὐθύμιος (ὁ Γ'), ὃν ἐδέχθησαν ὁ τε Σεβ. Θεσσαλιώτιδος⁴ και ὁ Σεβ. πρώην Παραμυθίας κ. Ἀθηναγόρας⁵, οὐδέποτε ὑπῆρξε και πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὀβελισθῇ ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχιερέων Φαναρίου και Νεοχωρίου.

Τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τῆς Πίνδου δὲν στολίζονται μόνον με ὠραίας τοιχογραφίας ἀλλὰ και με πλούσια ξυλογλυπτικὰ ἔργα: τέμπλα, δεσποτικοὶ θρόνοι, ἄμβωνες, ἀναλόγια ψαλτῶν, προσκυνητάρια, πολυέλεοι (χοροὶ) σκαλισμένα προσεκτικὰ ἀπὸ καλλιτέχνας ταλιαδούρους⁶ και ἐπιχρυσωμένα πολλάκις με ἀληθινοῦ χρυσοῦ φύλλα, προσθέτουν τὴν ἀπαλὴν των λάμπιν εἰς τὰ θερμὰ και ἁρμονικὰ τῶν τοιχογραφιῶν χρώματα. Ὁραῖον δείγμα θεσσαλικῆς ξυλογλυπτικῆς τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} αἰῶνος παρέχει ὁ ὀπισθεν εἰκονιζόμενος ἄμβων τοῦ ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Καρδίτσης εὐρισκομένου ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῶν Καμινάδων. Τὸ ἡμιεξάγωνον κύριον σῶμά του (εἰκ. 23), ἡρθρωμένον με ροδοκεντήτους κιονίσκους ὑποβαστάζεται ἀπὸ μίαν πολύπλευρον ἀντεστραμμένην κόλουρον πυραμίδα, τῆς ὁποίας ἐκάστη πλευρὰ κοσμεῖται

¹ Θεολογία Ζ', 247.

² Θεολογία Γ', 142.

³ Θεολογία Γ', 141.

⁴ Θεολογία Ζ', 247.

⁵ Θεολογία Η', 83.

⁶ Ἡ λέξις εἶναι ἰταλική: tagliatore σημαίνει τὸν λαξευτὴν, σκαλιστὴν. Ἐν Θεσσαλίᾳ συχνὰ τὸ ἐπίθετον ταλιαδούρος κατήντησε και κύριον ὄνομα. Ἐν χρήσει ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα ἦτο και τὸ ῥῆμα ταλιάρω (tagliare) ὡς μᾶς διδάσκει πλὴν ἄλλων και ἡ ἐκ Σοφοῦ ἐπιγραφή (Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος Α', 66) λέγουσα «ἰταλιάρισι τὸ παρὼν» (τέμπλον) διὰ χειρὸς Σπυρήδου ἱερέως.

μέ λεπτότατα, διάτρητα διακοσμητικά θέματα-πιτηνά, κατά τὸ πλεῖστον, ραμφίζοντα βότρες ἢ δάκνοντα ὄφεις καὶ ἄλλα ζῶα ἐλισσόμενα με χάριν διὰ μέσου τῶν πλουσίων ἐλικοειδῶν κλιματίδων.

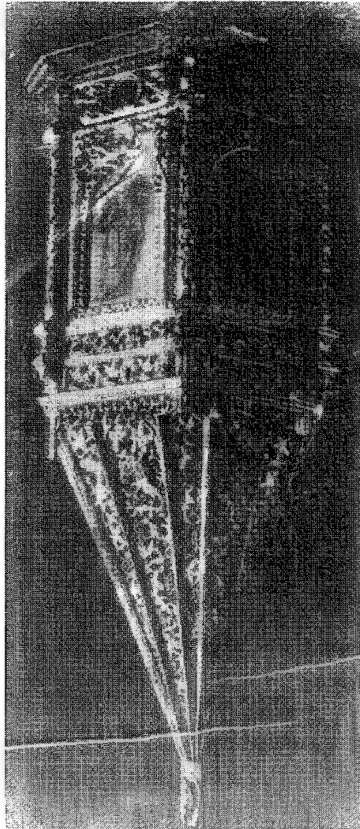
Ἡ πυραμιδοειδὴς κάτω ἀπόληξις, χαρακτηριστικὴ δι' ἄμβωνας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν τόσον ἀγαπᾶσαν τὰ αὐστηρὰ γεωμετρικὰ σχήματα μουσουλμανικὴν τέχνην, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμα, με τοὺς συγκεκαμμένους θριγκοὺς τῶν κιονίσκων καὶ τοὺς ἐπαλλήλους κιλίβαντας τῶν βάσεων, μαρτυρεῖ ἐπίδρασιν τοῦ ἰταλικοῦ barocco. Μόνον ἡ διακόσμησις τοῦ ἄμβωνος μένει ἀκόμη πιστὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, τοῦλάχιστον ἀπὸ θεματικῆς ἀπόψεως· διότι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεώς της, με τὴν πλαστικότητα ποὺ ἐμφανίζει, ἀπομακρύνεται κάπως ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν βυζαντινὴν σχηματοποίησιν καὶ ἐπιπεδοποίησιν.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν Μονῶν τῆς Πίνδου λόγον θεωροῦμεν χρήσιμον νὰ ἐπισυνάψωμεν πίνακα τῶν ἐν αὐταῖς ἐργασθέντων τεχνιτῶν ζωγράφων, χρυσοχῶν κλπ. τοῦ 17^{ου} καὶ 18^{ου} αἰῶνος, ὃν συνετάξαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Σεβ. μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος δημοσιευθεισῶν ἐπιγραφῶν (Θεολογία τ. Γ' καὶ Ζ').

Ὡς θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ἐναντι πίνακος τούτου χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους εἶναι ἡ ἀγιογραφίαις τῶν ναῶν ὑπὸ

τεχνιτῶν ἐχόντων ποικίλους βαθμοὺς ἱερωσύνης (ἀναγνώστῶν, ἱερέων, μοναχῶν, ἱερομοναχῶν). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ τὸ βαθὺ θρησκευτικὸν αἶσθημα, ὃπερ διαπνέει τὰ παλαιότερα ἀγιογραφικὰ ἔργα. Ὁ βυζαντινὸς ἀγιογράφος εἶχε θερμὴν καὶ βαθεῖαν πίστιν πρὶν ἀρχίσῃ τὸ ἔργον τοῦ ὑπεβάλλετο εἰς νηστείαν, προσήχετο καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως ἐψάλλε τὰ σχετικὰ τροπάρια. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης¹ μᾶς διέσωσε μάλιστα

¹ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 5-6.

Εἰκ. 23. Ξυλόγλυπτος ἄμβων.

καὶ τὴν «εὐχὴν τε καὶ δέησιν», ἣν «ἐμπροσθεν τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας» ἀπήγγελλεν εἰς τὸν ἱστοριστὴν ὁ ἱερεὺς πρὶν ἢ αὐτὸς ἀρχίσῃ τὸ ἔργον του.

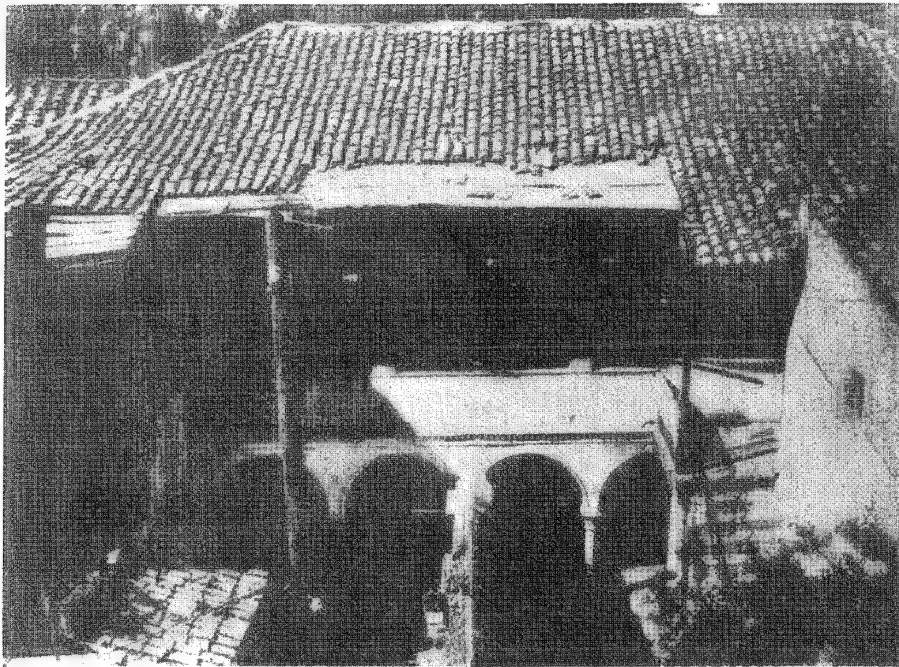
ΠΙΝΑΞ ΑΓΙΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ

Ἔτος	Ὄνομα	Ἰδιότης	Πατρίς	Μνημεῖον ἐν ᾧ εἰργάσθη
1587	Δανιήλ	μοναχός	—	Μονὴ Κορώνης
1641	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	—	Ν. Προδρόμου Σιάμου
1661	»	»	—	Φορητὴ εἰκὼν Μ. Κατουσίου
1662	»	»	—	Μ. Ρενδίνης
1663	»	»	—	Μ. Κατουσίου
1673	»	»	—	Παρεκκλ. Μ. Πέτρας
1676	»	»	—	Παρεκκλ. Μ. Ρενδίνης
1647	Σαμουήλ	ἱερομόναχος	—	Ἐξωκκλ. Ζ. Πηγῆς καὶ Μεσσηνικόλα
1663	Ἀναστάσιος	ἱερεὺς	—	Καθολ. Μ. Κατουσίου
1664	Χρυσάνθος	λαϊκὸς χρυσοχός	—	Σταυρὸς Μ. Κορώνης
1717	Θεόδωρος	ἀγιογράφος	Βουκουρέστι	Μ. Σπηλιάς
1719	Σεραφεῖμ	ἱερομόναχος	Χίος	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1719	Δημήτριος	ἀναγνώστης	Μέτσοβον	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1758	Θεόδωρος Οὐρίας	λαϊκὸς ζωγράφος	Ἀγιά	Ἀγ. Τριάς Σκλαταινῆς
1784	Κωνσταντῖνος	λαϊκὸς ζωγράφος	Βρεστένιτσα	Παρεκκλ. Μ. Κατουσίου
1786	»	»	»	Νάρθηξ Μ. Κατουσίου
1786	Γεώργιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Μαυρέλη	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλή
1786	Γεώργιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Φουρνᾶ	Κοίμησις Θεοτόκου Δεμερλή
1787	Γιάννης Χατσόγλου	λ. μεταλλοτέχνης	—	Μ. Κοπλεσίου
1789	Δημήτριος	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Ἰωάννης	λαϊκὸς ζωγράφος	Δομιανὰ	Ἀγ. Γεώργιος Ρενδίνης
1789	Κωνσταντῖνος	ἱστοριστής	—	Νάρθηξ Μ. Πέτρας
1797	Θεόδωρος	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν
1797	Ἀθανάσιος	λαϊκὸς ζωγράφος	Πινάσα	Μ. Βραγιανῶν

ΑΘΗΝΑΪΚΟΝ ΑΡΧΟΝΤΟΣΠΙΤΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἀπὸ τὰ ἀρχοντικά σπίτια τῶν Ἀθηνῶν τῆς Τουρκοκρατίας τὸ μόνον, ὅπερ διετήρησε τὴν παλαιάν του μορφήν, μὲ σχετικῶς ὀλίγας μεταβολάς, εἶναι

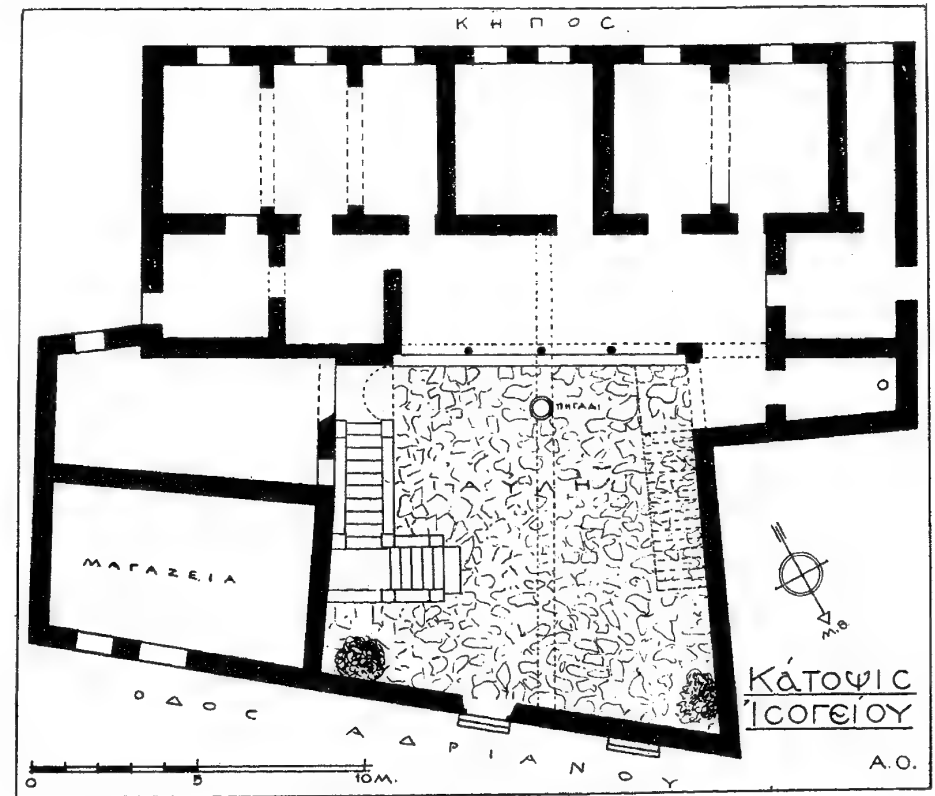

Εἰκ. 1. Σημερινὴ ἄποψις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τὸ ἐν ὁδῷ Ἀδριανοῦ 96 εὗρισκόμενον (εἰκ. 1). Τὸ σπίτι αὐτό, ὑπαγόμενον ἄλλοτε εἰς τὴν ἐνορίαν τοῦ Γοργοπήκου, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ κ. Δημ. Καμπούρογλου, ὅτι ἀνήκεν εἰς τινὰ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων Μπενιζέλων¹, εἶναι δέ, περιέργως, περισσώτερον γνωστὸν εἰς τοὺς ζωγράφους καὶ καλλιτέχνας ἢ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης. Πράγματι, ἐξαιρέσει μιᾶς φωτογραφίας του

¹ Ὅρα περὶ αὐτῶν Δ. Καμπούρογλου, Ἀθηναϊκὸν ἀρχονταλόγιον, Ἀθ. 1921.

δημοσιεῖ θεΐσης εἰς τὴν ἐφημερίδα «Πρωτὰν»¹, αἱ λοιπαὶ ἀπεικονίσεις του εἶναι ἐντελῶς : αλλιτεχνικῆς φύσεως². Ἐπειδὴ δὲ οὔτε λεπτομερὲς περιγραφή του εἶδε μέχρι σήμερον τὸ φῶς, οὔτε καὶ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια κατόψεως, προσόψεως καὶ τομῶν του ἐγένοντο γνωστὰ μέχρι τοῦδε, ἐθεώρησα καλὸν νὰ τὸ καταμε-

Εἰκ. 2. Κάτοψις τοῦ ἰσογείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τρέσω λεπτομερῶς καὶ τὸ σχεδιάσω διὰ νὰ τὸ παρουσιάσω, εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἀρχείου συνωδευμένον μὲ τὴν σχετικὴν ἀνάλυσιν.

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ σπιτιοῦ ἔχει τὰ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (22.80×9.40), τοῦ ὁποίου αἱ μακραὶ πλευραὶ εἶναι, ὀρθῶς, πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἐστραμμέναι. Τὸ κτήριον (εἰκ. 2) δὲν εἶναι ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τοποθετημένον, ἀλλὰ μεσολαβοῦσι μεταξὺ τῶν δύο ἀφ' ἑνὸς μὲν τετράγωνος πλακόστρωτος αὐλῇ, κλεισμένη πρὸς τὸν δρόμον δι' ὕψηλου μανδρουτοίχου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πρὸς τὴν ὁδὸν βλέποντα μαγαζεῖα (εἰκ. 2).

¹ Φύλλον τῆς 2 Δεκεμβρίου 1934.

² Πβλ. τὴν ὑδατογραφίαν τοῦ ζωγράφου κ. Ι. Τσαρούχη εἰς τὸ λεύκωμα «Παλῆα Ἀθήνα», ἔκδοσις Ἀσύλου τέχνης, Ἀθῆναι 1931 σ. 174 εἰκ. 198.

Ἡ αὐλή εἶχεν εἴσοδον ἀπὸ τὸν δρόμον, τὴν *ἐμβασίαν*¹ ἢ *μπασιάν*², ἐστολίζετο δὲ μὲ δένδρα. Εἰς παλαιὰ πωλητήρια συμβόλαια καὶ προικοδοσίας ἀναφέρονται αὐλαὶ μὲ μωρέας³, νεραγκέας⁴ καὶ κλήματα⁵ καὶ γενικῶς μὲ καρποφόρα καὶ ἄκαρπα δένδρα⁶. Τοιαῦτα δένδρα εἶχε καὶ ὁ ὄπισθεν τοῦ σπιτιοῦ ἦτοι πρὸς νότον ἐκτεινόμενος *κῆπος*⁷. Ἡ αὐλή καὶ ὁ κῆπος ἦσαν οἱ δύο πνεύμονες τῆς κατοικίας. Ἐκεῖ ἡ οἰκογένεια διήρχετο τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον. Τὴν αὐλὴν τῶν σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρουσι συχνὰ οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ⁸ ἀλλὰ καὶ πωλητήρια ἔγγραφα καὶ προικοδοσίαι τοῦ 18^{ου} καὶ 19^{ου} αἰῶνος⁹. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκοκρατίας τὴν ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς προγόνους των, οἵτινες τὴν ὠνόμαζον ἐνίοτε καὶ *ἐξάερον*¹⁰ καὶ οὗτοι πάλιν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνας¹¹.

Ἐντὸς τῆς αὐλῆς ὑπάρχει καὶ τὸ ἀπαραίτητον *πηγάδι*¹² μὲ τὸ στρογγύλον του προστομαῖον (*φρόσομα*). Ἐνταῦθα μάλιστα τὸ πηγάδι εἶναι τοποθετημένον πλησίον εἰς τὸ κτήριον καὶ δὴ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς αὐλῆς (εἰκ. 1) ὥστε, ὅταν ἀργότερον, λόγῳ κληρονομίας, ἐμοιρασθῇ τὸ ἀκίνητον εἰς τοὺς δύο κληρονόμους τοῦ ἀρχικοῦ ἰδιοκτήτου, ὁ κατασκευασθεὶς διαχωριστικὸς τοῖχος (εἰκ. 1) ἀφῆ-
νεν ἐλεύθερον τὸ ἡμισυ τοῦ πηγαδιοῦ δ' ἕκαστον τμήμα. Συχνὰ πλὴν τοῦ πηγαδιοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ *βρύσις*¹³ τρέχοντος ὕδατος ὡς καὶ *γοῦρα*¹⁴

¹ Πωλητήριο τοῦ 1770 Στ. Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290. Προικοπαράδοσις τοῦ 1754 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 41). Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημ. 3, 108 καὶ 105).

² Πωλητήριο τοῦ 1774 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 116).

³ Προικοπαράδοσις 1770 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 103).

⁴ Πωλητήριο τοῦ 1770 (Θ. Φιλαδέλφους, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α', 307).

⁵ Προικοπαράδοσις 1770 (Μνημ. 3, 103) 1762 (3, 187). πωλητήριο τοῦ 1770 (Φιλαδέλφους, Ἱστ. Ἀθην. Α', 307).

⁶ Πωλητήριο τοῦ 1742 (Μνημ. 3, 186), 1804 (3, 212), 1811 (1, 347) 1812 (1, 348).

⁷ Πωλητήριο τοῦ 1812 (Καμπ. Μνημ. 1, 348). Πβλ. καὶ τὸ βυζαντινὸν *μεσοκήπιον* Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλείου τάξεως II, 15, 585 (Βόννης).

⁸ Bern. Randolph, The present state of the Morea together with a description of the city of Athens. London 1687.

⁹ Πωλητήριο τοῦ 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), 1742 (3, 186) 1762 (3, 187) 1770 (3, 105), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191). Πωλητήριο τοῦ 1770 (Θ. Ν. Φιλαδέλφους, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α. 307).

¹⁰ Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως I, 1 σ. 15, 20, 29 πβλ. Συνεχ. Θεοφάνη III, 43, 141. Du Cange gloss. gr. ἐν λ.

¹¹ Ὁρλάνδος, Ἡ οἰκία τῶν κλασσικῶν χρόνων (Κλασσικαὶ σπουδαὶ 1923 σ. 19).

¹² Πωλητήριο τοῦ 1742 (Μνημεῖα 3, 186) 1762, (3, 187 ἐνθα μάλιστα ἀναφέρεται «ἡμισυ φρέαρ») προικοπαράδοσις 1774 (3, 116), 1796 (3, 210), 1801 (3, 191).

¹³ Πωλητήριο τοῦ 1716 (Μνημ. 3, 183), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

¹⁴ Πωλητήριο τοῦ 1774 (Μνημ. 3, 116), 1811 (1, 347), 1812 (1, 348).

κτιστὴ ἢ μαρμαρίνη, δεξαμένη δηλαδὴ μετ' ἀναβρυτηρίου πίδακος, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς παλαιὰν εἰκόνα τοῦ Stackelberg¹.

Τὸ ἐξεταζόμενον ἀρχοντικὸν δὲν εἶναι κανὲν *χαμόσπιτον*² ἢ *μονόριχτον*³ σπίτι, δηλαδὴ χαμηλὸν μόνον ἰσόγειον, *κατῶγι*⁴, ἀλλὰ φέρει πλὴν τοῦ ἰσογείου καὶ ὄροφον—τὸ *ἀνώγι*⁵. Εἶναι λοιπὸν *ἀνωγοκάτωγον*⁶. Τὸ ὀρθογώνιον σχῆμα του συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα στίτια τῆς Τουρκοκρατίας (Ἱ. Ἀρτης⁷, Θεσσαλίας⁸ κλπ.).

Τὸ ἰσόγειον εἶναι διαμορφωμένον κατὰ τὸ πρὸς τὴν αὐλὴν τμήμα του ὡς στοὰ μὲ ἱκανὸν βάθος (3. 90). Ἡ στοὰ αὕτη ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐστεγασμένην προέκτασιν τῆς αὐλῆς διὰ τοῦτο δὲ εἶναι καὶ πλακόστρωτος. Ἡ στοὰ ἀποτελεῖται ἰπὸ τρεῖς κίονας συνδεομένους πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς ἐκατέρωθεν παραστάδας δι' ἡμικυκλικῶν τόξων (*καμάρες*)⁹. Οἱ κίονες εἶναι μαρμαρίνοι, ἀπαρτιζόμενοι ἀπὸ λεπτὸν ἀρράβδωτον, κυλινδρικὸν κορμὸν (διαμ. 0. 20) καὶ ἀπὸ ὑψηλὸν καλαθοειδὲς κιονόκρανον μὲ ἀπλοῦν δωρικὸν ἄβακα. Ὁ κάλαθος κοσμεῖται κάτω μὲν ὑπὸ σειρᾶς ἐξέργων φύλλων ἀκάνθης, ἄνω δὲ ὑπὸ δευτέρας σειρᾶς χαρακτῶν φύλλων καλάμου. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι συνηθέστατος εἰς κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπομιμείται δὲ προφανῶς τὸν τοῦ κιονοκράνου τοῦ γειτονικοῦ Πύργου τῶν ἀνέμων.

Εἰς τὴν ἀνοικτὴν στοὰν τοῦ ἰσογείου ἐκβάλλουσιν αἱ θύραι τῶν ὀπισθεν καὶ ἐκατέρωθεν διατεταγμένων διαμερισμάτων, ἅτινα πάντως δὲν ἦσαν οὔτε ὑποδοχῆς οὔτε ὕπνου δωμάτια ἀλλὰ χῶροι βοηθητικοὶ (μαγειρεῖον, ἀποθήκαι, κελλάρια κλπ.). Στενὴ δίοδος κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἰσογείου, (εἰκ. 2) ὁδηγεῖ εἰς τὸν ὄπισθεν εὐρισκόμενον κῆπον, ὅστις ἐφράσσετο διὰ τοίχου ἀπὸ τὴν πρὸς νότον διερχομένην ὁδόν.

Πολλὰ τῶν ἰσογείων διαμερισμάτων εἶναι ἐφωδιασμένα καὶ μὲ ἐγκαρσίους κτιστὰς *καμάρας* (εἰκ. 3), αἵτινες φραχθεῖσαι βραδύτερον μετεσχηματίσθησαν εἰς μεσοτοίχους δωματίων τῆς νεωτέρας κατοικίας. Αἱ *καμάραι* αὗται δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν ἰσογείων θόλων, οὓς

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων τ. 3 πίναξ 1.

² Προικοδοσία 1770 (Καμπούρογλους, Μνημ. 3, 41 καὶ 3, 105).

³ Πωλητήριο τοῦ 1770 (Κορρές, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1930, 290). ἕτερον τοῦ 1770 (Καμπούρογλους, Μνημ. 3, 105). Ὁ Κορρές τὸ μονόριχτον ἐξηγεῖ «μὲ ἐν μόνον δωματίον».

⁴ Προικοδοσία 1770 (Μνημ. 3, 103), 1796 (3, 210), 1804 (3, 212).

⁵ Προικοδοσία 1770 (Μνημ. 3, 103), 1762 (αὐτόθι 3, 187) 1804 (3, 212).

⁶ Προικοδοσία 1774 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 116). Ὁ ὁρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Κουκουλέν, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. IB', 88.

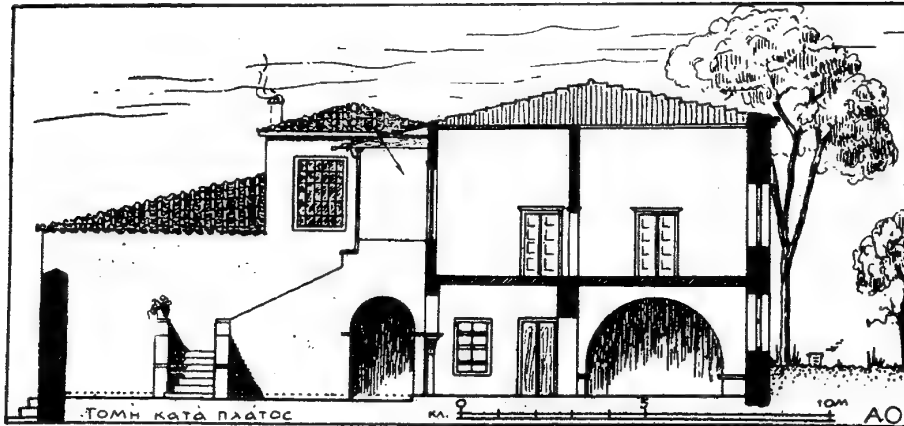
⁷ Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 186 εἰκ. 8 καὶ 188 εἰκ. 11.

⁸ Σπίτι Τυρνάβου, ἀδημοσίευτον εἰσέτι κλπ.

⁹ Πωλητήριο τοῦ 1770 (Θ. Φιλαδέλφους, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Α'. 307).

συναντῶμεν εἰς τὰ βυζαντινὰ σπίτια ¹. Ἐνταῦθα ἐχρησίμευον ὅπως ἐπ' αὐτῶν στηριζόνται τὰ πατόξυλα δηλ. τὰ ξύλα τῶν πατωμάτων τοῦ ἀνωγείου.

Ἡ εἰς τὸ ἀνώγειον ἀνοδος ἐγένετο ἀρχικῶς διὰ μιᾶς καὶ μόνης ἐπικαμποῦς λιθίνης κλίμακος, εὐρισκομένης ἀριστερᾷ (εἰκ. 1, 2). Σήμερον πλὴν αὐτῆς ὑπάρχει καὶ δευτέρα κλίμαξ δεξιᾷ (εἰκ. 1), ἥτις προσετέθη ὅταν τὸ ἀρχοντικὸν ἐχωρίσθη εἰς δύο ὁσπιτοκαθίσαις ² (κατοικίας). Ἡ δευτέρα αὕτη κλίμαξ εἶναι εὐθεία καὶ ἀπότομος στηρίζεται δ' ἐπὶ μεγάλου μαρμαρίνου κίονος καὶ ἀποκρύπτει διὰ τοῦ ὄγκου της τὴν τελευταίαν πρὸς δυσμὰς καμάραν τοῦ ἰσογείου ³. Ἡ παλαιὰ σκάλα ⁴, ἀναπαυτική ἅμα καὶ γραφικὴ, θλάται κατ' ὀρθὴν γωνίαν

Εἰκ. 3. Τομή κατὰ πλάτος τοῦ ἀρχοντικοῦ.

εἰς δύο σκέλη. Τὰ σκαλοπάτια της εἶναι κατεσκευασμένα ἀπὸ σκληρὸν ἐρυθρῶ-πὸν λίθον, κλείονται δ' ἐκατέρωθεν ἀπὸ κτιστὰ χαμηλὰ πεζούλλια, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο αἱ εὐωδιάζουσαι γάστραι τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν γερανίων. Τὸ δεύτερον σκέλος της, μακρότερον τοῦ πρώτου, ὠδήγει εἰς ἐστεγασμένον πλατύσκαλον, εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου εἰς τὸ ἰνώγειον (εἰκ. 1).

¹ Π. χ. τοῦ Μυστρᾶ Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τοῦ βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' (1937) σ. 58.

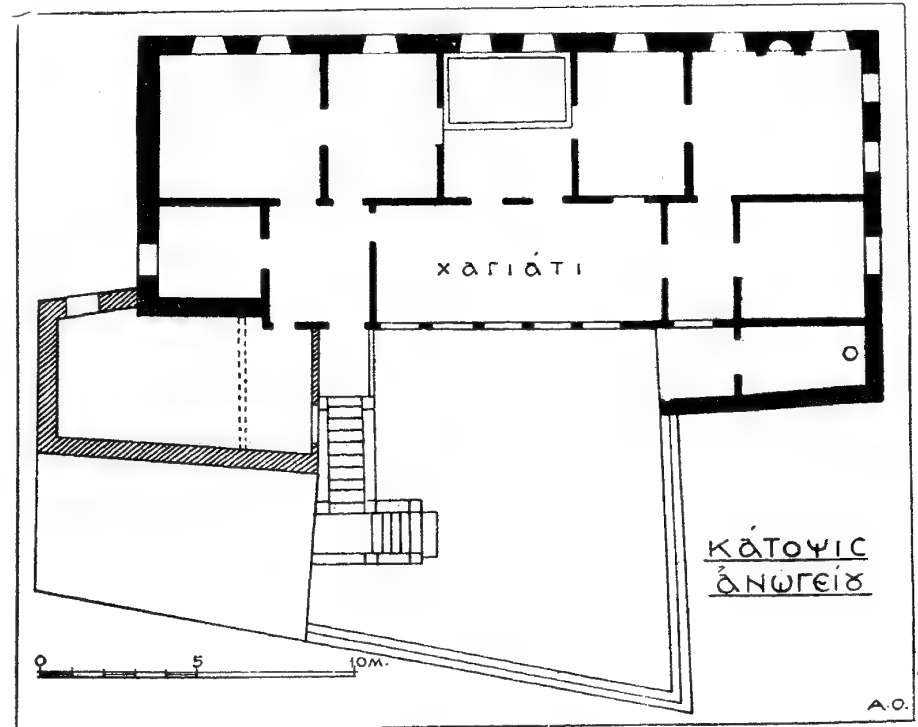
² Πωλητήριον τοῦ 1770 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 42), 1755 (3, 46), 1762 (3, 56), 1764 (3, 63), 1766 (3, 83), 1768 (3, 96), 1770 (3, 102), 1770 (3, 103), 1774 (3, 113), 1774 (3, 116).

³ Τοῦτου ἔνεκα δὲν περιλήφθη εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 5, ἥτις μόνον τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ὁσπιτοῦ ἀποδίδει.

⁴ «Σκάλα πέτρινη»: Πωλητήριον τοῦ 1770. (Θ. Φιλαδελεφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307). «Σκάλα μαρμαρένια»: Προικοδοσία 1770 (Καμπ. 1, 347), 1815 (1, 349). Ἀπλῶς «σκάλα» προικοδοσία 1774 (Καμπούρ. Μνημεῖα 3, 116).

Ἡ διάταξις τοῦ ἀνωγείου (εἰκ. 4) εἶναι ὁμοία τῆς τοῦ ἰσογείου μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐδῶ τὰ χωρίσματα τῶν δωματίων εἶναι ἰσχνά.

Ὑπεράνω τῆς στοᾶς τοῦ ἰσογείου ἔχομεν εἰς τὸ ἀνώγειον τὸ εὐρύχωρον χαγιάτι ¹, αὐτὸ τοῦτο δηλαδὴ τὸ διαμέρισμα, ὅπερ εἰς τὰ σπίτια τῆς βορείου Ἑλλάδος ὀνομάζεται ἡλιακὸς ², κρεββάτα ἢ δοξᾶτος ³. Τὸ χαγιάτι βλέπει πρὸς τὴν αὐλὴν διὰ πέντε κατὰ παράταξιν παραθύρων (εἰκ. 3, 5) ἐφωδιασμένων μὲ ἀνεβοκατεβαίνοντα ὑαλοστάσια. Τὰ παράθυρα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ

Εἰκ. 4. Κάτοψις τοῦ ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πλατειῶν ξυλίνων παραστάδων, αἵτινες βαστάζουσιν ἐπιστύλιον στεφόμενον ὑπὸ ἐλαφροῦ κυματίου Ἡ γενικὴ ἐμφάνισις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ

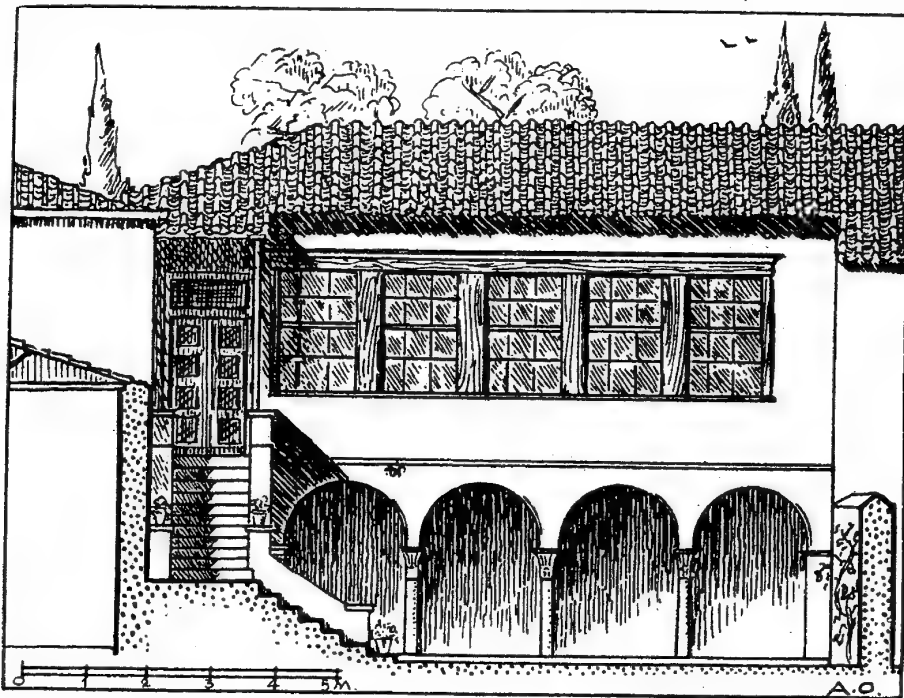
¹ Πωλητήριον τοῦ 1716 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183), προικοπαράδοσις 1774 (ὁ αὐτὸς 3, 116), χοτζέτι τοῦ 1811 (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 1, 347), 1812 (1, 348). Πωλητήριον 1808 (3, 270). Πωλητήριον 1770 (Θ. Φιλαδελεφεύς, Ἱστορ. Ἀθηνῶν Α' 307).

² Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Δ' (1938) σ. 301.

³ Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β' (1936) σ. 188.

χαγιατιού (εἰκ. 5) ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς τὴν τῶν ἀττικῶν τῶν ἑλληνιστικῶν οἰκῶν, ἐν συνδυασμῷ δὲ πρὸς τὴν κάτωθεν κιονοστήρικτον στοάν, πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν οἰκίαν¹. Ἡ τελευταία δ' αὕτη ὁμοιότης καθίσταται ἔτι μᾶλλον αἰσθητὴ ὅταν εἶναι ἀνοικτὰ τὰ τζαμιλίγια: Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ παραστάδες τοῦ χαγιατιοῦ δὲν εἶναι συμμετρικῶς πρὸς τοὺς κάτωθεν κίονας τοποθετημέναι.

Τὸ χαγιατί συγκοινωνεῖ διὰ θυρῶν πρὸς τοὺς πέριξ αὐτοῦ διατεταγμένους

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψεως τοῦ ἀρχοντικοῦ.

χώρους, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν θὰ ἐχρησίμευον ὡς ὑπνοδωμάτια ἄλλοι δὲ ὡς αἰθουσαι ὑποδοχῆς ἢ παραμονῆς τῆς οἰκογενείας. Εἰδικῶς ὁ ἐν τῷ μέσῳ τῆς νοτίας πλευρᾶς χώρος, (εἰκ. 4) ἔχων τὴν ὀροφὴν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐμβαδοῦ του κατὰ 0.40 χαμηλοτέραν τῆς τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος, ὑποδηλοῖ, ὅτι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ θὰ εἴχε πιθανώτατα ὀρετά-σοφάν, οἷον ἀναφέρουσι τὰ πωλητήρια συμβόλαια². Ἀφ' ἐτέρου τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν γωνίαν δωμάτιον, τὸ μόνον, ὅπερ εἶναι ἐφω-

¹ Πβλ. τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κλασσικῆς οἰκίας, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ περιοδικὸν Κλασσικαὶ σπουδαί, τεύχος Μαΐου 1923 σ. 19.

² Πωλητήριο 1770 (Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Α', 307).

διασμένον μὲ δτζάκι¹, θὰ ἦτο τὸ χειμωνιάτικο τοῦ σπιτιοῦ. Τέλος τὸ ἀποχωρήτηριον ἢ πόρευσις² ἢ τὸ ἀναγκαῖον³ ἢ ἡ χρεία⁴, εὐρίσκετο, ὡς συνήθως, ἔξω τοῦ ἐμβαδοῦ τοῦ κτιρίου εἰς εἶδος τι πύργου προσηρημένου εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον (πβλ. εἰκ. 24).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία προκρεμαμένων ἐξωστῶν (ἐξώστερα, σαχισιά). Ἀντὶ τούτων εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν κατεσκευάσθη, ἀριστερῶς, προέχουσα πτέρυξ, ἐνθα ἐγκατεστάθησαν τὸ μαγειρεῖον καὶ τὸ ἀποχωρήτηριον τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος τῆς κατοικίας. Χαρακτηριστικὴ, ἐπίσης, εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία τῶν μικρῶν φωτιστικῶν παραθύρων, ἅτινα συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνωθεν τῶν παρακυπτικῶν. Ἑλλείπουσιν ἐπίσης ἀπὸ τὰ ὑπνοδωμάτια καὶ αἱ μουσάνδραι τῶν σπιτιῶν τῆς Β. Ἑλλάδος⁵, ἥτοι τὰ χωνευτὰ εἰς τὸν τοῖχον ντουλάπια. Τὰ ταβάνια τῶν ὅμως διασώζουσιν ἐν μέρει τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συχνὰ ἐφαρμοζόμενον μπακλαβαδωτὸν σύστημα διακοσμήσεως ἥτοι τὸ διὰ ρομβοειδῶς ἐπὶ τῆς ξυλίνης ὀροφῆς προσηλωμένων ξυλίνων πηχεων.

Ἡ ὅλη οἰκία στεγάζεται δι' ὑψηλῆς ξυλίνης κεραμοσκεποῦς στέγης (κλίσις 1:4), ἥτις κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ὄψιν προεκτείνεται πέραν τῆς προσόψεως κατὰ 1,35 μ. προστατεύουσα τὸ ὑαλωτὸν διάφραγμα τοῦ χαγιατιοῦ ἀπὸ τὸ βορεινὸν ἀνεμόβροχον, κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς τρεῖς πλευρὰς σταματᾷ εἰς τὸ γεῖσον, ὅπερ εἶναι ἐκτελεσμένον διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν μεγάλων ταινιῶν ἐκ μεγάλων πλίνθων, ὡς εἰς τόσα ἄλλα κτήρια τῆς Τουρκοκρατίας.

¹ Εἰς ἔγγραφον τοῦ 1716 ἀναφέρεται δωμάτιον μετὰ δτζακίου (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 183).

² Προικοπαράδοσις τοῦ 1770 (Μνημεῖα 3, 103). Πωλητήριο 1770 Κορρές, ἔ. ἀ. σ. 290 (ἐνθα ἐσφαλμένως ἢ πόρευσις ἐρμηνεύεται ὡς δρόμος). Πωλητήριο 1774 (Μνημεῖα 3, 113).

³ Πωλητήριο 1811 (Καμπούρογλους, Μνημ. 1, 347), 1812 (1, 348), 1815 (1, 349).

⁴ Πωλητήριο 1770 Θ. Φιλαδελφεύς, Ἱστορία Ἀθηνῶν Α', 307.

⁵ Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1931 σ. 140. Τῆς αὐτῆς: Σκῦρος, 1925, σ. 38, 46, 47. Ἐν Ἀθηναϊκῷ πωλητηρίῳ τοῦ 1808 ἀναφέρεται «ὀρετάσοφα ὄντ' ἄς μεγάλος, καλοκαιρινός, μὲ τὴν μουσάνδραν καὶ μὲ τὸ χαγιατί» (Καμπούρογλους, Μνημεῖα 3, 270).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ὑπὸ τῆς ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης Ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν μνημείων ἐξετελέσθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1938 - 1940 αἱ κάτωθι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων:

1) Ἐν *Καστορίᾳ* ὑπεστηρίχθησαν δι' ἐξωτερικῶν ἀντηρίδων οἱ ναοὶ Ἀγ. Ἀναργύρων καὶ Ταξιαρχῶν.

2) Ἐν *Μυστρά* ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφήν ἡ στοὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (Μητροπόλεως) ἀφαιρεθέντος τοῦ δώματος, ὅπερ τὴν ἐκάλυπτε καὶ ἀντικατασταθέντος διὰ τριπλῆς κυλινδρικῆς στέγης μετὰ κεράμων. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ λεγομένου ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἠλευθερώθη ἀπὸ τοῦ ἐπικαθημένου νεωτέρου οἰκήματος, ἡ δὲ ἀνακατασκευασθεῖσα τετρακλινὴς παλαιὰ στέγη ἐκάλυψε τὸν ἐσωτερικὸν ἀνακατασκευασθέντα σφαιρικὸν θόλον τοῦ ὑπὲρ τὸ ἄκρον μεταστύλιον χώρου.

3) Ἐν *Χριστιάνῳ* τῆς Τριφυλίας ἀνεκτίσθη ὁλόκληρος ἡ ὑπὸ τῶν σεισμῶν καταπεσοῦσα νοτιὰ πλευρὰ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἀνακατεσκευάσθησαν ὡσαύτως οἱ ἐσωτερικοὶ πεσσοὶ ὥς καὶ οἱ καλύπτοντες τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν γυναικωνίτην θόλοι (ἀσπίδες) συμφώνως πρὸς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον.

4) Ἐν *Μ. Μυρτιάς* τῆς Αἰτωλίας, ἐν ἣ ἑμόνασεν Ἰωαννοῦλιος ὁ Αἰτωλός, ἐστερεώθη τελείως τὸ καθολικὸν καὶ ἐκαθαρίσθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ τε κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες ἀπεδείχθησαν ἀρχαιότεραι. Περὶ τούτων θέλομεν διαλάβει προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ.

5) Ἐν *Ὁσίῳ Λουκᾷ* τῆς Φωκίδος ἐπανήχθη εἰς τὴν κατακόρυφον αὐτοῦ θέσιν τὸ ἰσχυρῶς ἀποκλῖναν αὐτῆς ἐξωτερικὸν (βόρειον) πρόπυλον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ καθολικοῦ. Ταυτοχρόνως ἐστερεώθησαν διὰ τῆς μουσιωτρίας Δ^{ος} Ἑλλης Βοῖλα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πλατυτέρας καὶ τῆς Πεντηκοστῆς.

6) Ἐν τῇ νησίδι τῶν *Ἰωαννίνων* ἐστερεώθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπινῶν, ὥς καὶ ἡ οἰκία, ἐν ἣ ἐφονεύθη ὁ Ἀλῆ - Πασσάς.

7) Ἐν *Συκαμίνῳ* ἐστερεώθη ὁ ὑπὸ τῶν τελευταίων σεισμῶν διαταραχθεὶς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

8) Ἐν *Σερίφῳ* ἐξησφαλίσθη ἡ στεγανότης τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

9) Ἐν *Σπέτσαις* ἐπεσκευάσθη πολλαχῶς ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Τριάδος.

10) Ἐν *Ζαρούχῳ*, τῆς περιφερείας Καλαβρύτων, ἐπεσκευάσθη ὁ παλαιὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

11) Ἐν *Ἀθήναις*, ἀποξεσθέντων τῶν μεταγενεστέρων κονιαμάτων, ἅτινα ἐκάλυπτον τοὺς τοίχους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη (εἰκ. 1) ἀπεδόθη εἰς τὸ μνημεῖον ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ὄψις (εἰκ. 2), ἐκαθαρίσθησαν δ' ὡσαύτως καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ, ἔργα τοῦ Γεωργίου Μάρκου (1719). Σχετικὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ναοῦ θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς.

12) Ἐν *Ἀθήναις*, ὡσαύτως, ἀποξεσθέντων τῶν κονιαμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Σωτείρας Κοττάκη ἀπεκαλύφθη ἡ ὡραία ἰσόδομος τοιχοδομία του ὥς καὶ μέγα, τριλόβον παράθυρον μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

13) Ἐν *Σέρραις* ἐκαθαρίσθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων ἀπὸ τῆς καλυπτοῦσης αὐτὸ ἐπιχώσεως, ἐστερεώθη ὁ νότιος αὐτοῦ τοῖχος καὶ συνεκρατήθη τὸ ἐκ πλίνθων ἀνατολικὸν ἀέτωμα. (Ὅρα τὴν σχετικὴν μελέτην ἐν σελ. 153 ἔ. τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου).

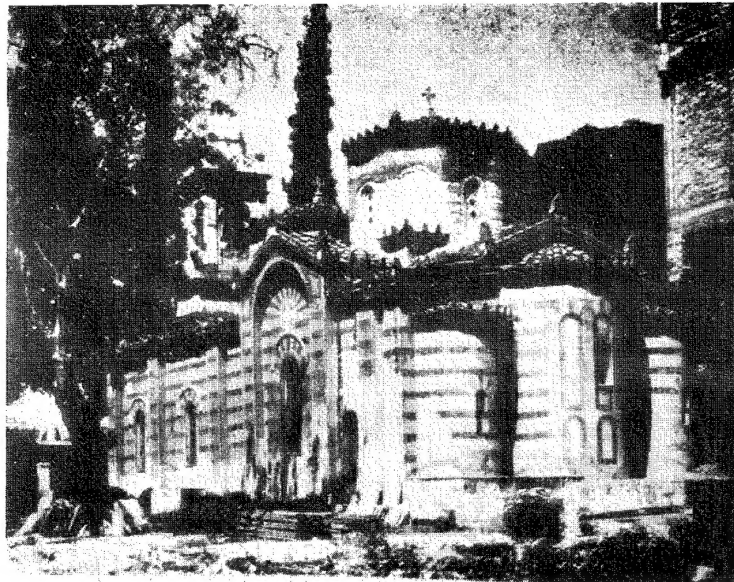
14) Ἐν *Σέρραις*, ὡσαύτως, ἐστερεώθη καὶ ἐξησφαλίσθη τὸ θαυμάσιον τουρκικὸν κτήριο τοῦ Μπεζεστένιου, ὅπερ κατωρθώσαμεν νὰ περισώσωμεν ἐκ τῆς κατεδαφίσεως, εἰς ἣν εἶχον καταδικάσει αὐτὸ οὐ μόνον αἱ διοικητικαὶ ἀρχαὶ τῆς πόλεως ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία Μακεδονίας!

Περὶ τοῦ ἀξιολόγου τούτου κτηρίου, (εἰκ. 3) ὅπερ δὲν εἶχε μελετηθῇ μέχρι τοῦδε, ἐνομίσαμεν κατάλληλον νὰ κάμωμεν ἐνταῦθα ἐκτενέστερον λόγον, προσάγοντες καὶ τὰ οἰκεία σχέδια κατόψεως καὶ τομῶν κατὰ μήκος καὶ πλάτος (εἰκ. 4 - 6).

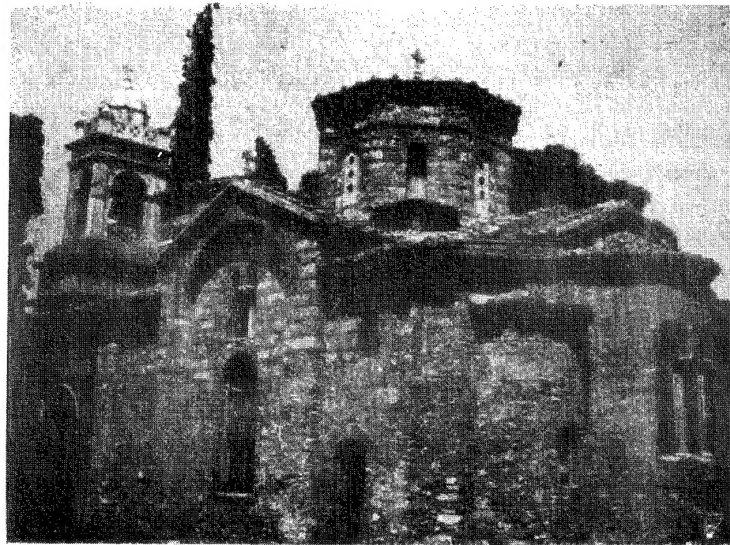
Τὸ Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν εἶναι μεγάλη, ὀρθογώνιος, σκεπαστὴ ἀγορὰ¹ (ἐξωτερικῶν διαστάσεων 20,60×31,45 μ.) καλυπτομένη, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν τζαμιῶν², ὑπὸ ἑξ τυφλῶν σφαιρικῶν θόλων στηριζομένων ἐσωτερικῶς, τῇ βοήθειᾳ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τόξων, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ δύο μεγάλων τετραγώνων κτιστῶν πεσσῶν (3.17×3.28), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν παχέων ἐξωτερικῶν τοιχωμάτων (εἰκ. 4, 5). Τὸ κτήριο ἔφερε τέσσαρας μεγάλας εἰσόδους τοποθετημένας εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἥτοι κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας καὶ χαρακτηριζομένας ἐξωτερικῶς δι' ἐξεχόντων κτιστῶν πλαισίων. Αἱ εἰσοδοὶ αὗται ἐκλείοντο διὰ σιδηρεπενδύτων θυρῶν. Ἰσόγεια περίπου ἀνοίγματα ὑπῆρχον πολλὰ ἐκατέρωθεν τῶν θυρῶν, ἔχοντα ὅμως τὰ τοιχώματά των οὐχὶ εὐθέα ἀλλὰ τεθλασμένα (εἰκ. 4) οὕτως, ὥστε νὰ εἰσέρχεται μὲν δι' αὐτῶν ὁ ἀήρ, νὰ μὴ δύναται δ' ὁ ἐξωθεν διερχόμενος νὰ βλέπῃ

¹ Κατὰ τὸν κ. Νικηφ. Μοσχόπουλον (Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΓ', 345 σημ. 1) ἡ λέξις μπεζεστένι εἶναι ἀραβοπερσικὴ (μπεζ - ἰσὶν) σημαίνουσα ἀγορὰν ὑφασμάτων. Ἀργότερον καὶ πᾶσα ἀγορὰ ὠνομάζετο μπεζεστένι.

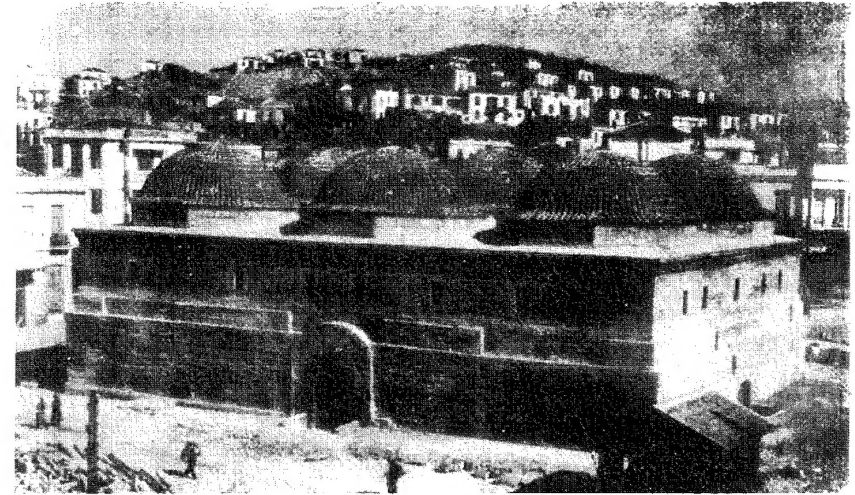
² Ἀναφέρω προχείρως τὰ τζαμιά τῆς Σόφιας καὶ τῆς Φιλιππουπόλεως Α. Pritch, Ὀδηγὸς τοῦ Μουσείου Σόφιας (βουλγ.) Σόφια 1932 σ. 23 εἰκ. 2 καὶ σ. 47 εἰκ. 23.

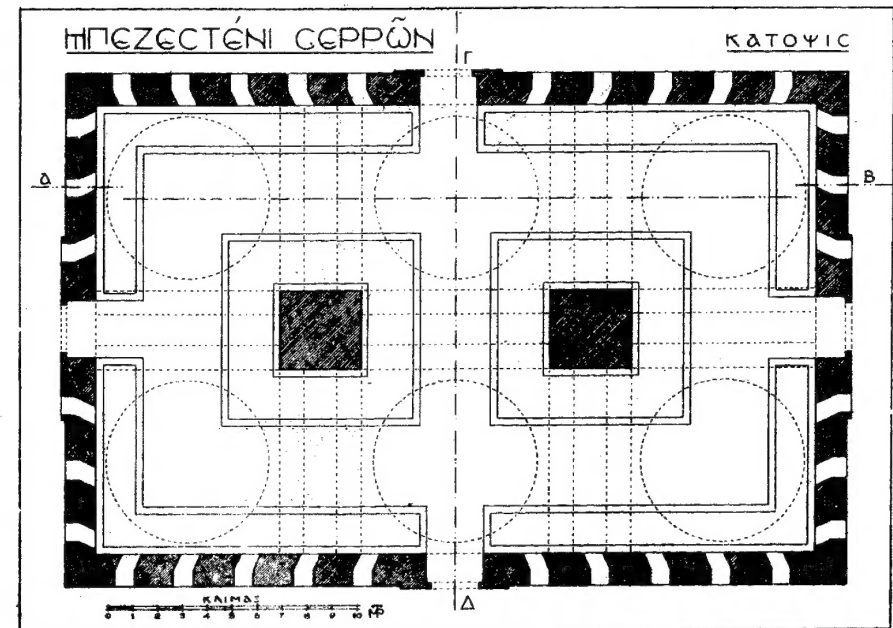
Είχ. 1. Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη πρὸ τῶν ἐργασιῶν.

Είχ. 2. Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πετράκη μετὰ τὰς ἐργασίας.

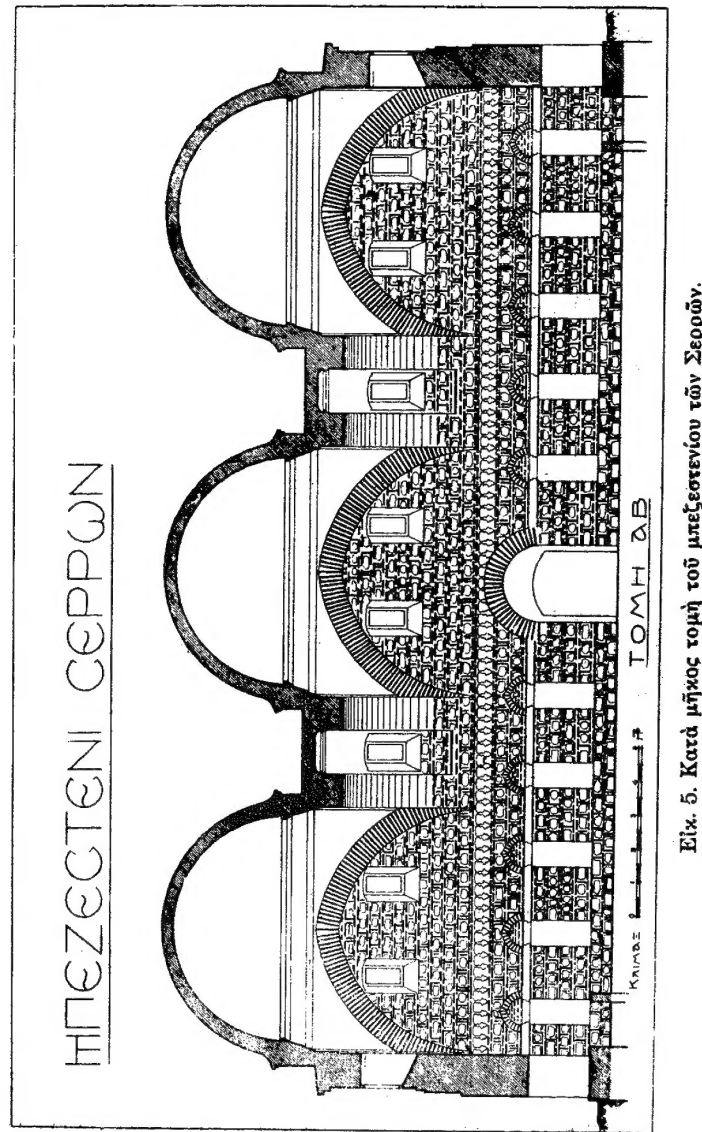

Είχ. 3. Ἀποψις τοῦ μεζεστενίου τῶν Σερρῶν μετὰ τὰς ἐπισκευάς.

Είχ. 4. Κάτοψις τοῦ μεζεστενίου τῶν Σερρῶν.

ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἐσωτερικόν¹. Ἐτέρα σειρά ὀρθογωνίων φωτιστικῶν ἀνοιγμάτων εὐρίσκεται εἰς πολὺ μεγαλύτερον ὕψος, ἥτοι εἰς τὰ τύπανα τῶν ἀνε-

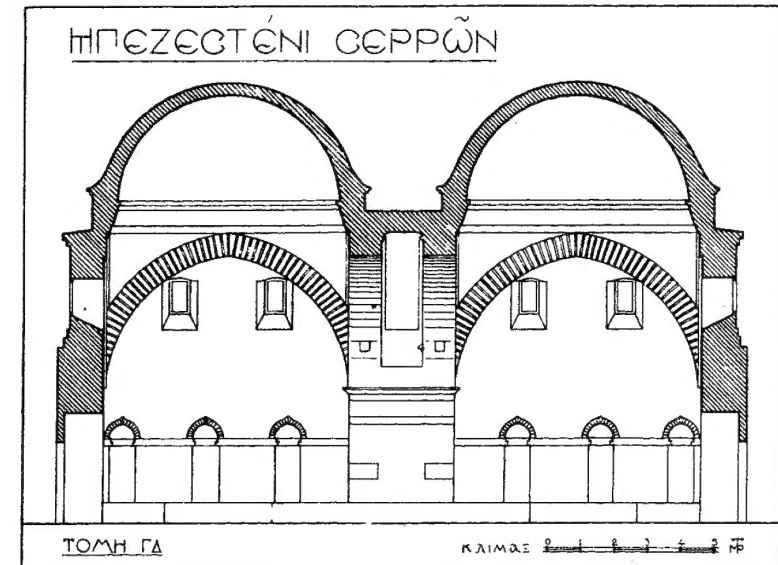

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομή τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρών.

χόντων τοὺς τρούλλους τόξων (εἰκ. 3-5). Οἱ τρούλλοι εἶναι, ὡς εἶπομεν, τυφλοί,

¹ Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς δημιουργίας ἐστίας ὀκαθαριστῶν τὰ ἀνοίγματα ταῦτα ἐφράχθησαν κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας στερεώσεως τοῦ κτηρίου ὅπερ κλειστὸν ἀποτελεῖ ἐφεξῆς ἀρχαιολογικὸν μνημεῖον.

ἀναδύονται δ' ἐκ ταπεινῶν τυμπάνων (ὑψ. 1.00 μ.). Ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε ἐξωτερικῶς διὰ φύλλων μολύβδου, ἀτινα ἀργότερον ἀντικατεστάθησαν διὰ κοίλων κεράμων (εἰκ. 3). Παραλλήλως πρὸς τὰ ἐξωτερικά τοιχώματα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.30 ἀπ' αὐτῶν, ὡς καὶ περίξ τῶν δύο κεντρικῶν πεσσῶν, εἶναι ἐκτισμένον χαμηλὸν τοίχιον (ὑψ. 0.60) χρησιμεῦον προφανῶς πρὸς στήριξιν ξυλίνου πατώματος, ὅπερ θὰ ἡρείδετο ἐσωτερικῶς ἐπὶ ἐπίτηδες

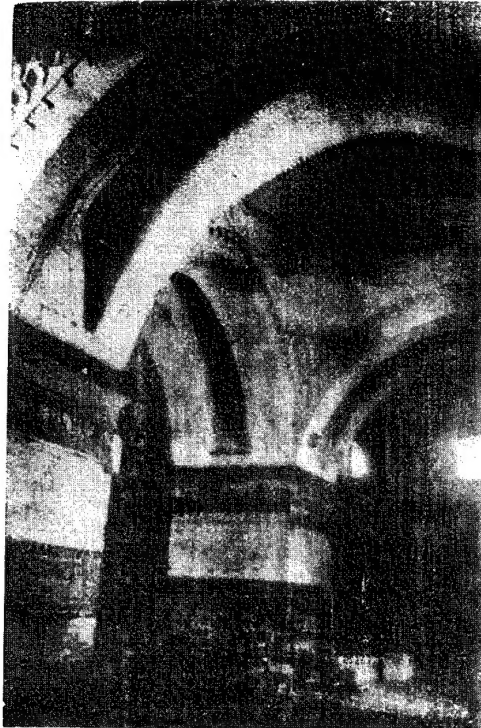
Εἰκ. 6. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρών.

κατεσκευασμένης ἐξοχῆς τοῦ τοίχου (πατούρας) (εἰκ. 5, 6). Τὰ πατώματα ταῦτα, χρησιμεύοντα προφανῶς διὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν ἐν τῇ ἀγορᾷ πωλουμένων εἰδῶν, διακόπτονται πρὸ ἐκάστης κυρίας θύρας, ἵνα μὴ παρακωλύεται ἡ κίνησις.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς τε κατασκευῆς καὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ μπεζεστενίου. Τὰ ἐξωτερικά του τοιχώματα, ἔχοντα κλιμακωτὴν ἐξωτερικῶς τομὴν (εἰκ. 5, 6) καὶ καταλήγοντα ἄνω εἰς γείσον ἐκ τριπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν πλινθίνων ταινιῶν, εἶναι ἐκτισμένα κατ' ἀμφοτέρας τὰς ὕψεις των ἰσοδόμως διὰ σχετικῶς μεγάλων κροκαλῶν, περικλειομένων δι' ὀριζοντίων στρώσεων πλινθίων καὶ κατακορύφων πλινθίων ὀρμῶν. Ἰδιαιτέρως ἐπιμελὴς ἐξετελέσθη ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοιχωμάτων. Ἐνταῦθα εἰς τὸ ὕψος τῶν ὑπερθύρων τῶν κάτω ἀνοιγμάτων τρέχει, καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν τοίχων, ζώνη ἐκ λείου παρολίθου, σχηματίζουσα καὶ τὰ ὑπερθύρα τῶν ἀνοιγμάτων ὡς ἐπιπεδούς θόλους μετὰ πελεχομόρφων θολιτῶν (εἰκ. 5), ὑπερθεν δ' ἐκάστου ἀνοίγματος εἶναι ἐκτισμένον πλινθινὸν ἀνακονφιστικὸν τόξον διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Ἐτι ὑψηλότερον περιθίει ἐσωτερικῶς τὸ ὅλον κτήριο καὶ τοῖς

πεσσοὺς διακοσμητικὴ ζώνη ἐξ ἀντεστραμμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 5) κατεσκευασμένων ἐκ σκληροῦ κονιάματος. Τέλος καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων τόξων, αἵτινα ἀνέχουσι τοὺς τρούλλους, ἡ ἐπιφάνεια διεμορφώθη διακοσμητικῶς διὰ τῆς τοποθετήσεως σειρᾶς μικροτέρων ἐξεχουσῶν πλίνθων κατὰ τὸ ἐξωρράχιον,

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τῶν ἐσωτερικῶν πεσσῶν τοῦ μπεζεστενίου.

πόλει σφριζομένων, ὧν τὰς κατόψεις ἐδημοσίευσεν ὁ Gurlitt², διότι ἐκεῖνα ἔχουσιν ἐσωτερικῶς περισσότερα στηρίγματα καὶ ἀγχιταξίως περισσότερους τρούλλισκους.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν ἐπιμελῇ τοιχοδομίαν καὶ διακόσμησιν καὶ ἀπὸ τὴν καθ' ὅλου ἐμφάνισιν, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τζαμιῶν χρονολογούμενων ἀπὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος³, θὰ πρέπει νὰ

¹ Ἐπετηοὶς Ἐτ. Βουλ. Σπουδῶν 1917 356.

² Die Baukunst Konstantinopels Berlin 1912 σ. 49 εἰκ. 101, 102.

³ Μπουγιούκ-τζαμί Σόφιας (1491) καὶ Τζιμαρ-τζαμί Φιλιππουπόλεως (Α. Protitch ἔ. ἀ. εἰκ. 2 καὶ 23). Μπεζεστενί καὶ τζαμί Ἀδριανουπόλεως, Οὐλίου-τζαμί Προύσσης (1415).

ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὠραῖοι σταλακτίται πληροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τῆς βάσεως τῶν τρούλλων δημιουργούμενα λοφία (εἰκ. 7).

Σκεπασταὶ ἀγοραί (μπεζεστενία) ἦσαν λίαν ἀγαπηταὶ καὶ συνήθεις εἰς τὰς μουσουλμανικὰς πόλεις, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ὁποίων ἀπέκτησαν τοιαύτας καὶ αἱ κατακτηθεῖσαι βυζαντινὰς πόλεις. Ὁ Τούρκος περιηγητὴς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Ἑβλιγιά - Τζελεπῆς ἀναφέρει ἐν τῷ συγγράμματι του πλείστας τοιαύτας, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν πόλιν τῶν Σερρών¹ λέγει ὅτι «ὕπάρχει θαυμάσιον λιθόκτιστον κτίριον, μολυβδοσκεπάστον καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ βεζεστενίον». Σήμερον μπεζεστενία σφύζονται ἐν Ἑλλάδι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μόνον δύο: τὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ τῶν Σερρών, πολὺ μεγαλοπρεπέστερον τοῦ πρώτου.

Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τοῦ μπεζεστενίου τῶν Σερρών διαφέρει τῶν ἐν Κωνσταντινου-

δεχθῶμεν, ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους (τέλη 15^{ου} ἢ ἀρχὰς 16^{ου} αἰ.) θὰ συνετελέσθῃ καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῆς ἐν Σέρροις μεγάλης ἀγορᾶς, περὶ ἧς περιέργως ὁ ἀείμνηστος Παπαγεωργίου οὐδὲν ἔγραψεν, ἐν ᾧ ἐπραγματεύθη περὶ ἄλλων τουρκικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Σερρών¹.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ Μ. ΟΣ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Σελ. 83. Εἰκονογραφικὸς τύπος δσ. Μελετίου ὁμοιος τῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς ἥτοι σγουρημάλλης εὐρεται καὶ ἐν τῷ νάρθηκι τῆς Μ. Βαρυλάμ τῶν Μετεώρων. (ἀδημοσίευτος εἰσέτι)

Σελ. 92. Ἡ ἐνθύμησις τῆς εἰκόνος 38 ἀναγνωστέα ὡς ἑξῆς: 1721 ἡλθα εγὼ Μητροφανῆς ιερομοναχὸς Πατουσας.

Σελ. 92. Ἡ ἄνω δεξιὰ τοῦ χαράγματος πλοίου τῆς εἰκ. 39 ἐπιγραφὴ λέγει: γαλονη ἥτοι γαλιόνι (πβλ. Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σ. 390, 760, 764. Σομαβέρα, Λεξικὸν σ. 78 γαλοῦνι = galeone). Οἱ βυζαντινοὶ εἶχον τὰς γαλέας, ἃς ἀργότερον οἱ Ἑνετοὶ ὠνόμασαν galera, galeazza, galeotta (πβλ. ἔκθεσιν Ἑνετοῦ προνοητοῦ Πελοποννήσου ἐν Δελτ. Ἰστ. Ἑθνολ. Ἐταιρ. τ. 5 σ. 615) καὶ galeone.

Σελ. 110. Εἰς τὰ μετ' ἐξωτερικῶν τοξωτῶν ἀντηρίδων παραδείγματα ἐκκλησιῶν προσθετέον καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Πετράκη (Εὐρετήρ. μεσαιων. μνημ. Γ' σ. 126 εἰκ. 158).

Σελ. 114. Εἰς τὰ παραδείγματα σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, ὧν τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι πεπληρωμένα διὰ τοιχοποιίας προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς: Ἐκκλησία Νερεῆς (1180) (Kondakof, Makedonija σ. 174 εἰκ. 109). Ἐκκλησία παρὰ τὴν Νικόπολιν Βουλγαρίας (Α. Protitch, L'architecture religieuse en Bulgarie, Sofia 1924 σ. 32 εἰκ. 27). Ἁγ. Γεώργιος παρὰ τὸν Γέρακαν (Ἀττικῆς) (Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον Γ' σ. 178 εἰκ. 237) καὶ τέλος τὸ παρακείμενον τοῦ Ἁγ. Νικολάου (Ἀρχεῖον Ε' εἰκ. 58) καὶ ὁ Ἁγ. Ἰωάννης τοῦ Νεκροταφείου τῆς Μονῆς (Ἀρχεῖον Ε' εἰκ. 62).

	Σελ.
Ἡ Ἀγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη	3
Ἡ «ἐπισκοπή» τοῦ Δαμαλᾶ	17
Ἡ μονὴ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλεύρια αὐτῆς	35
Γλυπτὰ τοῦ μουσείου Θηβῶν	119
Γλυπτὰ ἐν τῇ πόλει τῶν Θηβῶν	141
Ἡ Ἀγία Φωτεινὴ τῶν Θηβῶν	144
Δύο βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι παρὰ τὸ Κακοσάλεσι	148
Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρῶν	153
Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου	167
Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντόσπιτο τῆς Τουρκοκρατίας	198
Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως μεσαιωνικῶν μνημείων	206
[ἐν Καστορίᾳ, Μυστρᾷ, Χριστιάνου Τριφυλίας, μονῇ Μυρτιᾶς Αἰτωλίας, Ὁσίῳ Λουκᾷ Φωκίδος, νησίδι τῶν Ἰωαννίνων, Συκαμίνῳ, Σερίφῳ, Σπέτσαις, Ζαρούχλῳ Καλαβρύτων, Ἀθήναις (μονὴ Πετράκη, Σώτεια Κοττάκη), Σέρραις (Ἅγιοι Θεόδωροι, τουρκικὸν κτήριον Μπεζεστενίου)]	
Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ τῆς μονῆς Ὁσίου Μελετίου	213